

Dragana M. Đorđević

Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju

(VIII–XVIII vek)

Edicija
Monografije – jezik

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet
Studentski trg 3
11000 Beograd

Za izdavača
Prof. dr Iva Draškić Vićanović

Ediciju uređuje
Izdavački savet Filološkog fakulteta

Recenzenti
Prof. dr Ema Petrović
Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet
Dr Marija Đindić
Institut za srpski jezik SANU
Doc. dr Ivan Panović
Nanyang Technological University, School of Humanities, Singapore

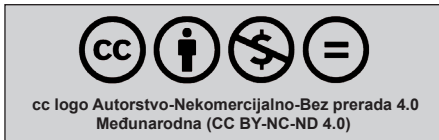
Grafička priprema
Predrag Žižović

Dizajn korica
Srđan Đurđević

Tiraž
10 CD-ROM

Štampa
MAB, Beograd

ISBN 978-86-6153-736-3

Ilustracija na naslovnoj strani:
ARAB SCHOLARS, 1237. / Scholars in the library at Hulwan, near Cairo, Egypt.
Arabic manuscript illumination, 1237.
GRANGER - Historical Picture Archive / Alamy Stock Photo

Dragana M. Đorđević

Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII–XVIII vek)

Beograd, 2024

***The dictionaries are thus more than mere
repositories of information in a certain order:
rather they are alphabetical lists of the ingredients
of an entire civilization.***

M. G. Carter (Carter 1990: 117)

SADRŽAJ

- Predgovor — 6
- Napomene o korišćenoj transkripciji — 9
- 1. Razvoj klasične arapske leksikografije — 11
- 2. Klasifikacija i periodizacija klasičnih arapskih rečnika — 19
- 3. Predmetno-tematski rečnici — 29
- 4. Opštejezični rečnici — 43
  - 4.1. Permutativni rečnici — 45
    - 4.1.1. Fonetsko-permutativni rečnici — 45
    - 4.1.2. Alfabetko-permutativni rečnici — 57
  - 4.2. Alfabetki rečnici — 59
  - 4.3. Rimovani rečnici — 69
- 5. Dvojezični i višejezični rečnici arapskog jezika klasične epohe — 87
  - 5.1. Sirsko-arapski rečnici — 88
  - 5.2. Hebrejsko-arapski rečnici — 91
  - 5.3. Koptsko-arapski rečnici — 92
  - 5.4. Berbersko-arapski rečnici — 95
  - 5.5. Etiopsko-arapski rečnici — 97
  - 5.6. Persijsko-arapski rečnici — 99
  - 5.7. Tursko-arapski rečnici — 103
  - 5.8. Značaj arapskih dvojezičnih i višejezičnih rečnika klasične epohe — 108
- 6. Zaključna razmatranja — 112
- Literatura/Izvori — 115

Predgovor

Monografija *Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII–XVIII vek)* nastala je kao plod višegodišnjeg naučnog i nastavnog interesovanja za teme iz praktične i teorijske leksikografije na arapskom govornom području, osobito u okviru predmeta Arapska leksikografija na master akademskim studijama Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

U knjizi se razmatraju i analiziraju razvoj i dometi klasične arapske leksikografije kao jedne od najvažnijih disciplina u okviru arapskih jezičkih proučavanja tokom deset stoleća leksikografskih aktivnosti, od pojave prvih značajnih rečnika u srednjem veku, preko zlatne epohe kada su te aktivnosti bile najintenzivnije, sve do kraja XVIII veka i stagnacije u punom jeku, kada se pojavio poslednji značajan rečnik u kome je primenjena klasična arapska leksikografska metodologija čiji su principi utemeljeni u srednjem veku. Leksikografska ostvarenja interpretirana u ovoj monografiji nisu samo temelj razvoja savremene arapske i arabističke leksikografije, već predstavljaju svojevrsne spomenike arapskog jezika i izuzetno bogate kulturne baštine koja se tim jezikom služila i izražavala na svim poljima stvaralaštva. Jer osim što su zajedno sa gramatičarima odigrali ključnu ulogu u očuvanju starijih slojeva leksičkog fonda i dali svoj doprinos normiranju jezika, generacije vrednih arapskih leksikografa klasične epohe su svojim stalnim traganjem za boljim načinima prezentovanja ogromne građe u svojim rečnicima ustanovili brojne leksikografske metodološke principe koji se i danas primenjuju.

U uvodnim poglavljima knjige predstavljene su okolnosti u kojima se arapska leksikografija razvila kao i njen odnos sa drugim disciplinama, posebno gramatikom i teologijom. Razmatrano je i pitanje određivanja tipologije klasičnih arapskih rečnika u odnosu na opšte i arabističke pristupe klasifikaciji rečnika kao leksikografskih proizvoda, uz istovremeno ukazivanje na izazove periodizacije ukupnih arapskih leksikografskih aktivnosti klasične epohe.

Centralni delovi monografije posvećeni su razmatranju jednojezičnih predmetno-tematskih i opštejezičnih rečnika kroz analizu najvažnijih i naj-reprezentativnijih klasičnih arapskih leksikografskih ostvarenja u njihovim kritičkim izdanjima, leksičke građe koju su obuhvatili, njihove namene, makrostrukture i mikrostrukture, njihovog statusa u odnosu na druge rečnike iste tipologije, uz nužan osvrt na načine na koji su analizirani u relevantnoj literaturi. S obzirom na to da nam je namera da ova monografija bude svojevrsni uvod u proučavanje klasične arapske

leksikografije u praktičnom i teorijskom smislu, opredelili smo se da kod svakog tipa ustrojstva analiziramo i uporedimo najmanje dva najreprezentativnija rečnika iz perspektive njihove namene, obuhvaćene leksičke građe, makro- i mikrostrukture, kao i da kritički predstavimo glavne hipoteze i zaključke u vezi sa njima kod ranijih istraživača.

Posebno poglavlje posvećeno je i arapskoj dvojezičnoj i višejezičnoj leksikografiji koja je nastala u klasičnom periodu na teritorijama koje su neposredno ili posredno pripadale arapsko-islamskom civilizacijskom krugu. Iako smo se u elaboriranju ovog segmenta nužno više oslanjali na sekundarnu literaturu, a manje na primarne izvore, cilj ovog poglavlja jeste to da se u odnosu na dosadašnju literaturu posvećenu klasičnoj arapskoj leksikografiji ponudi detaljniji prikaz namene i ustrojstva takvih rečnika, kao i značajna zapažanja stručnjaka koji su ih bliže proučavali iz arabističke, a još u većoj meri iz nearabističke perspektive. Mišljenja smo da se time stiče celovitija slika o značaju klasične arapske leksikografije i o neospornom uticaju njene metodologije na leksikografsku praksu nearapskih naroda, ali i solidniji uvid u odnos arapskih jezikoslovaca prema stranim jezicima iz okruženja.

U odnosu na prethodne integralne studije o ovoj temi (Haywood 1965; Рыбалкин 1984, 1990, 2003; Ya'qūb 1985; Naṣṣār 1988; Bātilī 1992; 'Abd al-Ġalīl 2014; Baalbaki 2014), u *Uvodu u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII–XVIII vek)* obuhvatili smo manji broj jednojezičnih rečnika, ali je ponuđena detaljnija pojedinačna i uporedna analiza njihove makro- i mikrostrukture, kako bismo što bolje prikazali razvoj klasične arapske leksikografske metodologije, kako na planu ustrojstva, tako i hronološki. Iako klasična arapska leksikografija predstavlja jednu od najvažnijih lingvističkih disciplina kod Arapa, na našem govornom području do sada nije bilo studija koje su se integralno bavile ovom temom, već samo poglavlja u knjigama (Kico 2003) i radova koji su temi parcijalno pristupali iz arabističke (Đorđević 2016 i 2017), a još više nearabističke perspektive (Putanec 1990; Маринковић 2010; Imamović 2010; Bačićanin 2019; Babović 2022).

Knjiga je namenjena prvenstveno arabistima i orijentalistima, budućim i sadašnjim, ali i istraživačima drugih profila zainteresovanim ne samo za leksikografske teme, već i za istoriju jezičkih proučavanja kod Arapa i u tom smislu se nadamo da će čitaocima biti od koristi, kao i da će u njoj pronaći podstrek za dalje bavljenje ovom oblašću.

Zahvalnost za nastanak ove monografije dugujemo najpre studentima čije nas je neprestano interesovanje za klasičnu i modernu arapsku leksikografiju navelo na to da u ovoj formi priđemo obradi ove teme. Veliku zahvalnost na pažnji koju su posvetili ovom tekstu i dragocnim komentarima upućujemo i recenzentima, dr Emi Petrović, redovnom profesoru Katedre za orijentalistiku Filološkog fakulteta u Beogradu, dr Mariji Đinđić, višem naučnom saradniku Instituta za srpski jezik SANU i dr Ivanu Panoviću, docentu Fakulteta humanističkih nauka Nanjanškog

tehnološkog univerziteta u Singapuru (School of Humanities, Nanyang Technological University, Singapore). Zahvalnost na kolegijalnoj podršci tokom pisanja dugujemo i kolegama sa Katedre za germanistiku Filološkog fakulteta u Beogradu dr Sofiji Bilandžiji, vanrednom profesoru, i dr Branislavu Ivanoviću, redovnom profesoru, kao i kolegini dr Nino Edžibadze, vanrednom profesoru na Fakultetu humanističkih nauka Državnog univerziteta u Tbilisiju. Posebnu zahvalnost upućujemo matičnoj ustanovi, Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na podršci u izdavanju ove knjige.

U Beogradu i Kairu,
27. januar 2024.

Autorka

Napomene o korišćenoj transkripciji

U knjizi je korišćena transkripcija u skladu sa sistemom DMG (DIN 31635) i to na sledeći način:

Konsonanti:

'	ء
b	ب
t	ت
<u>t</u>	ث
g	ج
h	ح
<u>h</u>	خ
d	د
<u>d</u>	ذ
r	ر
z	ز
s	س
š	ش
š	ص
<u>d</u>	ض
ṭ	ط
<u>z</u>	ظ
'	ع
g	غ
f	ف
q	ق
k	ك
l	ل
m	م
n	ن
h	ه
w	و
y	ي

Kratki vokali:

a	ا
u	و
i	ي

Dugi vokali:

ā	ا / ي
ū	و
ī	ي

Padežni nastavci – neodređeni vid tropadežnih imena:¹

un	ـن
an	ـن
in	ـن

Padežni nastavci – neodređeni vid dvopadežnih imena:

u	ـ
a	ـ

Padežni nastavci – određeni vid tropadežnih i dvopadežnih imena:

u	ـ
a	ـ
i	ـ

Određeni član:

al- bez obzira na fonetsko ili morfosintaksičko okruženje	ال
--	----

Mocioni sufiks *tā' marbūṭa*:

t – kada je imenska reč <i>regens</i> genitivne sintagme a – kada je imenska reč samostalna, deo atributske sintagme ili <i>rectum</i> genitivne sintagme	ة / ة
--	-------

Sufiks za građenje relativnog prideva u muškom rodu:

ī īyy – samo kada je tako eksplicitno vokalizovano u izvornom tekstu	ي / ي
---	-------

¹ Padežni nastavci su beleženi samo gde su u izvornom tekstu bili eksplicitno navedeni. U ostalim slučajevima su primeri beleženi u pauzalnoj formi.

Razvoj klasične arapske leksikografije¹

Razvitak leksikografskih aktivnosti kod Arapa objektivno nije moguće posmatrati odvojeno od razvoja nauke o (arapskom) jeziku. Pojava islama predstavlja presudan trenutak za širenje arapskog jezika i razvoj arapskih jezičkih aktivnosti koja je svoj početni zamah kod Arapa doživela u VIII veku, krajem vladavine omajadskog halifata (661–750) i početkom vladavine abasidskog (750–1258), kao i posle osvajanja Pirinejskog poluostrva i uspostavljanja arapske vlasti (711–1492). Lingvističke discipline su u prvim vekovima arapsko-islamske civilizacije bile do te mere isprepletene da je nemoguće povući jasne granice među njima. Što se tiče perioda pre pojave islama, ne postoje pouzdani dokazi o tome da je bilo ikakvih značajnih lingvističkih proučavanja. Ni sa pojavom islama nauka o jeziku nije automatski dobila status nauke kojoj je od početka pridavan poseban značaj, već su joj bile pretpostavljene tradicionalne islamske nauke, kako Kico ističe (Kico 2003: 80). Naime, nauka o jeziku se razvila kao jedan od ogranaka islamske teologije jer su se jezička istraživanja u prvom veku islama odvijala samo sa teološkim pobudama. Neophodni uslovi za dalji razvoj i osamostaljivanje nauke o jeziku, a samim tim i leksikografije, stekli su se „tek nakon što su programski bila izdefinisana bitna pitanja iz područja uređenja zajednice na principima islamskog šerijatskog prava, a tek sredinom 2/8. stoljeća, učenjaci su počeli zapisivati Poslanikove izreke, islamske pravne odredbe i komentare Kur’ana, da bi nakon što je bio završen i taj posao, spoznali značaj i potrebu za jezikoslovnom znanošću” (Kico 2003: 80–84).

Kopf ukazuje da se leksikografija nije samo razvijala sa teološkim pobudama, već je preuzela i metodologiju prikupljanja i navođena hadisa, ukazujući na to da se smatra „da su verski faktori uzimani u obzir kada je trebalo da se utvrdi pouzdanost ‘prenosilaca’ jezika” (Kopf 1956: 38).² Potvrdu za takav stav nalazimo i kod Hiršlera

¹ Delovi ovog poglavlja se u izvesnoj meri zasnivaju na Đorđević, D. 2016. Razvoj rečničke strukture u arapskoj leksikografiji od pojave islama do kraja 18. veka. U: *Orijentalističko znamenje: sećanje na Mariju Đukanović (1923–1983)* / Anđelka Mitrović (prir.). – Beograd: Filološki fakultet. – str. 243–260.

² „Religious factors are said to have been brought into play, when it was intended to establish the reliability of the ‘transmitters’ of the language” (Kopf 1956: 38).

koji ukazuje da su u srednjem veku gramatika, leksikografija, morfologija i istorija tradicionalno ubrajane u pomoćne kuranske discipline (Hirschler 2012: 145). Kopf dalje to povezuje sa stavom koji je još Sujuti (al-Suyūṭī, 1445–1505) izneo, da su „nauka o hadisu i leksikografija sestriinske, teku istim rečnim koritom” (al-Suyūṭī 1986: II, 312).³

Na razvoj jezičkih proučavanja kod Arapa uticao je i kontakt sa drugim jezičkim zajednicama koji je kod jezikoslovaca probudio purističke stavove i dodatno ih podstakao na standardizaciju i normiranje jezika, tako da je njihov prvi zadatak bio sakupljanje uzoraka gramatički, sintaksički i stilski korektnog jezika. Pri tome je jezik Kurana od početka zauzimao najistaknutije mesto i bio uzor za takav jezik. Kako Kico ističe, najvažnija lingvistička istraživanja u okvirima arapske tradicionalne misli ostvarena su u gramatici, stilistici, čitanjima Kurana, leksikologiji i filološkoj obradi književnih tekstova (Kico 2003: 86–87). Bez namere da umanjimo dostignuća Arapa na planu leksikoloških istraživanja, u vezi sa delom ovog Kicovog zaključka koji se zapravo odnosi na disciplinu u klasičnom periodu nazivanu *al-luġa* – „leksikografija sa leksikologijom”, moramo naglasiti dve stvari: 1) klasična arapska leksikografska dostignuća bila su daleko obimnija značajnija od leksikoloških; 2) dve discipline jesu upućene jedna na drugu i često se prožimaju, ali je po prirodi stvari leksikografija *starija*, jer su leksikolozi „по природи, ствари окренути лексикографским достигнућима” i rečnici su „основни истраживачки инструмент у лексиколошким истраживањима” na šta ukazuje R. Dragičević (Dragičević 2007: 27).

U vezi sa okolnostima u kojima je došlo do razvitka jezičkih proučavanja kod Arapa, Zajdenštiker dodatno objašnjava:

„Arap i iz VIII veka više nisu mogli lako razumeti preislamsku poeziju ili prozu, Kuran i poslaničku tradiciju, jer se jezik znatno promenio usled radikalnih promena u društvenom i kulturnom životu nakon osvajanja Egipta, Sirije, Mesopotamije i Irana. Ove promene su uticale na morfologiju, fonetiku, sintaksu i, naravno, na leksički fond. Ovaj razvoj događaja – kanonizacija i promena – neizbežno je doveo do potrebe očuvanja i sistematizacije [jezika]. Pažnja je bila posvećena i religijskim i nereligijskim tekstovima, a to se očituje u razvoju dva paralelna pravca arapske leksikografije koja su se kasnije delimično spojila” (Seidensticker 2006: III, 30–31).⁴

³ „wa ’ilm al-ḥadīṭ wa al-luġa ’aḥawān yaġriyān min wād^{ih} wāḥid” (al-Suyūṭī 1986: II, 312).

⁴ „Pre-Islamic poetry or prose, the Qur’ān, and prophetic tradition could no longer easily be understood by Arabs of the 8th century because the language had changed considerably due to radical shifts in social and cultural life after the conquest of Egypt, Syria, Mesopotamia, and Iran. These changes affected morphology, phonetics, syntax, and, of course, vocabulary. These developments – canonization and change – inevitably brought about a need to preserve and systematize. Attention was paid to both religious and nonreligious texts, and this is reflected in the development of two parallel strands of Arabic lexicography, which later partly merged” (Seidensticker 2006: III, 30–31).

Isti autor ukazuje i da je i izmenjena uloga arapskog jezika imala i te kakav uticaj na razvoj leksikografije:

„Još jedan faktor koji je pospešio razvoj arapske leksikografije bio je rastući značaj arapskog kao jezika administracije. Omajadski halifa Abdulmelik (vladao od 685. do 705.) ustanovio je arapski kao službeni jezik, a do sredine VIII veka jezik osvajača stekao je priznanje u kancelarijama čak i provincijama koje su bile dalje na periferiji. Od ranih abasidskih vremena pa nadalje, to jest posle 750. godine, zvaničnici svake etničke pripadnosti morali su napredno da vladaju arapskim stilom. Štaviše, arapski je bio u upotrebi kao sredstvo književnog izražavanja čak i na nereligijskim poljima u mnogim delovima islamskog sveta (najvažniji izuzetak je Persija). Ovo obilje je značilo da se osetila sve veća potreba za rečnicima osmišljenim ne toliko za naučnike, koliko za sloj obrazovanih, da mogu da se usredsrede na uobičajeni vokabular, a ne na nejasne ili retke reči” (Seidensticker 2006: III, 31).⁵

Od samog uspostavljanja arapske nauke o jeziku i šire, filoloških proučavanja, reč je bila predmet proučavanja tri vrlo značajne discipline: *al-luġa* – „leksikografija sa leksikologijom”, *al-naḥw* – „gramatika”, *al-balāġa* – „stilstika”, „retorika”. Termin *al-luġa* koji se se reče u nazivima mnogih rečnika klasične epohe koristio se za discipline koje se bave „tumačenjem reči” (Krenkow 1924: 255)⁶, odnosno označavao je „oblast koja ispituje značenja reči, dijalektaske varijacije, neobičnu upotrebu (*ġarīb*) i tako dalje”.⁷ Leksikografija je kod Arapa zauzimala prvo mesto među svetovnim naukama, što je u potpunosti logično ako se u obzir uzme činjenica da nije imala samo vrlo važnu ulogu u svetovnoj sferi života, već da je davala sakralno značenje Kuranu (Рыбалкин 2003: 259). Kako srednjovekovni arapski gramatičari nisu odvajali leksikologiju, leksikografiju i njima srodne discipline već su one kao zasebne discipline definisane tek u XX veku, termin *al-luġa* je praktično pokrivaio sve te discipline.

Arapski nazivi za rečnik kao leksikografski proizvod, *mu‘ġam* i *qāmūs*, dosta su se kasnije pojavili u upotrebi u odnosu na razvoj same discipline. U vezi sa njihovim poreklom, Balbaki ukazuje na to da je za termin *qāmūs* etimologiju i vreme početka korišćenja u tom značenju lako utvrditi:

⁵ „A further factor strengthening the development of Arabic lexicography is the growing importance of Arabic as the language of administration. The Umayyad caliph Abd al-Malik (r. 685–705 C.E.) had installed Arabic as the official language, and by the middle of the 8th century the conquerors’ language had gained recognition in the chancelleries even of the more peripheral provinces. From the early Abbasid times onward (i.e. after 750 C.E.), officials of whatever ethnic background were required to have an advanced mastery of Arabic style. Moreover, Arabic was employed as a medium of literary expression even in nonreligious fields in many parts of the Islamic world (the most important exception being Persia). This proliferation meant that a growing need was felt for dictionaries designed less for scholars than for the educated classes, to concentrate on the common vocabulary rather than on obscure or rare items” (Seidensticker 2006: III, 31).

⁶ „interpretation of words” (Krenkow 1924: 255).

⁷ „domain that explores meanings of words, dialectal variations, strange usage – (*ġarīb*), etc.” (Baalbaki 2014: vii).

„Za početak, termin *qāmūs*, koji je u velikoj meri zamenio *mu‘gam* u savremenoj upotrebi, u leksikografiju je uveden tek početkom devetog/petnaestog veka posle naslova koji je Firuzabadi (umro 817/1415) dao svom poznatom leksikonu, *al-Qāmūs al-muḥīṭ*. Čini se da je široka popularnost koju ovaj leksikon uživao rezultirala pozajmljivanjem reči *qāmūs* (izvorno od grčkog *Ωκεανός*), što je sinonim za more ili, tačnije, njegov najdublji deo ili njegovu glavnu vodenu masu, za ‘leksikon’ uopšte, obično sa konotacijom ‘potpunosti’ ili ‘iscrpnosti’” (Baalbaki 2014: 50)⁸.

S druge strane, kod starijeg termina *mu‘gam*, etimologija u jednom delu nije toliko jasna. Dayf ukazuje da se termin *mu‘gam* – „rečnik” pojavio tek u IX veku, ali prvobitno se nije koristio da označi „jezičke knjige koje su uređene alfabetski”⁹, već se odnosio na alingvističke leksikone koji su nudili popise različitih naučnih, stručnih i književnih ostvarenja, kao i popise značajnih ličnosti iz oblasti istorije, nauke i književnosti. On ovaj termin povezuje sa izrazom *‘a‘gama al-kitāb* – „učiniti knjigu jasnom”, što se dešava kada se knjizi „ukloni stranost i nejasnost”¹⁰ (Dayf 1984: 141–142). Zapravo, glagol *‘a‘gama*, čiji je pasivni particip *mu‘gam*, znači „staviti tačke na slova” ili „staviti dijakritičke oznake”. Karter, koji isti glagol vezuje za ortografske intervencije u periodu standardizacije alfabeta, takođe navodi značenje „staviti tačke”, pri čemu ukazuje i na doslovno značenje „učiniti stranim” (Carter 1990: 119), koje je izvedeno od *‘Aḡam* – „Nearapi”. Balbaki iznosi pretpostavku da se sâm termin *mu‘gam* izgleda izvorno odnosio na knjige ili traktate u kojima je bilo jasno ortografsko razlikovanje slova i znakova po postojanju/nepostojanju tačaka i njihovom rasporedu (ب/ت/ث، ج/ح/خ، د/ذ، ر/ز، ع/غ، ص/ض، ي/ى، ه/ة). Osvrćući se i na diskusije srednjovekovnih arapskih filologa o tome da li je kod termina *mu‘gam* došlo do supstantivizacije već u tom periodu, isti autor ukazuje na to da su rečnici klasične epohe uglavnom imali u nazivu termin *kitāb*, dok se *mu‘gam* koristio za dela koja zapravo nisu bila leksikografskog karaktera (Baalbaki 2014: 50–52). Ipak, u Sidžistanijevom (*al-Siḡistānī*, umro 941) predgovoru njegovom rečniku neobične kuranske leksike nailazimo na izraz *‘ullifā ‘alā ḥurūf al-mu‘gam* – „uređen alfabetskim/rečničkim poretkom” (*al-Siḡistānī* 2013: 57), kojim upućuje na ustrojstvo tog ostvarenja, kao što ga je i Džavaliki (*al-Ġawālīqī*, 1073–1144) u naslovu svog rečnika *al-Mu‘arrab min al-kalām al-‘a‘gamī ‘alā ḥurūf al-mu‘gam* – „Arabizovane strane reči u alfabetskom poretku” upotrebio, a to ukazuje da je ova leksema postepeno počela da dobija i značenje koje je nama danas najpoznatije.

⁸ „To begin with, the term *qāmūs*, which has largely replaced *mu‘gām* in modern usage, was introduced to lexicography only in the early ninth/fifteenth century following the title that Firūzābādī (d. 817/1415) gave to his famous lexicon, *al-Qāmūs al-muḥīṭ*. It seems that the wide popularity which this lexicon enjoyed resulted in borrowing the word *qāmūs* (originally from Greek *Ωκεανός*), a synonym for sea or, more specifically, its deepest part or its main body of water, for “lexicon” in general, usually with the connotation of completeness or exhaustiveness” (Baalbaki 2014: 50).

⁹ „*al-kitāb allāḏī yaġma‘ fī ṣafahātihi kalimāt al-luġa murattaba hiġā‘iyyan*” (Dayf 1984: 141).

¹⁰ „*‘azāla ‘uġmatuhu wa ‘ibhāmuhu*” (Dayf 1984: 141).

Ovde je potrebno odgovoriti na pitanje šta je tačno bio predmet proučavanja arapskih jezikoslovaca, a samim tim i leksikografa. To je bio *kalām al-'Arab* – „govor Arapa”, za koji Gijom navodi da je za arapske gramatičare predstavljao jezičku upotrebu izvornih stanovnika Arabijskog poluostrva, „za razliku od novog, navodno ‘degradiranog’ varijeteta arapskog koji se razvio u osvojenim provincijama ubrzo nakon prve velike ekspanzije islama” (Guillaume 2006: II, 176).¹¹ Isti autor u vezi s tim naglašava da taj naziv treba shvatiti u užem smislu, kao književni varijetet kakav se javlja u Kuranu i preislamskoj poeziji za koji se danas većinski smatra da se razlikovao od jezika svakodnevnice komunikacije na toj teritoriji, iako se u srednjem veku insistiralo da je reč o jedinstvenom jeziku (Guillaume 2006: II, 176). Zaključno sa IX ili X vekom, arapski jezikoslovci su se u prikupljanju građe za svoja istraživanja i verifikaciju postulata osim na kuranski tekst, hadise i preislamsku poeziju oslanjali upravo na takve informante¹². Od X veka, kada je već izvršen opis i svojevrsna standardizacija jezika, arapski jezički stručnjaci su uočili da je i govor nomadskog stanovništva Arabijskog poluostrva došao pod uticaj gradskih govora i osnov njihovih proučavanja postaju kuranski tekst s kanonizovanim varijantama čitanja, hadisi i preislamska poezija, uz izuzetak pojedinih leksikografa koji su i nakon X veka odlazili na teritoriju Hidžaza radi jezičkih proučavanja.

Dakle, pojam *kalām al-'Arab* od početka ima dvojnu prirodu, kao predmet proučavanja, ali i kao svojevrsan teorijski apstrakt. Posledica takvog određenja predmeta arapskih jezičkih proučavanja je pretežno zanemarivanje govornog jezika, jer su leksikografi od X ili XI veka počeli da građu isključivo ekscerpiraju iz navedenih izvora, kao i prethodnih leksikografskih, gramatičarskih i drugih ostvarenja koja su se dotakla relevantnih jezičkih tema.

Što se tiče formiranja leksikografije i gramatike kao zasebnih disciplina kod Arapa, tu nalazimo na donekle suprotstavljena mišljenja u pogledu toga šta je starije, odnosno koja se disciplina prva pojavila – leksikografija sa leksikologijom ili gramatika. Hejvud ističe da su se leksikografija i leksikologija razvile kao direktna posledica gramatičkih proučavanja arapskog jezika (Haywood 1965: 2 i 17). To je suprotno Kicovom stavu, koji smatra da su leksikografska i leksikološka proučavanja prethodila gramatičkim jer je, prema njegovom mišljenju, prikupljanje i sistematizovanje jezičke građe bilo prirodan preduslov i polazište za bilo kakva teorijska razmatranja i uspostavljanje normi. Ipak oba autora vezuju početke leksikografske misli kod Arapa za Abul Asvada el Dualija (ʿAbū al-ʿAswad al-Duʿalī, umro 688), prvog arapskog gramatičara, kao i za gramatičarsku školu u Basri koja je bila najplodotvornija tokom VIII veka (Kico 2003: 81).

Objektivno gledano, precizno određenje trenutka nastanka ovih disciplina nije moguće najpre zbog toga što su arapska jezička proučavanja uopšte u početnom

¹¹ „[...] as opposed to the new, reputedly ‘degraded’ variety of Arabic that had evolved in the conquered provinces soon after the first great expansion of Islam” (Guillaume 2005: II, 176).

¹² Više o beduinima kao informantima, beleženju njihovog govora i ekscerpciji građe uopšteno, v. kod Baalbaki (2014: 7–36).

periodu bila izrazito isprepletana, kao i zbog toga što većina kasnije pominjanih leksikografskih dela nije sačuvana, tako da je i utvrđivanje autorstva u većem broju slučajeva problematično. Osim toga, leksikologija sa leksikografijom i gramatika, kao i mnoge druge lingvističke grane, nisu odelite teorijske i praktične discipline. Naprotiv, one ispoljavaju izuzetnu međuzavisnost i prirodnu upućenost jedne na drugu i u današnje vreme. Potvrdu za to nalazimo kod Balbakija:

„U okviru lingvistički orijentisanih nauka, za razliku od *qirā'āt* (kuranska čitanja), *ḥadīṭ* (hadis), *fiqh* (islamska jurisprudencija) i *tafsīr* (kuranska egzegeza) ali blisko u vezi sa njima, od početka se pojavljuju dva glavna ogranka. To su *luġa* i *naḥw*. Ovo poslednje je, naravno, proučavanje gramatike, koje se razvilo u ono što je poznato kao arapska gramatička tradicija (AGT) i ona se bavila pitanjima vezanim za sintaksu, morfologiju (uključujući morfofonologiju) i u manjoj meri fonetiku. Ogranak koji za predmet proučavanja uzeo *luġa* poistovećuje se sa naučnicima koji se u izvorima pominju kao *luġawīyyūn*, odnosno filolozi (u užem smislu reči, a ne u smislu koji se često primenjuje na lingvističko proučavanje uopšte) i leksikografi koji su od II/VIII veka, počeli da istražuju pitanja vezana za prikupljanje jezičkih podataka, značenja reči u posvedočenoj građi i dijalekatske varijacije posebno u oblasti *ġarīb* (neobična upotreba). U ranim fazama lingvističkih aktivnosti u II/VIII veku, granice između ta dva ogranka *luġa* i *naḥw* često su zamagljene, a premda kasniji biografski izvori prave oštru razliku između *luġawīyyūn* i *naḥwīyyūn*, ta razlika je često uprošćena i neubedljiva” (Baalbaki 2014: 3).¹³

Pitanje stranih uticaja na arapsku leksikografsku metodologiju takođe je privlačilo pažnju istraživača savremene epohe, koji su često olako izražavali sumnju u to da su tako brojna i obimna dela različitog ustrojstva i namene mogla biti sasvim autohtona. Hejvud je, na primer, smatrao da antička indijska i grčka jezička proučavanja jesu ostvarila izvestan uticaj na izučavanje jezika kod Arapa, ali je naglašavao da to nikako umanjuje originalnost načina na koji su takvi uticaji na kraju iskorišćeni (Haywood 1965: 2; 6–7).

Kico smatra da je indijska tradicija ostvarila minimalan uticaj na istaknute arapske leksikografe i u vezi s tim naglašava:

¹³ „Within the linguistically oriented sciences, as distinct from but closely related to *qirā'āt*, *Ḥadīṭ*, *fiqh* and *tafsīr*, two main branches emerge from the beginning. These are *luġa* and *naḥw*. The latter, of course, is the study of grammar, which has developed into what is known as the Arabic Grammatical Tradition (AGT) and dealt with matters related to syntax, morphology (including morphophonology) and, to a lesser extent, phonetics. The branch dealing with *luġa* is identified with scholars referred to in the sources as *luġawīyyūn*, i.e. philologists (in the narrow sense of the word, rather than in the sense which is often applied to linguistic study in general) and lexicographers who, as of the second/eighth century, have begun to explore issues related to the collection of linguistic data, word meanings in attested material, and dialectal variations particularly in the realm of *ġarīb* (strange usage). At the early stages of linguistic activity in the second/eighth century, the boundaries between the two branches of *luġa* and *naḥw* is often blurred, and although the later biographical sources make a sharp distinction between *luġawīyyūn* and *naḥwīyyūn*, this distinction is often simplistic and unconvincing” (Baalbaki 2014: 3).

„Prije bi se moglo govoriti o utjecajima suprotnog smjera. Leksikološka aktivnost u Indiji je dostigla visoku razinu u 12. stoljeću, a to je vrijeme kada su Arapi već bili uradili jedan broj kapitalnih rječnika, kakvima nema sličnog primjera među indijskim rječnicima čak i riječnici sanskrita, sastavljeni na znanstvenoj razini, potječu iz mnogo kasnijih vremena. Prema tome, autentičan arapski leksikološki rad ne bilježi prednost samo u odnosu na indijsku jezikoslovnu znanost, već u tom pogledu, bez obzira na to o kom razdoblju ili lokalitetu se radilo, Arapi u starijoj povijesti zauzimaju vodeću poziciju u svijetu” (Kico 2003: 51).

Ukazujući na izraziti nedostatak bilo kakvih konkretnih dokaza o stranim uticajima, što prilično obesmišljava svaku objektivnu naučnu raspravu o temi, Balbaki odbacuje ideju o indijskom uticaju s obzirom na ključne razlike u poimanjima mesta tvorbe i izgovora glasova. Ovaj autor ukazuje na to da je fonetska klasifikacija rečnika postojala i u tradicijama drugih naroda, poput Kineza, i da to, s obzirom na nedostatak bilo kakvih dokaza o međusobnim uticajima, ukazuje na univerzalnost interesovanja ranih filologa za fonetska, fonološka i morfofonološka obeležja jezika. Posebno kritikuje Hejvudov stav kao neopravdan (Baalbaki 2014: 54–55). Što se tiče grčkih uticaja kod Balbakija takođe nalazimo odličan pregled ideja koje su iznosili orijentalisti i njihovu utemeljenu kritiku (Baalbaki 2014: 56–57). U vezi s tim on jasno podvlači:

„Zagovornici stranog uticaja na arapsku leksikografiju uopšte, a posebno na *Kitāb al-ʿayn*, potpuno su nesvesni činjenice da arapski izvori apsolutno ne pominju prisustvo bilo kakvog stranog uticaja u leksikografiji kao i bilo kakav strani uticaj u gramatici. Čak i da je među ranim filozozima postojala zavera (a koju su kasniji naučnici verno nastavili) da prećutkuju bilo kakav strani uticaj, očekivala bi se bar najmanja aluzija na tako veliki plan. Naravno, indirektni uticaj je uvek teoretski moguć, ali neophodni čvrsti dokazi da se dokaže direktan uticaj na arapsku leksikografiju potpuno nedostaju. Još važnije, da je arapska leksikografija plod autohtonih nastojanja, snažno podržava mnoštvo informacija o ranom prikupljanju podataka i specifičnog interesovanja arapskih filologa za retke i neuobičajene reči, više nego za ‘običnu’ upotrebu” (Baalbaki 2014: 57).¹⁴

Hejvud ukazuje na to da je arapska leksikografija u srednjem veku imala ogroman uticaj na razvoj sveukupne arapske kulture i brojnih nauka. On ističe da

¹⁴ „Proponents of foreign influence on Arabic lexicography in general and on K. al-ʿAyn in particular are totally oblivious of the fact that the Arabic sources are as completely silent about the presence of any foreign influence in lexicography as they are about any such influence in grammar. Even if there had been a conspiracy among early philologists (and faithfully continued by later scholars) to be silent about any foreign influence, one would have expected at least the faintest allusion to such a major scheme. To be sure, indirect influence is always theoretically possible, but the firm evidence needed to prove direct influence on Arabic lexicography is totally lacking. More importantly, that Arabic lexicography is the fruit of indigenous endeavors is strongly supported by the host of information about early data collection and the distinctiveness of the Arab philologists’ interest in rare and uncommon words, more than in “ordinary” usage” (Baalbaki 2014: 57).

su zapravo sve arapske srednjovekovne nauke su se u značajnoj meri oslanjale na leksikografske i leksikološke radove, naročito kada je reč o tumačenjima Kurana i hadisa, islamskoj pravnoj nauci, proučavanjima književnih rodova, poezije naročito, kao i kada je reč o tada zastupljenim prirodnim naukama (Haywood 1965: 115–116).

Dodatni uticaj na razvoj leksikografije kod Arapa imalo je i proširivanje leksičkog fonda koje je bilo najintenzivnije do početka XI veka. Ribalkin ukazuje na to da su arapski filolozi vrlo rano uočili nijanse u značenjima reči različitih oblika a sličnih značenja u preislamskoj poeziji i Kuranu, kao što su bili svesni leksike koja je postala arhaična ili se odlikovala neuobičajenom upotrebom. Kao plod njihovog zanimanja za sinonimiju i sakupljanja leksema i sintagmi sa srodnim i dijalekatskim osnovama nastali su prvo manji, usko specijalizovani traktati, a zatim i obimniji leksikografski radovi različitih tipova. Korpus na kojima su se ovi leksikografski radovi zasnivali u početku su činili najpre Kuran, hadis i drugi teološki tekstovi. Kasnije su glavni korpus predstavljali svetovni tekstovi kao što su preislamska i srednjovekovna poezija, poslovice i izreke (Рыбалкин 2003: 259–260), a potom i leksikografska, gramatička i druga dela u kojima su razmatrane jezičke teme, kako smo već ukazali.

Klasifikacija i periodizacija klasičnih arapskih rečnika

Razvoj i dostignuća leksikografije kod Arapa uobičajeno se sagledavaju na osnovu kriterijuma rečničke tipologije uz njihovu periodizaciju čime ćemo se i mi u ovom poglavlju baviti.

Određivanje rečničke tipologije predstavlja složen analitički zadatak jer postoji više kriterijuma koji se mogu istovremeno primeniti. Pre svega, kako Zgusta ističe, na to utiče razgranatost funkcija i značenja reči i drugih leksičkih jedinica (Zgusta 1991: 189), ali su podjednako značajni i drugi faktori, poput ustrojstva rečnika, namene, broja obuhvaćenih jezika i slično.

Plod leksikografske prakse, rečnik, može se definisati na više načina. Zgusta ga određuje kao „[...] sistematski uređen spisak područstavljenih jezičkih oblika skupljenih iz govornih navika određene govorne zajednice i prokomentarisanih od autora na taj način da kvalifikovan čitalac razumije značenje... svakog pojedinog oblika, i da je obaviješten o relevantnim činjenicama o funkciji tog oblika u svojoj zajednici” (Zgusta 1991: 189, apud. Berg 1960: 4). Landau rečnik definiše kao „tekst koji opisuje značenja reči, često ilustruje kako se one koriste u kontekstu i obično ukazuje kako se izgovaraju. Rečnici u tradicionalnoj formi knjige obično imaju reči poređane alfabetski. Moderni rečnici obično uključuju informacije o načinu pisanja, etimologiji (derivaciji reči), upotrebi, sinonimima i gramatici, a ponekad uključuju i ilustracije” (Landau 2001: 6).¹ Kristal navodi da je rečnik „priručnik koji daje popis reči jednog ili više jezika, obično alfabetskim redom, zajedno s informacijama o njihovoj ortografiji, izgovoru, gramatičkom statusu, značenju, poreklu i upotrebi” (Kristal 1995: 108). Slično se navodi u *Nordijskom leksikografskom rečniku*: „rečnik je leksikografski priručnik koji sadrži izbor reči, delova reči ili kombinacija reči jednog jezika ili jezičkog varijeteta, bilo sa

---

¹ „text that describes meanings of words, often illustrates the way they are used in context, and usually indicates how they are pronounced. Dictionaries in the traditional form of books usually have their words listed in the alphabetical order. Modern dictionaries often include information about spelling, etymology (word derivation), usage, synonyms, and grammar, and sometimes include illustrations as well” (Landau 2001: 6).

objašnjenjima reči na istom jeziku ili sa ekvivalentima na jednom/više stranih jezika” (Bergenholtz et al. 1997: 197).²

Zgusta, čiji *Priručnik leksikografije* predstavlja nezaobilazno polazno štivo kad je reč o teorijskoj i praktičnoj leksikografiji, razlikuje dve glavne vrste, enciklopedijske i jezičke rečnike. Pod enciklopedijskim rečnicima podrazumeva one koji su slični jezičkim jer su uređeni „po rečima”, ali daju podatke o vanjezičkom svetu, o samim objektima. S druge strane, jezičke rečnike deli prema nekoliko kriterijuma:

1. bave li se leksikom na određenom stepenu razvoja ili istorijom razvoja forme i značenja leksike, razlikuje sinhronijske i dijahronijske rečnike (istorijske i etimološke);
2. bave li se opštim jezikom ili nekim njegovim varijetetom ili terminologijom, razlikuje opšte rečnike (standardnodeskriptivne koji opisuju standardni jezik i opštedeskriptivne koji imaju širi opseg) i posebne rečnike (dijalekatske, stručne, rečnike žargona, sinonima, stranih reči i druge onomasiološke rečnike);
3. prema broju jezika, razlikuje: jednojezične, dvojezične i višejezične rečnike;
4. prema svrsi kojoj su namenjeni razlikuje: pedagoške, ortografske, obrnute i druge;
5. prema obimu rečnika, razlikuje: tezauruse kao najobimnije, srednje rečnike, glosare i slično (Zgusta 1991: 190–210).

U *Dictionary of Lexicography* – „Rečniku leksikografije”, rečnici se klasifikuju na osnovu četiri kriterijuma (Hartmann & James 2002: vi–vii):

1. *fenomenološki ili formalni kriterijum*: zasniva se na karakteristikama kao što su veličina ili sadržaj, pri čemu se razlikuju džepni, skraćeni i drugi rečnici, odnosno, opšti i specijalizovani rečnici;
2. *prezentativni ili tektonski kriterijum*: zasniva se na ustrojstvu ili medijumu pri čemu se razlikuju alfabetski, klasifikovani i tematski rečnici, odnosno, štampani, elektronski i drugi rečnici;
3. *funkcionalni ili kategorijski kriterijum*: zasniva se na karakteristikama kao što su kontekstualna upotreba za koju su rečnici predviđeni i načini na koji je građa predstavljena. Pri tome se razlikuju rečnici izgovora, rečnici konjugacije, etimološki i drugi rečnici, odnosno, rečnici za učenje, terminološki, pedagoški, prevodilački i drugi rečnici;
4. *jezički kriterijum*: zasniva se na karakteristikama kao što su broj jezika koji se u rečniku koriste, pri čemu se razlikuju jednojezični, dvojezični, višejezični i drugi rečnici.

² „leksikografisk oppslagsverk som inneholder et utvalg av et språks eller en språkvarietetets ord, orddeleer og ordkombinasjoner, enten med ordforklaringer på samme språk eller med ekvivalenter på ett eller flere andre språk” (Bergenholtz et al. 1997: 197). Za pronalaženje i prevod ove definicije zahvalnost dugujemo prof. dr Sofiji Bilandžiji sa Katedre za germanistiku Filološkog fakulteta u Beogradu.

D. Šipka i J. Kostić-Tomović predlažu sličnu klasifikaciju:

1. *informacioni kriterijum*: zasniva se na tipu rečnika prema sferi interesovanja, pri čemu se razlikuju lingvistički, to jest rečnici u užem smislu, i alingvistički rečnici, poput leksikona i enciklopedija;
2. *broj jezika*: zasniva se na broju jezika obuhvaćenih rečnikom, pri čemu se razlikuju jednojezični, dvojezični, višejezični rečnici;
3. *kriterijum ustrojstva*: zasniva se na principima ređanja rečničkih jedinica, pri čemu se razlikuju alfabetski i nealfabetski rečnici;
4. *kriterijum namene rečnika*: zasniva se na funkcijama za koje mogu biti namenjeni, pri čemu se razlikuju rečnici opšte i posebne namene (Šipka 2006: 160–164; Kostić-Tomović 2010: 24–28).

Što se tiče pristupa klasifikaciji klasične arapske leksikografske produkcije, čiji će najreprezentativniji primeri biti predstavljeni i analizirani u narednim poglavljima, ona se u relevantnoj literaturi najčešće temelji na modernoj podeli prema reprezentativnom kriterijumu, informacionom tipu i nameni rečnika, a vrlo retko i prema broju jezika (Haywood 1965; Dayf 1984; Naṣṣār 1988; Ya'qūb 1985; Bātilī 1992; 'Abd al-Ġalīl 2014; Koçak 2002; Kico 2003; Рыбалкин 1990; Рыбалкин 2003; Baalbaki 2014; Dichy 2019; Hoogland 2006).

Hejvud i Dajf predlažu veoma sličnu klasifikaciju klasičnih arapskih leksikografskih ostvarenja kombinujući hronološki i prezentativni/tektonski kriterijum (Haywood 1965: 1, 132–133; Dayf 1984: 142–146):

- leksikoni – rečnici uređeni po leksičko-semantičkom principu;
- anagramski rečnici u kojima su lekseme ređane na osnovu fonetskog alfabeta, a korenske osnove klasifikovane na osnovu broja korenskih konsonanata – rečnici po Halilovom metodu;
- rečnici uređeni prema poslednjem korenskom konsonantu, to jest sa rimovanim redosledom korenskih osnova – preteče obrnutih semasioloških rečnika;
- kufski rečnici, to jest rečnici sa alfabetskim redosledom korenskih osnova prema prvom korenskom konsonantu;
- rečnici sa modernim ustrojem, to jest leksikografska ostvarenja sa doslednim alfabetskim redosledom korenskih osnova prema prvom korenskom konsonantu;
- arabistički rečnici, koji pripadaju modernoj epohi.

Nasar prilikom određivanja tipologije klasičnih rečnika uspostavlja dosta zamršenu klasifikaciju u kojoj se kombinuju prezentativni kriterijum, informacioni tip i namena rečnika sa hronološkim redosledom. Najranije rečnike deli na takozvane *rasā'il al-luġa* – „jezičke traktate”, dela koja se bave određenim jezičkim pojavama u arapskom, uglavnom iz leksikološke perspektive, i *kutub al-luġa* – „rečnike”, što

su u stvari predmetno-tematski leksikoni koje potom deli po temama koje pokrivaju, a u koje ubraja i dvojezičnu i višejezičnu leksikografiju tog perioda. Dalje razlikuje posebne leksikografske škole, što su u stvari primenjivani principi ustrojstva u klasičnim jednojezičnim rečnicima arapskog jezika. Te škole naziva po rednim brojevima, u skladu sa njihovim hronološkim redosledom, pri čemu terminom „prva škola”, *al-madrasa al-’ulā*, upućuje na rečnike fonetsko-permutativnog ustrojstva, terminom *al-madrasa al-ṭāniya* – „druga škola” na alfabetsko-permutativne rečnike, terminom *al-madrasa al-ṭāliṭa* – „treća škola” na rimovane rečnike, alfabetski uređene po poslednjem korenskom konsonantu, i terminom *al-madrasa al-rābi’a* – „četvrta škola”, na rečnike s alfabetskim poretom, prema početnom korenskom konsonantu (Naṣṣār 1988: I: 304–307; II: 375–378, 546–548, 596–598).

Jakub daje prednost prezentativnom kriterijumu te klasične arapske opštejezične rečnike razvrstava na fonetsko-permutativne prema Halilovom metodu (ar. *al-tartīb al-ṣawṭi wa niṣām al-taqlībāt al-ḥalīliyyān*, doslovno: „halilovski fonetski poredak i sistem permutacija”), alfabetsko-permutativne (ar. *al-niṣām al-’alfabā’i al-ḥāṣṣ*, doslovno: „poseban alfabetski sistem”), rimovane (ar. *niṣām al-qāfiya*, doslovno: „rimovani sistem”) i alfabetski uređene rečnike prema prvom korenskom konsonantu (ar. *al-tartīb al-’alfabā’i ḥasab ’awā’il al-’uṣūl*). S druge strane, predmetno-tematske rečnike razmatra samo iz perspektive njihove početne uloge u nastanku arapske leksikografije, pri čemu im ne određuje tipologiju nekim posebnim nazivom (Ya’qūb 1985: 23–160).

Batili takođe klasifikuje rečnike po prezentativnom kriterijumu, ali ih ređa i hronološki, po redosledu pojavljivanja, na predmetno-tematske leksikone za koje ne navodi neki poseban termin, već ih samo razvrstava po temama kojima su bili posvećeni. Dalje razlikuje fonetsko-permutativne rečnike i alfabetske, koji po njemu podrazumevaju kako rimovane, to jest usložene alfabetski po poslednjem korenskom konsonantu, tako i klasične alfabetske rečnike, u kojima su leme uređene alfabetski, ali prema početnom korenskom konsonantu (Bātilī 1992: 14–16).

Abdulželil nudi objedinjenu klasifikaciju klasičnih i savremenih rečnika prema informacionom kriterijumu i njihovoj nameni. Tako razlikuje:

1. semantičke rečnike (ar. *al-ma’āğim al-dalāliyya*) u koje od klasičnih ubraja rečnike neobičnih reči u Kuranu i hadisima;
2. predmetno-tematske rečnike (ar. *al-ma’āğim al-mawḏū’iyya*) u koje ubraja rečnike specijalizovane leksike, deklinacijske, konjugacijske i uopšte tvorbene rečnike (ar. *ma’āğim al-’abniyya / al-ṣiyağiyya*);
3. obrazovne (ar. *al-ma’āğim al-tatqifiyya*), u koje svrstava rečnike koji se bave pravopisnom tematikom;
4. fonetske rečnike (ar. *ma’āğim al-mawḏū’āt al-ṣawtiyya*) gde ubraja pojedine klasične rečnike-traktate koji se bave različitim fonetskim promenama;
5. istorijske rečnike (ar. *al-ma’āğim al-tadarruğiyya*) za koje konstatuje da (u tom trenutku) ne postoje;

6. *al-ma'āğim al-muğannasa*, to jest opštejezične rečnike kod kojih dalje razlikuje raznovrsna uređenja u skladu s modernim kriterijumima (ʿAbd al-Ġalīl 2014: 36–57).

Kočak na osnovu kriterijuma ustrojstva deli čitavu klasičnu arapsku leksikografsku aktivnost na škole, to jest pravce koji su uspostavili i primenjivali različite sisteme organizovanja rečničkih jedinica, a prema korišćenoj arapskoj terminologiji, pretpostavljamo da se ugledao na već pomenutog Jakuba (Ya'qūb 1985):

1. *madrasat al-taqlībāt* – „anagramska škola”, koju je uspostavio Halil, a koja se dalje deli na:
  - a) *madrasat al-taqlībāt al-ṣawtiyya* – „fonetsko-anagramska škola”, gde se redosled rečničkih jedinica zasniva na mestu tvorbe fonema u govornom aparatu;
  - b) *madrasat al-taqlībāt al-hiğā'iyya* – „alfabetsko-anagramska škola”, gde se rečničke jedinice ređaju u skladu sa alfabetskim redosledom;
2. *madrasat al-qāfiyya* – „škola rimovanja”, gde se rečničke jedinice ređaju u skladu sa principom rimovanja prema poslednjem korenskom konsonantu;
3. *al-madrasa al-'abğadiyya* – „alfabetska škola”, koja obuhvata klasična i savremena leksikografska ostvarenja u kojima je rečnička građa organizovana primenom alfabetskog redosleda na osnovu prvog, a kasnije i ostalih korenskih konsonanata (Koćak 2002: 16–18).

Što se tiče autora sa naših prostora, Kico se u klasifikaciji arapskih leksikografskih radova iz srednjeg veka rukovodi kombinacijom principa fenomenološkog i funkcionalnog kriterijuma. Ovaj autor razlikuje:

1. opštejezične rečnike koji sadrže opširna nabranjanja značenja pojedinačnih reči;
2. specijalizovane rečnike čija je građa razvrstana prema različitim područjima društvenog života;
3. traktate i rečnike koje sadrže predmetne skupove reči, to jest terminološke traktate koji su se odnosili na širok spektar naučnih i stručnih oblasti (Kico 2003: 89–91).

Kritikujući neke ranije načine klasifikacije arapskih rečnika klasične epohe, ukrajinski arabista Ribalkin ukazuje na to da se prilikom određivanja njihove tipologije mora voditi računa o dva aspekta podjednako, o tome kako je leksika grupisana i o njenom ustrojstvu, odnosno kako je poredana (Рыбалкин 1990: 13), dakle koja se građa u rečniku prezentuje i kako se to čini. On predlaže najdetaljniju klasifikaciju klasičnih arapskih leksikografskih ostvarenja na osnovu prezentativnog kriterijuma, koja je najbliža savremenim leksikografskim tipološkim klasifikacijama

i pruža najjasniji uvid u razvoj leksikografske metodologije i leksikografije uopšte kod Arapa. Bilo da je reč o jednojezičnim, dvojezičnim ili višejezičnim leksikografskim ostvarenjima, ovaj autor razlikuje dva osnovna tipa rečnika u arapskoj klasičnoj leksikografiji na osnovu principa koji su primenjivani prilikom unutrašnje organizacije rečnika, to jest ustrojstva i klasifikacije rečničkih jedinica. To su:

1. rečnici sa leksičko-semantičkim principom klasifikacije, odnosno predmetno-tematski rečnici;
2. rečnici sa analitičko-morfološkim principom klasifikacije, koji se dalje dele na sledeće podvrste:
  - a) rečnici sa fonetsko-permutativnim ili anagramskim ustrojtstvom;
  - b) rečnici sa alfabetsko-permutativnim ustrojtstvom;
  - c) rečnici sa alfabetsko-kružnim ustrojtstvom;
  - d) rečnici sa rimovanim ustrojtstvom prema poslednjem korenskom suglasniku;
  - e) rečnici sa primarnim alfabetskim ustrojtstvom prema prvom korenskom konsonantu (Рыбалкин 1990: 13–14; Рыбалкин 2003: 261, 279 i 293–323).³

U vezi sa prethodnim pregledom mogućih načina klasifikacije klasičnih arapskih rečnika, moramo se osvrnuti i na Dišijevu kritiku (Dichy 2019). Rasprostranjeni pristup da se u klasifikaciju uključuju i leksikografska dela nastala tokom prva tri veka klasične arapske leksikografije, za koji kaže da je nastao pod Hejvudovim i Nasarovim uticajem, ovaj arabista smatra svojevrsnim anahronizmom. To mišljenje temelji na činjenici da se znanje u prvim vekovima islama prenosilo usmenim putem, podučavanjem, zapisivanjem i daljim diktiranjem i prepisivanjem, javnim čitanjima i tako dalje, što se odražavalo i na leksikografsko stvaralaštvo. To je zahtevalo razvijanje auditivnog pamćenja različitim mnemotehnikama, što je i danas upečatljiva pojava u arapskom svetu (Dichy 2019: 129). S tim u vezi, kod Pedersena nalazimo jezgrovit opis atmosfere i okolnosti prenošenja znanja gde su takve mnemotehlike igrale značajnu ulogu:

„Uglednici bi se često grupno okupljali u džamiji da raspravljaju o naučnim i književnim pitanjima, a sami učenjaci su se obično okupljali na skupovima (*maǧlis*) radi diskusija (*munāzara*), a ponekad su se one mogle održavati u džamiji kao dopuna njihovim tekstovima” (Pedersen 1984: 21).⁴

³ Ribalkinova klasifikacija se ujedno može primeniti i na rečnike nastale u XIX i XX veku ako joj se dodaju terminološki i dvojezični/višejezični arabistički rečnici.

⁴ „Notables would often assemble at the mosque as a group to deliberate upon scholarly and literary questions, and scholars themselves commonly came together in concourse (*maǧlis*) for discussions (*munāzara*), sometimes these might take place in the mosque as a supplement to the discourses” (Pedersen 1984: 21).

Ukazujući na to da se kod Ibn Farisa (Ibn Fāris, umro 1004), u rečniku *Maqāyīs al-luġa* – „Mere jezika” ili „Paradigme jezika” jasno ukazuje na praksu usmenog prenošenja preko lanca pouzdanih kazivača, što je zapravo metodologija koja je preuzeta iz prikupljanja i verifikacije hadisa, Diši objašnjava praksu usmenog prenošenja i memorisanja:

„Naravno, to ne znači da su pismeni ili učeni slušaoci sve znali napamet posle jednog slušanja. Ipak, mora se podvući činjenica da se prenošenje znanja oslanjalo na mnogo bolju tehniku memorisanja nego što možemo zamisliti u poređenju s našim modernim veštinama. Rečnici u rukopisu su se naglas čitali na ‘sedeljama za čitanje’ (ar. *maġālis*), a njihov sadržaj bi učeni učesnici bar donekle memorisali. Neposredan pristup memoriji je na taj način mogao da nadomesti nedostatak ustrojstva za traženje reči u rečniku” (Dichy 2019: 129–130).⁵

Zbog toga ovaj autor razlikuje heurističke rečnike, „posvećene otkrivanju, proširivanju i iscrpnom obuhvatanju leksičkog znanja”⁶, koji su postojali do X veka i rečnike sa pravim alfabetskim poretkom, običnim ili rimovanim, koji su se pojavili od X veka (Dichy 2019: 130).

Ipak, kako je određivanje rečničke tipologije značajno za svako leksikografsko istraživanje kako bi se mogao bolje pratiti razvoj leksikografske metodologije, u zaključku ćemo se osvrnuti na klasifikaciju kod samih arapskih leksikografa klasične epohe, a koja je verovatno i najmerodavnija. Odgovor na to pitanje nalazimo kod Balbakija koji je zapravo oživeo i usvojio termine *mubawwab* – „onomasiološko uređenje”, „leksičko-semantičko uređenje”, doslovno: „[uređenje] prema poglavlju” i *muġannas* – „semasiološko uređenje”, „analitičko-morfološko uređenje”, doslovno: „[uređenje] prema klasi, kategoriji”. Navedene termine upotrebio je slepi andaluzijski leksikograf Ibn Sida (Ibn Sīda, umro 1066) u svom rečniku *al-Muḥaṣṣaṣ* još u XI veku poredeći taj rečnik sa svojim prethodnim, kao i ranijim arapskim leksikografskim ostvarenjima. Balbaki je u toj davnašnjoj dihotomiji prepoznao osnov za jednostavniju polaznu klasifikaciju arapskih klasičnih rečnika i to je obrazložio sledećim rečima:

„U širim razmerama, jedna od glavnih odlika arapske leksikografije jeste viševjekovno koegzistiranje dva tipa rečnika, *mubawwab* i *muġannas* – dva termina koja smo usvojili iz Ibn Sidinog (Ibn Sīda, umro 458/1066) predgovora njegovom rečniku

⁵ „Of course, this does not mean that, after listening to a single reading, literate or learned listeners knew everything by heart. One must on the other hand insist on the fact that the transmission of knowledge relied on memory access to quite a greater degree than we can think of, by comparison to our own contemporary memory skills. Manuscript dictionaries were read aloud in ‘reading sessions’ (*majālis*), and their contents were remembered by learned participants, at least to some extent. Direct memory access could thus make up for the looking-up of words in the dictionary” (Dichy 2019: 129–130).

⁶ „[...] devoted to the discovery, extension and exhaustive coverage of lexical knowledge [...]” (Dichy 2019: 130).

Muḥaṣṣaṣ, u kojem vrlo jasno suprotstavlja ta dva tipa i navodi primere za svaki iz prethodnih ostvarenja” (Baalbaki 2014: 47–48).⁷

Naime, poredeći ustrojstvo svog prethodnog rečnika *al-Muḥkam* sa rečnikom *al-Muḥaṣṣaṣ*, sâm Ibn Sida u predgovoru ovom potonjem ističe:

„[...] Kada sam sastavio svoju knjigu pod naslovom *al-Muḥkam* sa uređenjem prema formi reči [semasiološko ili analitičko-morfološko uređenje, ar. *muğannas*] da bih onome ko traži reč ukazao na to gde joj je mesto, pozeleo sam da sastavim istu takvu knjigu samo da bude tematski uređena [onomasiološko ili leksičko-semantičko uređenje, ar. *mubawwab*] jer sam video da je to korisnije kako za rečitog poznavaoa jezika i gromkog oratora, tako i za slavnog i ubogog pesnika, jer ako za ono što se imenuje postoji mnoštvo naziva, a za ono što se opisuje mnoštvo opisa, i orator i pesnik će iz tog mnoštva izabrati šta žele i šta im odgovara za rimovanu prozu (ar. *sağʿ*) ili rimu (ar. *qāfiya*), kao ono što nalazimo u čulima, poput vrtova u kojima rastu razne sorte bosiljka, te kad uđe čovek, ruka mu krene ka onome što se njegovom čulu vida i čulu mirisa dopadne” (Ibn Sīda 1996: 38).⁸

Balbaki prihvatanje Ibn Sidine podele dalje obrazlaže:

„Tip *mubawwab* rečnika odnosi se na onomasiološku leksiku ili tezauruse u kojima značenje vodi do označenog, jer se bave oblastima specifične tematike. [...] U drugom tipu rečnika koji se naziva *muğannas* ili semasiološki, označeno vodi do značenja i građa je u njima stoga jednoobrazno uređena prema principima koji se odnose na formu (ar. *lafz*), a ne na značenje (ar. *maʿnā*). [...] Tome da svaki od ova dva tipa služi drugačijoj svrsi ide u prilog činjenica da su neki leksikografi sastavljali obe vrste rečnika” (Baalbaki 2014: 48).⁹

⁷ „On a larger scale, one of the main features of Arabic lexicography is the coexistence for several centuries of two types of dictionaries, the *mubawwab* and the *muğannas* – two terms which we have adopted from Ibn Sīda’s (d. 458/1066) introduction to his *al-Muḥaṣṣaṣ*, in which he most clearly contrasts the two types and gives examples for each of them from previous works.” (Baalbaki 2014: 47–48).

⁸ „[...] *lammā waḍaʿtu kitābī al-mawsūm bi al-Muḥkam muğannas*^{an} li ʿadulla al-bāhiṭ ʿalā mazinnat al-kalima al-maṭlūba ʿaradtu ʿan ʿaḍila bihi kitāb^{an} ʿaḍaʿuhu *mubawwab*^{an} ḥīna raʾaytu ḍalika ʿaḡdā ʿalā al-faṣīḥ al-midrah wa al-balīḡ al-mufawwah wa al-ḥaṭīb al-mišqaʿ wa al-šāʿir al-maḡīd al-midqaʿ fa ʿinnahu ʿidā kānat li al-musammā ʿasmāʿ kaṭīra wa li al-mawṣūf ʿawṣāf ʿadīda tanaqqā al-ḥaṭīb wa al-šāʿir minhā mā šāʿa wa ittasaʿā fīmā yaḥtāḡān ʿilayhi min saḡʿ ʿaw qāfiya ʿalā miṭāl mā naḡīduhu naḥnu fi al-ḡawāhir al-maḥsūsa ka al-basāṭin taḡmaʿu ʿanwāʿ al-rayāḥīn fa ʿidā daḥalahā al-ʿinsān ʿahwat yaduhu ʿilā mā istaḥsanat ḥāssatā nazarihi wa šammihī” (Ibn Sīda 1996: 38).

⁹ „The *mubawwab* type refers to the onomasiological lexica or thesauri in which meaning leads to sign since they deal with specific topic areas. [...] In the other type, which is called *muğannas* or semasiological, sign leads to meaning and material is thus uniformly arranged according to principles related to form (*lafz*) and not meaning (*maʿnā*). [...] That each of the two types serves a different purpose is strongly supported by the fact that some scholars authored works of both types” (Baalbaki 2014: 48).

Oživljavanjem ove jednostavne, precizne i pre svega autohtone podele, Balbaki je ispravio jedan veliki propust struke prema proučavanju klasične arapske metaleksikografije, dok je u isto vreme ponudio idealnu polaznu tačku za klasifikaciju koja nikako nije suprotstavljena prethodno iznetim savremenijim pristupima, već im je sapostavljena.

2.1. Periodizacija arapskih leksikografskih aktivnosti

Periodizacija arapskih leksikografskih aktivnosti takođe predstavlja dosta kompleksan istraživački zadatak, ali je značajna zbog bolje predstave o njihovom trajanju, razvojnom putu i isprepletenosti. U ranijim istraživanjima smo predložili da se u razvoju arapske leksikografije mogu se razlikovati tri perioda (Đorđević 2014: 131):

1. srednjovekovni period, od VII do XII veka;
2. period dekadencije, od XIII do kraja XVIII veka;
3. savremeni period, od XIX veka do danas.

Međutim, sâm naslov naše monografije, njena tema i period kojim se bavimo, od VIII do XVIII veka obavezuju nas na nekoliko objašnjenja i korekciju gornje periodizacije. Pre svega, gornja periodizacija je nastala po ugledu na uobičajene periodizacije epoha kroz koje je arapski svet prošao u svojoj istoriji. On obuhvata srednjovekovni period, od pojave i širenja islama, porasta značaja i uloge arapskog jezika kao nosioca originalnog i veoma plodnog naučnog, filozofskog, filološkog, književnog i uopšte kulturnog stvaralaštva izuzetnog civilizacijskog značaja, dakle tokom perioda omajadskog halifata (661–750) i abasidskog halifata (750–1258), kao i tokom trajanja arapske vlasti na Pirinejskom poluostrvu, to jest u arapskoj Španiji (711–1492). Posle srednjovekovnog perioda, od XIII veka, a zapravo i ranije, sledi takozvani period dekadencije dekadencije (ar. *al-inḥiṭāt*) koji je kao posledicu imao postepeni nestanak velikih arapskih država i prevlasti drugih islamskih naroda, što je za arapski jezik i arapsko govorno područje donelo stagnaciju na svakom planu, pa tako i u domenu originalnog stvaralaštva. Savremeni period od XIX veka započinje pokretom preporoda (ar. *al-nahḍa*) i traje do današnjih dana.

Premda je sasvim izvesno da je tokom VII veka bilo aktivnosti koje su utabale stazu leksikološkim i leksikografskim istraživanjima, leksikografska aktivnost koju možemo neposredno razmatrati na osnovu sačuvanih rečnika počinje u VIII veku. S druge strane, iako se gotovo svekoliko kulturno stvaralaštvo na arapskom jeziku u periodu dekadencije smanjilo kako u pogledu obima i intenziteta tako i u pogledu originalnosti, u našem istraživanju ćemo pokazati da to sa leksikografskim aktivnostima nije u potpunosti bio slučaj. Stoga je potrebno naglasiti da termin „klasičan”, koji mi ovde upotrebljavamo, ne treba izjednačavati s terminom „srednjovekovni” u hronološkom smislu, jer obuhvata znatno duži period, koji se, što se tiče leksikografskih aktivnosti, završava sa krajem XVIII veka, kada je

nastao poslednji značajan rečnik u kojem je primenjena klasična leksikografska metodologija. Dakle, iako smo istraživanjem hronološki obuhvatili i period koji Smailagić naziva periodom nacionalnih kultura, koji je trajao od XV do sredine XIX veka (Smailagić 1973: I, 27) istraživanjem ćemo pokazati da čitava arapska leksikografska praksa do XVIII veka počiva na metodologiji i principima koji su ustanovljeni u srednjovekovnom periodu i da se zbog toga mora nazivati klasičnom.

Umesto daljeg preciziranja periodizacije klasične arapske leksikografije, za koju smatramo da nije moguća, osim što je upitno koliko bi naučno bila neophodna, ovde ćemo dati grafički hronološki prikaz pojavljivanja rečnika kojima smo se bavili. Ti rečnici predstavljaju najvažnija ostvarenja klasične arapske leksikografije i najistaknutije primere ustrojstva koje je u njima primenjeno. U taj prikaz smo uključili *mubawwab* i *muğannas* rečnike, njih ukupno sedamnaest, dok smo radi preglednosti dvojezične i višejezične rečnike izostavili iako su se pojavljivali u čitavom proučavanom periodu.

	Predmetno-tematski rečnici (<i>mubawwab</i>)	Analitičko-morfološki rečnici (<i>muğannas</i>)		
		permutativni	rimovani	alfabetски
VIII	<i>Al-Nawādir fī al-luġa</i> (al-'Anṣārī)	<i>Kitāb al-'ayn</i> (al-Ḥalīl)		<i>Kitāb al-ġim</i> (al-Šaybānī)
IX	<i>Tafsīr ġarīb al-Qur 'ān</i> (Ibn Qutayba)	<i>Ġamharat al-luġa</i> (Ibn Durayd)		
X	<i>Nuzhat al-qulūb fī ġarīb al-Qur 'ān</i> (al-Siġistānī)		<i>al-Šaḥāḥ – Tāġ al-luġa wa šaḥāḥ al-'arabiyya</i> (al-Ġawharī)	<i>Maqāyīs al-luġa</i> (Ibn Fāris) <i>Muġmal al-luġa</i> (Ibn Fāris)
XI	<i>al-Mu'arrab min al-kalām al-'a'ġamī 'alā ḥurūf al-mu'ġam</i> (al-Ġawālīqī) <i>al-Muḥaššaš</i> (Ibn Sīda)	<i>al-Muḥkam wa al-muḥīṭ al-'a'zam</i> (Ibn Sīda)		
XII	<i>al-Mustaḡšā fī amṭāl al-'Arab</i> (al-Zamaḥšarī)			<i>'Asās al-balāġa</i> (al-Zamaḥšarī)
XIII			<i>Lisān al-'Arab</i> (Ibn Manzūr)	
XIV			<i>al-Qāmūs al-muḥīṭ</i> (al-Fīrūzābādī)	
XV	X			
XVI				
XVII				
XVIII			<i>Tāġ al-'arūs min ġawāhir al-Qāmūs</i> (al-Zabīdī)	

Predmetno-tematski rečnici

Predmetno-tematski, *mubawwab*, onomasiološki ili rečnici sa leksičko-semantičkim tipom klasifikacije predstavljaju prvi tip rečnika koji se pojavio kod Arapa. Ovi su rečnici često po svojoj suštini bili relativno bliski savremenom shvatanju tezaurusa jer za izbor i raspored leksičkih jedinica nije bio važan njihov formalni aspekt niti derivaciono-semantička analiza, već pojmovi koje te lekseme označavaju, dakle „lekseme ne raspoređuju alfabetski, već na osnovu značenja, tj. na osnovu pripadnosti određenoj tematskoj grupi” (Kostić-Tomović 2017: 203), što je bilo posebno uočljivo u višetematskim rečnicima. Svoj naziv su dobili od imenice *bāb* – „poglavlje” i glagola *bawwaba* – „podeliti knjigu na (tematska) poglavlja”.

Ribalkin primećuje da je takvim rečnicima u većini slučajeva nedostajao jasan i čvrst sistem unutrašnje organizacije (Рыбалкин 1990: 16), iako su određeni usko specijalizovani rečnici koji su se bavili gramatičkim temama, poput rečnika glagolskih formi, glagolskih imenica i derivacijskih rečnika, imali analitičko-morfološko ustrojstvo (Рыбалкин 1984: 47–67), što im je omogućavala tema kojom su se bavili.

Ovaj ukrajinski autor pojavu predmetno-tematskih rečnika dovodi u vezu sa sveukupnim trendovima u razvoju tadašnje arapske filologije, osobito gramatike, kao i sa arapskom poetskom tradicijom (Рыбалкин 2003: 261–262). Teme koje su bile najzastupljenije u ovim rečnicima potvrđuju ovakvo tumačenje. Među njima se ističu:

- teološke teme – kuranska leksika, leksika u hadisima i tekstovima iz oblasti islamske pravne nauke (ar. *fiqh*);
- dijalektizmi, pozajmljenice, jezičke greške i retka leksika;
- pravopisni rečnici;
- zoološki i botanički termini;
- toponimi, etnonimi, nazivi prirodnih pojava i drugo.

Balbaki ukazuje da je „kuranski tekst jedan od četiri glavna izvora iz kojih su filolozi i gramatičari izvodili svoj korpus osvedočene upotrebe”¹, kao i da su

¹ „The Qur’ānic text is one of the four major sources from which the philologists and grammarians derive their corpus of attested usage” (Baalbaki 2014: 64).

„najranije faze lingvističkih proučavanja bile usko povezane sa proučavanjem Kurana”² (Baalbaki 2014: 64). Isti autor ukazuje i da tek od IX veka možemo jasnije da ispratimo preživjele rečnike koji su se bavili neobičnom leksikom u Kuranu i hadisima, jer raniji rečnici ili nisu uopšte sačuvani, ili tek fragmentarno (Baalbaki 2014: 64–65). Na primer, Ibn Abasu (Ibn ‘Abbās, umro 688) pripisuje se najraniji takav rečnik pod naslovom *Ġarīb al-Qur’ān* – „Neobične reči u Kuranu”, ali i Ribalkin i Balbaki u nezavisnim studijama skreću pažnju na to da je njegovo autorstvo malo verovatno i zapravo bez prave potvrde, ukazujući na to da je izglednije da mu je to delo naknadno pripisano (Рыбалкин 2003: 262; Baalbaki 2014: 64–65). Ribalkin u svojoj ranijoj studiji ukazuje na to da je verovatnije da su Džeriri (al-Ġarīrī, umro 758) i Idžli (al-‘Iğlī, umro 810) među prvim autorima koji su se okušali u ovakvoj vrsti rečnika, ali ni njihova dela nisu sačuvana (Рыбалкин 1990: 17).

Rečnike istog ili sličnog imena sastavio je i čitav niz drugih leksikografa poput Ibn Kutejbe (Ibn Qutayba, umro 889), Sidžistanija (al-Siġistānī, umro 941) i drugih čije je autorstvo potvrđeno, a dela sačuvana (Рыбалкин 2003: 263; Baalbaki 2014: 65–66).

Iako se autori prvih takvih rečnika nisu pridržavali nikakvog posebnog sistema ustrojstva, već se tek kasnije, na primer kod Ibn Kutejbe, javlja poredak prema kuranskim surama u kojima se obrađena leksika javlja, što se kod rečnika tipa *ġarīb al-Qur’ān* bilo ustalilo kao najčešći vid organizacije građe, pošto su autori rečnika predviđali da se oni koriste kao propratno štivo za bolje razumevanje i tumačenje kuranskog teksta. Upravo to navodi i sâm Ibn Kutejba u predgovoru svom *Tafsīr ġarīb al-Qur’ān* – „Tumačenje neobičnih reči u Kuranu”, objašnjavajući ujedno i ustrojstvo rečnika:

„Započinjemo ovu svoju knjigu pominjanjem Njegovih lepих imena i epiteta i dajemo njihovo objašnjenje i njihovu derivaciju. Tome slede reči koje se mnogo ponavljaju u Knjizi, koje u nekim surama nismo videli. Potom počinjemo sa tumačenjem neobičnih reči u Kuranu bez objašnjavanja problematike, jer smo tome posvetili čitavu knjigu, hvala neka je Bogu.

Cilj koji smo sledili u ovoj našoj knjizi jeste da budemo sažeti, ali sveobuhvatni, da objasnimo i sumiramo, da ne navodimo običnu leksiku, da ne preterujemo dajući značenja upotrebljenih reči, da ne napunimo knjigu gramatikom, hadisom i navođenjem lanaca kazivača” (Ibn Qutayba 1978: 3).³

² „the earliest stages of linguistic enquiry were closely related to the study of the Qur’ān” (Baalbaki 2014: 64).

³ „Naftatiḥu kitābanā ḥaḍā bi ḍikri ‘asmā’ihi al-ḥusnā wa šifātihi al-‘ulā: fa nuḥbiru bi ta’wīlihimā wa ištiqāqihimā; wa nutbi’u ḍalika ‘alfāz^{an} kaṭura tirdāduhā fī al-kitāb lam nara ba’ḍ al-suwar ‘ulā bihā min ba’ḍ; ṭumma nabtadi’u bi tafsīr ġarīb al-Qur’ān dūn ta’wīl muškilihi: ‘iḍ kunnā qad ‘afradnā li al-muškil kitāb^{an} ġāmi’^{an} kāfiy^{an}, bi ḥamdi Allāh.

Wa ġaraḍuna allaḍī imtaṭalnāhu fī kitābinā ḥaḍa: ‘an naḥtašir wa nukmil wa ‘an nuwaḍḍih wa nuġmil; wa ‘an lā nastašhid ‘alā al-lafz al-mubtaḍal, wa lā nukṭir al-dilāla ‘alā al-ḥarf al-musta‘mal; wa ‘an lā naḥšuwa kitābanā bi al-naḥw wa bi al-ḥaḍiṭ wa al-‘asānīd” (Ibn Qutayba 1978: 3).

Posle najavljenog uvodnog poglavlja gde se bavi epitetima koji se pripisuju Bogu, slede poglavlja koja su organizovana prema nazivima kuranskih sura: *Sūrat al-ḥamd* to jest *al-Fātiḥa*, *Sūrat al-baqara*, *Sūrat 'āl 'Imrān*, *Sūrat al-nisā'*, *Sūrat al-mā'ida*, *Sūrat al-'in'ām*, *Sūrat al-'a'rāf*, *Sūrat al-'infāl*, *Sūrat al-tawba* i tako redom. U njima se razmatrane reči i izrazi javljaju onim redosledom kojim se javljaju u surama, pri čemu je priređivač kritičkog izdanja dodao i brojeve odgovarajućih ajeta, posle čega slede Ibn Kutejbina jezgrovita objašnjenja. Na primer:

Sūrat al-ḥamd

1 – (Bismi Allāh): iḥtišār ka'annahu qāl: 'abda' bi ismi Allāh. 'aw bada't bi ismi Allāh.

2 – Wa (al-'ālamūn): 'aṣnāf al-ḥalq al-rūḥāniyyīn, wa hum al'ins wa al-ġinn wa al-malā'ika wa kull šinf minhum 'ālam.

4 – Wa (yawm al-dīn) yawm al-qiyāma. Summiya bi ḍalika li'annahu yawm al-ġizā' wa al-ḥisāb, wa minhu yuqāl: dintuhu bimā šana'. 'Ay ġāzaytuhu. Wa yuqāl fī maṭal: „Kamā tudīn tudān” yurād kamā tašna' yušna' bika, wa kamā tuġāzī tuġāzā.

6 – Wa (al-širāt) al-ṭarīq. Wa miṭluhu {wa 'anna hadā širātī mustaqīm^{an} fa ittabi'ūhu, wa lā tattabi'ū al-subula}, wa miṭluhu {wa 'innaka latahdī 'ilā širātīⁱⁿ mustaqīmⁱⁿ}.

7 – Wa {širāt^a allaḍīn 'an'amta 'alayhim} ya'nī al-'anbiyā' wa al-mu'minīn.

Wa {al-maġḍub 'alayhim}: al-Yahūd.

Wa {al-ḍallūna}: al-našārā (Ibn Qutayba 1978: 38).

Prethodni primer je dobra ilustracija Ibn Kutejbinog pristupa u ovom onomasiološkom rečniku. Pored konciznih i jasnih objašnjenja, često svedenih na navođenje jednog sinonima koji je ujedno i definicija, na primer *al-'ālamūn*: 'aṣnāf al-ḥalq al-rūḥāniyyīn; *yawm al-dīn*: *yawm al-qiyāma*; *al-širāt*: *al-ṭarīq*, jasno je da je predvideo da *Tafsīr ġarīb al-Qur 'ān* korisnicima bude propratna literatura uz sâm kuranski tekst koji svojom unutrašnjom organizacijom omogućava lako orijentisanje, zbog čega je ovakvo ustrojstvo bilo relativno popularno i među drugim rečnicima ovakve leksike. Ono što se zapaža kao nedoslednost, ovde i u drugim poglavljima, jeste da neke odrednice navodi u kontekstualnom obliku u kojem se javljaju u samom kuranskom tekstu, sa istim padežnim nastavcima, na primer {širāt^a allaḍīn 'an'amta 'alayhim}, dok druge navodi u neutralnoj formi, na primer *al-'ālamūn*, umesto *al-'ālamīn*, uz korekciju kontekstualne grafije (العلمين / العالمون). Možda metodološki i najznačajnije, kod Ibn Kutejbe, kao i kod mnogih drugih autora rečnika iz domena *ġarīb*, iz rečničke definicije i eksplikacije nije uvek bilo jasno zašto su određenu leksiku uvrstili u svoj rečnik, to jest po kom kriterijumu spadaju u neobične reči, odnosno kako formalno i/ili semantički odstupaju od svoje ustaljene upotrebe, na šta ukazuje i Balbaki (Baalbaki 2014: 70–71).

Nakon *Tafsīr ġarīb al-Qur 'ān* usledio je niz sličnih rečnika u kojima su njihovi autori primenjivali neku vrstu organizacije rečničkih jedinica pod uticajem

opštejezičnih rečnika koji su u tom periodu već razradili metodologiju analitičko-morfološkog rečničkog ustrojstva. Jedan od prvih rečnika sa leksičko-semantičkim tipom klasifikacije u kom primećujemo i pokušaj analitičko-morfološke sistematizacije građe bio je *Nuzhat al-qulūb fī ġarīb al-Qur'ān* – „Šetnja srca po neobičnim rečima u Kuranu” Sidžistanija (al-Siġistānī, umro 941), koji je ustrojio rečničke odrednice samo prema prvom suglasniku, odnosno, kako sâm Sidžistani kaže u vrlo kratkom uvodu: „[...] ovo tumačenje neobičnih reči u Kuranu je sastavljeno alfabetским poretком kako bi, onom ko to želi, bilo lakše za korišćenje i jednostavnije za pamćenje [...]” (al-Siġistānī 2013: 57).⁴ U praksi taj poredak izgleda na sledeći način: *bāb al-hamza al-maftūḥa* (’a), *bāb al-hamza al-maḍmūma* (’u), *bāb al-hamza al-maksūra* (’i), *bāb al-bā’ al-maftūḥa* (ba), *bāb al-bā’ al-maḍmūma* (bu), *bāb al-bā’ al-maksūra* (bi), *bāb al-tā’ al-maftūḥa* (ta), *bāb al-tā’ al-maḍmūma* (tu), *bāb al-tā’ al-maksūra* (ti), *bāb al-ṭā’ al-maftūḥa* (ṭa), *bāb al-ṭā’ al-maḍmūma* (ṭu), *bāb al-ṭā’ al-maksūra* (ṭi), *bāb al-ġīm al-maftūḥa* (ġa), *bāb al-ġīm al-maḍmūma* (ġu), *bāb al- ġīm al-maksūra* (ġi), i tako redom, do jednako raspoređenih poglavlja slova *al-mīm* (ma, mu, mi), *al-nūn* (na, nu, ni), *al-wāw* (wa, wu, wi), *al-hā’* (ha, hu, hi), *al-lām* (la, lu, li), *al-yā’* (ya, yu, yi) kojima okončava rečnik navedenim redosledom.

U prvom poglavlju koje se bavi leksikom koja počinje hamzom sa kratkim a – ’a, navodi i objašnjava sledeće leme, zasebne reči i izraze: *’alm* (*’alif-lām-mīm*), *’a* *’andartahum*, *’alīm*, *’alā*, *’andād^{an}*, *’azallahumā al-šayṭānu*, *’aqīmū al-šalāta*, *’ātū al-zakāta*, *’āl fira’wana*, *’āyāt*, *’amāniyya*, *’ayyadnāhu*, *’aslamtu*, *’abā’ika* *’Ibrāhīm wa ’Isma’īl wa ’Ishāq*, *al-’asbāt*, *’asbāb^u* (al-Siġistānī 1963: 4–6) i tako dalje, ili *’iyyāka*, *’āmīn*, *’alm* (*’alif-lām-mīm*), *’a* *’andartahum*, *’alīm*, *’alā*, *’andād^{an}*, *’azallahumā al-šayṭānu*, *’aqīmū al-šalāta*, *’ātū al-zakāta*, *’āl fira’wana*, *’āyāt*, *’amāniyya*, *’ayyadnāhu*, *’aslamtu [li Rabbi al-ālamīn]*, *’abā’ika* *’Ibrāhīm wa ’Isma’īl wa ’Ishāq*, *al-’asbāt*, *’asbāb^u* (al-Siġistānī 2013: 57–62) i tako dalje. Pošto su priređivači dva kritička izdanja ovog rečnika, iz 1963. i 2013. godine, očigledno radili na različitim rukopisima, već pri ovom delimičnom uvidu možemo zapaziti da se odrednice donekle razlikuju, tačnije, u novijem izdanju se prvo javljaju *’iyyāka* i *’āmīn* pa tek onda *’alm* (*’alif-lām-mīm*), *’a* *’andartahum* i ostale koje nalazimo dalje i u starijem izdanju. Ranije kritičko izdanje jasnije ukazuje na to da korisnik treba da pregleda gotovo celo poglavlje kako bi našao traženu reč ili izraz. U stvari, Sidžistani se, kao Ibn Kutejba, oslonio na raspored kuranskih sura i ajeta, ali implicitno. Zapravo je podrazumevao da korisnik treba da zna kuranski tekst napamet, pa da preslišavanjem ređa reči alfabetски, onako kako se redom javljaju u njima. Urednik drugog izdanja je to korigovao tako što je uz istaknutu lemu u uglastim zagradama naznačen broj kuranske sure, njen naslov i broj ajeta gde se lema javlja. To se najbolje vidi ako uporedimo iste primere dva kritička izdanja ovog rečnika, iz 1963. i 2013. godine.

⁴ „[...] fa ḥaḍā tafsīr ġarīb al-Qur’ān ’ullifa ’alā ḥurūf al-mu’ġam li yuqarraba tanāwu’ uhu, wa yusahhala ḥifẓuhu ’alā man ’arādahu [...]” (al-Siġistānī : 2).

1963:

'alm ('alif-lām-mīm): wa sā'ir ḥurūf al-ḥiḡā' fi 'awā'il al-suwar kān ba'ḍ al-mufasssīrīn, tu'raf kull sūra bimā iftataḡat bihi, wa ba'ḍuhum yaḡ'aluhā 'aqsām^{an} 'aqsama Allāh li šarafihā wa faḍlihā, wa li'anna ḥādi' kutubihī al-munazzala, wa mabānī 'asmā'hi al-ḥusnā, wa šifātihi al-'ulyā, ba'ḍuhum yaḡ'aluhā ḥurūf^{an} ma'hūḍa min šifātihi 'azza wa ḡalla, ka qawl Ibn 'Abbās fi {khy'š} 'anna al-kāf min kāf, wa al-hā' min hādⁱⁿ, wa al-yā min ḥakīm, wa al-'ayn min 'alīm, wa al-šād min šādiq.

'a 'andartahum: 'a 'a'lamtahum bimā tuḡaddiruhum, wa lā yakūn al-mu'lim mundīr^{an}. 'alīm: mu'lim, 'ay mūḡi' (al-Siḡistānī 1963: 4).

2013:

'iyyāka [1 – al-Fātiḡa: 5]: ism mubham yattašilu bihi ḡamī' al-muḍmarāt al-muttašila al-mansūba.

'āmīn: yumaddu wa yuqšaru. Tafsīruhu Allahuma istaḡib. Wa qīla huwa ism min 'asmā' Allah.

'alm ('alif-lām-mīm) [2 – al-Baqara: 1]: wa sā'ir ḥurūf al-ḥiḡā' fi 'awā'il al-suwar kān ba'ḍ al-mufasssīrīn, tu'raf kull sūra bimā iftataḡat bihi, wa ba'ḍuhum yaḡ'aluhā 'aqsām^{an} 'aqsama Allāh [ta'ālā] li šarafihā wa faḍlihā, wa li'anna ḥādi' kutubihī al-munazzala, wa mabānī 'asmā'hi al-ḥusnā, wa šifātihi al-'ulyā, [wa] ba'ḍuhum yaḡ'aluhā ḥurūf^{an} ma'hūḍa min šifātihi 'azza wa ḡalla, ka qawl Ibn 'Abbās fi {khy'š} [20 – Maryam: 1]: 'anna al-kāf min kāf, wa al-hā' min hādⁱⁿ, wa al-yā min ḥakīm, wa al-'ayn min 'alīm, wa al-šād min šādiq, [fa ḥīna'idⁱⁿ: al-'alif: 'anā, wa al-lām Allāh].

'a 'andartahum [2 – al-Baqara: 6]: 'a 'a'lamtahum bimā tuḡaddiruhum [minhu], wa lā yakūn al-mu'lim mundīr^{an}.

'alīm [2 – al-Baqara: 10]: mu'lim, 'ay mūḡi' (al-Siḡistānī 2013: 57–59).

Prvo što zapažamo jeste jedna nedoslednost, jer se u novijem izdanju vidi da je Sidžistani tu uključio izraz *'iyyāka* koji je trebalo da navede u poglavlju o hamzi sa kratkim i (ar. *bāb al-hamza al-maksūra*, tj. 'i). Bez obzira na to, vidimo da makrostruktura u dva rečnika, Ibn Kutejbinom i Sidžistanijevom, i nije toliko različita za korisnika, a čak bismo mogli polemisati da je Ibn Kutejbin rečnik intuitivniji za širu publiku jer ne pretpostavlja da se kuranski tekst nužno zna napamet. Takođe, dva različita kritička izdanja Sidžistanijevog rečnika rasvetljavaju i druge, ne manje važne aspekte proučavanja klasične arapske leksikografije u moderno vreme, a to je ogroman značaj kritičkih izdanja koja umnogome olakšavaju posao svakom istraživaču, kao i svakom korisniku.

Ipak, ono zbog čega su nam primeri iz prethodna dva reprezentativna rečnika neobične leksike u Kuranu i načini na koje je ona definisana još značajniji, jeste da odlično ilustruju neraskidivu sponu između teoloških i filoloških disciplina o kojoj smo govorili, jer koliko ova ostvarenja spadaju u domen leksikografije, još više spadaju u domen teologije i predstavljaju nezaobilazne istorijske i teološke

izvore za proučavanje kuranskog teksta i načine njegovog tumačenja. Na to nam ukazuje i evidentno široko shvatanje pojma *al-ġarīb*, neobične jezičke upotrebe, jer je u mnogim, ako ne i u većini odrednica, leksikografima prevashodni cilj bio da se ponudi kontekstualno i teološki ispravno tumačenje upotrebljenih izraza, bez nužnog ukazivanja na to zbog čega se smatraju neobičnim. Isto važi i za rečnike sa neobičnom leksikom iz hadisa, kojima se ovde nećemo detaljno baviti, a koji su se pojavili naporedo sa rečnicima u kojima je popisana neobična kuranska leksika tako da je za taj tip leksikografskih ostvarenja stvoren i opšti naziv *kutub al-ġarībajn* – „knjige čudnih reči [u Kuranu i hadisima]”.⁵

Klasični arapski leksikografi su poklanjali pažnju i leksici retkog oblika (ar. *nawādir*). Tako su nastala ostvarenja poput Ansarijevog (al-ʿAnṣārī, 740–830) rečnika *al-Nawādir fī al-luġa* – „Retke reči u jeziku” ili istoimenog rečnika Arabija (al-ʿAʿrābī, 786–845). Ribalkin zapaža da je u ovim i sličnim rečnicima često bila zamagljena razlika između reči koje se retko upotrebljavaju (ar. *ġarīb*) i leksike retkog oblika (ar. *nawādir*), kao i da njihovi autori uglavnom nisu imali dobro razrađen sistem njihove klasifikacije (Рыбалкин 2003: 263–267; 274–276).

Ansari je arapski leksikograf koji je živeo na razmeđu omajadskog i abasidskog perioda i poreklom je iz plemena Hazredž iz Medine. Svoje glavno jezikoslovno obrazovanje je stekao u Basri gde je ubrzo i sam počeo da okuplja svoje učenike. Bavio se leksikografijom, gramatikom, proučavao poeziju i poetske metre, preislamsku književnost, poslovice, istoriografske zapise, Kuran, hadis, kao i pozajmljenice (ʿAḥmad 1981: 5–25).

U svom rečniku *al-Nawādir fī al-luġa* Ansari je najviše beležio lekseme koje se retko koriste, zabeležene u Kuranu, hadisima, poeziji i kod izvornih govornika, retke reči iz dijalekatske leksike, lekseme i fraze nepravilnog oblika i tome slično. Njegov rečnik je podeljen na petnaest poglavlja koja se naizmenično bave retkim rečima uopšte, retkim rečima u poeziji i retkim rečima u poetskom metru *raġaz*. *Al-Nawādir fī al-luġa* je dobra ilustracija *mubawwab* rečnika koji ne poseduju nikakvu posebnu organizaciju unutrašnje strukture, što već vidimo iz naslova poglavlja *Bāb šīʿr* – „Poglavljje poezije”, *Bāb raġaz* – „Poglavljje metra radžaz”, *Bāb raġaz* – „Poglavljje metra radžaz”, *Haḍā bāb raġaz*, *Bāb nawādir* – „Poglavljje retkih reči”, *Bāb raġaz* – „Poglavljje metra radžaz”, *Bāb raġaz* – „Poglavljje metra radžaz”, *Bāb nawādir* – „Poglavljje retkih reči”, *Bāb šīʿr* – „Poglavljje poezije”, *Bāb raġaz* – „Poglavljje metra radžaz”, *Bāb nawādir*, *Bāb raġaz* – „Poglavljje metra radžaz”, *Bāb nawādir* – „Poglavljje retkih reči”, *Bāb nawādir* – „Poglavljje retkih reči” (al-ʿAnṣārī 1981: 143–609), što znači da Ansari ni na koji poseban način nije grupisao

⁵ Najčuveniji takav rečnik je *al-Faʿiq fī ġarīb al-ḥadīṯ* – „Opširno o neobičnoj leksici u hadisima” čuvenog leksikografa persijskog porekla Zamahšarija (al-Zamahšārī, 1075–1144) na čiji ćemo se raznovrstan i vrlo značajan leksikografski opus u nekoliko navrata osvrnuti. Ipak, radi raznovrsnosti, u ovom poglavlju ćemo razmatrati drugi njegov predmetno-tematski rečnik, *al-Mustaqṣā fī amṯāl al-ʿArab* – „Istraživanje arapskih poslovice”.

tri teme kojima se bavio, i da u kritičkom izdanju koje smo koristili nema naknadno dodatih indeksa ajeta, poslovice, poezije i drugih konkretnih tema (al-'Anṣārī 1981: 666–769), rečnik bi zahtevao da se čitaju višestruka poglavlja u celosti.

Što se tiče samih rečničkih članaka i njihovih odrednica, u *al-Nawādir fī al-luġa* većinski su u pitanju čitavi stihovi znanih i neznanih pesnika, izreke i slično, čiju retku ili neobičnu leksiku onda Ansari potanko objašnjava, potom se pozivajući na druge autore, nižući dalje povezane ili nepovezane primere, objašnjavajući i neobične reči i izraze, zbog čega ovaj rečnik podseća više na esejistički traktat, a manje na leksikografsko delo. Na primer:

Bāb nawādir

Yuqāl 'aḍba 'at al-nāqatu wa ḍabi'at ḡamī'^{an} 'idā ištahat al-faḥl. Wa yuqāl 'aliqa ya'laqu 'ulūq^{an} wa lam yaġi' al-maṣḍar minhu 'alā qiyās. Wa qāl Qays taqūl 'idā ḡanā al-raġul ḡināyat^{an} fa laġa'a 'ilā raġulⁱⁿ 'aḍāfahu wa 'idā qirāhu min al-qirā qāl taḍayyafahu. Qāl wa taqūl huwa min laduna fulānin wa huwa ladunaka wa ladunī fa yuḥarrikūn al-nūn. Wa qālū li al-makānatⁱ al-manzilat^u 'inda al-sultān. Wa al-makānat^u: al-manzilat^u. Wa al-makānat^u al-tu'dat^u fī al-mašy. Wa qālū al-raġul ḥilw. Wa al-raġulān ḥilwān. Wa al-riġāl 'aḥlā'^{um} wa ḍalika 'idā kānū fī al-ḥalwa. Wa raġul ḍanā wa raġulān ḍanayān wa riġāl 'aḍnā'^{um}. Wa raġul ḍaw^{an} maqṣūr wa ḍawayān wa riġāl 'aḍwā'^{um} wa humā al-saqīmān.

Qāl Dū al-Rumma:

Wa maġhūla tayhā' tuġdī 'uyūnuhā 'alā bu'd 'iġdā' al-dawā ġayr nā'im.

Lam ya'rif al-bayt al-Rayyāšī:

Wa qāl 'Awf bnu al-'Aḥwaṣ:

'Awdā baniyya bi raḥlī minhum 'illā ġulām^{an} bī'^{at}in ḍanayān.

Wa al-bī'^{at}: al-ḥāl al-sayyi'a. [...] (al-'Anṣārī 1981: 469–470).

Iz ovog primera vidimo obilje informacija kojima je Ansari opskrbio svoj rečnik, koje se kreću od definisanja, davanja sinonima, davanja glagolske promene, povezivanja sa drugim primerima iz korišćene građe i prelaskom na definisanje drugih retkih reči koje se u tim primerima javljaju. Primećujemo i da je sistem uređenja članka koji je on primenio zapravo obrnut u odnosu na opštejezične, ali i mnoge predmetno-tematske rečnike, gde se za odrednicu uzima konkretna lema, pa se onda navode primeri upotrebe. Takav postupak se kod Ansarija uglavnom javlja tek naknadno, kada u okviru članka objašnjava ostale reči koje smatra retkim ili neobičnim, bilo iz čelnih primera, ili naknadnih potvrda njihove upotrebe, pri čemu bi rečnik bio intuitivniji da su te lekseme nekako istaknute.

Među rečnicima sa leksičko-semantičkim tipom klasifikacije pojavili su se i oni u kojima je razmatrana dijalekatska leksika u Kuranu kao i rečnici u kojima su razmatrane pozajmljenice, u Kuranu i uopšte. Rečnici dijalekatske leksike su

pretežno primenjivali alfabetski, poredak po kuranskim surama ili po etimološkom kriterijumu – prema izvornim dijalektima i jezicima. Što se tiče pozajmljenica, arapski leksikografi klasične epohe su uočili da one u arapskom većinom potiču iz persijskog, latinskog, starogrčkog, nabatejskog i sanskrita, a rečnici pozajmljenica su u početku razmatrali samo leksiku iz Kurana. Balbaki ističe da su upravo pozajmljenice, to jest 'a' *ḡamī* – „tuđice”, oblast u kojoj su leksikografi dali najveći doprinos komparativnom i kontrastivnom proučavanju arapskog jezika (Baalbaki 2004: 124). Isti autor takođe spekulise da su arapski jezikoslovci bili svesni srodnosti semitskih jezika koji su se upotrebljavali u njihovom okruženju:

„Ako se naznake poznavanja hebrejskog i sirske mogu ustanoviti u opštim izvorima poezije i književnosti, i ako mnogo očiglednije i razrađeniije razumevanje ta dva jezika poseduju autori zainteresovani za versku istoriju (to jest Biruni i arapski autori koje je on konsultovao), bilo bi krajnje neshvatljivo da ih oni koji su pretežno zainteresovani za gramatiku i leksikografiju ne poznaju i da zanemaruju mogućnost da ih porede sa arapskim, kako se generalno pretpostavlja. Zaista, postoji građa koja sugerise da su arapski gramatičari bili svesni srodnosti između arapskog, hebrejskog i sirske mnogo ranije nego što se generalno priznaje” (Baalbaki 2004: 121).⁶

On ukazuje da su pored jezikoslovaca, kakav je leksikograf Džavaliki (al-Ġawālīqī, 1073–1144) o kom će dalje u tekstu biti više reči, takvu svest u svojim spisima iskazali i geograf Makdīsī (al-Maqdīsī, umro 991) i čuveni polihistor Ibn Hazm (Ibn Ḥazm al-'Andalusī, umro 1064) (Baalbaki 2004: 122).

Među najistaknutijim rečnicima koji su razmatrali pozajmljenice bili su *al-Mu'arrab min al-kalām al-'a' ḡamī 'alā ḥurūf al-mu' ḡam* – „Arabizovane strane reči u alfabetskom poretku” već pomenutog Džavalikija i nešto pozniji rečnik *Risāla fī ta'rīb al-'alfāz al-'arabiyya* – „Traktat o prevođenju arapskih reči” Kemala Paše (Kamāl Bāšā, umro 1498). Iako su se prethodno razvila dva oprečna stava u vezi sa time ima li u Kuranu leksike stranog porekla, što je moglo uticati na kasniju pojavu leksikografskih dela te tematike, Balbaki ukazuje da je ta tema zaokupljala arapske jezikoslovce od samog početka, (Baalbaki 2014: 162–164).

Načini klasifikacije i sistematizacije leksikografskih odrednica u ovakvim rečnicima takođe su bili veoma različiti. Mi ćemo ovde predstaviti rečnik Džavalikija

⁶ „If glimpses of knowledge of Hebrew and Syriac can be detected in the general sources of poetry and literature, and if a much more obvious and elaborate understanding of these two languages is commanded by authors interested in religious history (i.e. Biruni and the Arab authors he has consulted), it would be utterly incomprehensible that those mainly interested in grammar and lexicography would be totally ignorant of these two languages and would ignore the possibility of their comparison with Arabic, as has been generally supposed. Indeed, there is material that suggests that the Arab grammarians were aware of the kinship between Arabic, Hebrew and Syriac much earlier than is generally admitted” (Baalbaki 2004: 121).

koji u svom predgovoru između ostalog navodi zašto je važno bilo zabeležiti stranu leksiku u arapskom: „U poznavanju toga [pozajmljenica] ogromna je korist, a to je da se sačuvaju izvedenice da se ne pomisli od neke arapske reči da je strana” (al-Ġawālīqī 1990: 91).⁷ Balbaki ističe da je zapravo prvi leksikograf koji je popisao izvestan broj sirskih reči bio Ibn Dureid (Ibn Durayd, 837–934), o kom će biti više reči u poglavlju o alfabetsko-permutativnim *muğannas* rečnicima. Kako isti autor ukazuje, Ibn Dureid je bio važan autoritet za Džavalikija i njegov *Mu'arrab* koji opisuje kao „odvažan i obiman pokušaj proučavanja pozajmljenica u arapskom” (Baalbaki 2004: 119).⁸

Džavaliki se u svom predgovoru osvrće i na oprečne stavove⁹ po pitanju postojanja pozajmljenica u kuranskom tekstu kod svojih prethodnika i zauzima umeren i objektivan stav jer zaključuje da obe strane greše: „Zato što te reči nisu poreklom iz arapskog jezika, a kazali su da jesu. Njih su potom Arapi koristili u govoru i arabizovali ih te su kroz adaptaciju postale arapske. One su po svom stanju arapske, a po poreklu strane. I ovakav stav miri obe strane” (al-Ġawālīqī 1990: 92).¹⁰

Grada u Džavalikijevom *al-Mu'arrab min al-kalām al-'a'ğamī 'alā ħurūf al-mu'ğam* uređena je alfabetski, prema prvom slovu, ali ne i prema ostalim, što usložnjava pretraživanje i zahteva od korisnika da pregleda čitavo poglavlje. Tako su u poglavlju slova *bā'* redom navedene sledeće odrednice: *al-baransā'*, *al-birsām*, *al-baraq*, *balās*, *al-būriyā'*, *al-bardağ*, *al-baradān*, *al-bahrağ*, *al-bāliğā'*, *al-bāla*, *al-bālat*¹¹, *al-bustān*, *bast*, *al-būšiyā'*, *al-bahramān*, *al-birziq*, *al-barankān*, *bisṭām*, *al-baḥt*, *al-bāğūt*, *al-badağ*, *al-bāsūr*, *al-barīš*, *bunduq*, *bušrā*, *babr*, *buhār*, *al-bāšāq*, *al-baṭṭa* (al-Ġawālīqī 1990: 156–183) i tako dalje. Sve odrednice su zahvaljujući priređivaču kritičkog izdanja koje smo koristili obeležene rednim brojem, a nakon njih slede Džavalikijeve definicije koje su mahom kratke i vrlo neposredne, često se svodeći na davanje značenja i/ili prosto utvrđivanje da je reč o pozajmljenici. Na primer:

(68) *al-baraq*: *al-ḥamal*. 'Aşluhu bi *al-fārisiyya barah*. [...]

(69) 'Abū 'Ubayd 'an 'Abī 'Ubayda qāl: wa mimmā daḥala fī kalām al-'Arab min Fāris: *al-miṣḥ*: *balās*. Wa ḡam'uhu bulus. Hakaḍā taqūl al-'Arab. Wa bayyā'uhu *al-ballās*. Qāl *al-rāğiz* li imra'atihi:

'In lā yakun ṣayḥuka ḍā ġirās fa huwa 'aẓīm *al-kīs* wa *al-balās*

Fī *al-lazabāt* muṭ'im wa *kāsī*

⁷ „Fa fī ma'rifat ḍalika fā'ida ḡalīla wa hiya 'an yaḥtaris *al-muštaqq* fa lā yağ'al ṣay'^{an} min luğat al-'Arab li ṣay'^{im} min luğat al-'Ağam” (al-Ġawālīqī 1990: 91).

⁸ „a daring and lengthy attempt to study loan words in Arabic” (Baalbaki 2004: 119).

⁹ Za jezgrovit pregled rasprava o postojanju pozajmljenica vodenih u srednjem veku, v. Kopfa (Kopf 1956: 40–45).

¹⁰ „Ḍalika 'anna ḥaḍihi *al-ḥurūf* bi ḡayr *lisān al-'Arab* fī *al-'aşl* fa qālū 'ūla'ika 'alā *al-'aşl*. Tumma lafazat bihi *al-'Arab* bi 'alsinatihā fa 'arrabathu fa šār 'arabiyy^{an} bi ta'rībihā 'iyyāhu. Fa hiya 'arabiyya fī *al-ḥāl*, 'a'ğamiyyat *al-'aşl*. Fa ḥaḍā *al-qawl* yuṣḍiqu *al-farīqayn ḡamī'^{an}*” (al-Ġawālīqī 1990: 92).

'Arāda bi šayḥihā zawġahā. [...]

(70) Qāl Ibn Qutayba: al-būriyā' bi al-fārisiyya, wa hiya bi al-'arabiyya bāriyy^{un} wa būriyy^{un}. Qāl al-'Aġġāġ:

Ka al-ḥuṣṣ ḡallalahu al-bāriyy^u. [...]

(71) al-bardaġ: al-saby. Wa huwa bi al-fārisiyya bardah. Qāl al-'Aġġāġ:

Kamā ra'aytu fī al-mulā' al-bardaġā. [...]

(72) Qāl al-'Ašma'ī: wa qawluhum al-baradān bi Baġdād 'innahum 'arādū mawḍī' al-saby. [...] (al-Ġawālīqī 1990: 156–159)

Iz prethodnih primera vidimo da se Džavaliki nije svuda pridržavao toga da prvo istakne odrednicu, a posle da iznese informacije o značenju i poreklu, već je umeo da započne izvorom reči i drugim informacijama, a da reč tek kasnije navede uz eventualne zabeležene primere upotrebe. Ono što je posebno dragoceno u kritičkom izdanju rečnika koji smo koristili jeste da je priređivač posle svake Džavalikijeve odrednice pedantno beležio šta su drugi veliki arapski leksikografi o datoj leksemi imali da kažu, kao što je elaborirao savremena saznanja o njihovoj etimologiji. Što se tiče nedoslednosti u ređanju odrednica, one se Džavalikiju mogu lako oprostiti. Iako su u njegovo vreme uveliko postojali arapski rečnici u kojima su leme imale dosledan alfabetski raspored, on svakako nije mogao da primeni identične načine rasporeda, jer su se arapski leksikografi oslanjali na apstraktni koren reči kao lemu, što nije kao sistem primenjivo na reči stranog porekla, bar ne iz nesemitskih jezika. Bez obzira na sve zabeležene nedoslednosti kod Džavalikija, ovom leksikografu treba odati priznanje što je svojim rečnikom *al-Mu'arrab min al-kalām al-'a'ġamī 'alā ḥurūf al-mu'ġam* dao veliki doprinos i leksikološkim i etimološkim istraživanjima, upuštajući se u nimalo jednostavan zadatak popisivanja i tumačenja leksike stranog porekla u arapskom jeziku, kao što je na vrlo jednostavan način objasnio pojam adaptacije pozajmljenica.

Poslovice su imale poseban status u proučavanjima arapskih gramatičara uopšte, a još je Sibavejhi ukazao na to da ih treba doslovno citirati. Stoga su one bile predmet pažnje mnogih predstavnika klasične arapske leksikografije, bilo kao građa za ilustraciju i potvrdu upotrebe određenih leksičkih jedinica, ili kao glavna tema rečnika. Mi smo se opredelili da ovde predstavimo Zamahšarijev rečnik *al-Mustaḡṣā fī amṭāl al-'Arab* – „Istraživanje arapskih poslovice”. Osim što se objektivno radi o reprezentativnom primeru ovog tipa *mubawwab* rečnika, kao i činjenici da je verovatno najjiscrpniji i najbolje organizovani onomasiološki rečnik poslovice klasične epohe, na to nas obavezuje i neosporni značaj ovog posvećenog leksikografa persijskog porekla. Takođe, Zamahšari je u ovom rečniku primenio dosledno alfabetsko ustrojstvo, rešivši ono što Sidžistani i Džavaliki nisu do kraja uspeli, a to je pitanje kako pristupiti organizaciji leksičke građe koja ne podleže analitičko-morfološkoj sistematizaciji. Na primer:

749 – 'Ašbahu min al-ḡubāb bi al-ḡubāb.

750 – 'Ašbahu min al-ḡurāb bi al-ḡurāb.

751 – 'Ašbahu min al-qata bi al-qata.

752 – 'Ašbahu min al-quḏḏa bi al-quḏḏa.

753 – 'Ašbahu min al-layla bi al-bāriḥa.

754 – Ištari li nafsika wa li al-sūq: 'ay ištari mā 'amsaktahu intafa'ta bihi, wa 'in lam turidhu nafaqa 'alaka fī al-bay'; yuḏrab fī wuḡūb tadabbur al-'awāqib.

755 – 'Ašḡa'u min 'usāma: qāl Zuhayr

(al-Kāmil)

Wa la 'anta 'ašḡa'u min 'usāma 'iḏ du'iyat nizāl wa laḡḡa fī al-ḏu'r

Wa qāl 'Umrān bnu Ḥiṭān:

(al-Kāmil)

Fa hunāka maḡza'a bnu Ṭawr kān 'ašḡa'u min 'usāma.

756 – 'Ašḡa'u min dīk.

757 – 'Ašḡa'u min ṣabiyy: yurīd tahawwukuhu fī kull šay' li ḡarāratihī.

758 – 'Ašḡa'u min kalb.

759 – 'Ašḡa'u min layṭ bi ḥaffān. [...]

762 – 'Ašḥḥu min ḏāt al-niḥyayn. [...]

763 – 'Ašḥḥu min ṣabiyy. [...]

764 – 'Ašaddu ḥumrat^{an} min al-ḏarba: hiya al-šamḡa al-ḥamrā', yuqāl 'araka 'uḏnahu ḥattā šarat ka al-ḏarba.

765 – 'Ašaddu ḥumrat^{an} min al-muša'a: hiya ṭamrat al-'awsaḡ (al-Zamahšarī 1987: I, 189–191).

Iz prethodnog primera se može steći i dobra slika o preovlađujućoj mikrostrukturi ovog Zamahšarijevog rečnika. On je najčešće davao objašnjenja samo za manje poznate poslovice, povremeno vršeći egzemplifikaciju, ovde konkretno iz poezije ili navodeći kada se poslovice koristi izrazom *yuḏrabu* – „navodi se”. S druge strane, kod poslovice koje je smatrao važnim iz kulturološke i istorijske perspektive, Zamahšarijeva egzemplifikacija je bila daleko opširnija, sa brojnijim primerima, koji nisu uvek bili u neposrednoj vezi sa samom poslovicom. Kod takvih poslovice članci u *al-Mustaḡṣā fī amṭāl al-'Arab* imaju više enciklopedijski karakter. U vezi sa tim je ilustrativan primer za poslovicu '*Aḥiru al-dawā'* al-kayy' – „Poslednji lek je spaljivanje” čije se objašnjenje proteže na čitave dve stranice, a koja se koristi kad se neko grubo ponaša sa neprijateljem, ako se ne može milom razrešiti situacija. Ovde ćemo za ilustraciju predstaviti samo početni segment te odrednice:

4 – 'Āḥir^u al-dawā'ⁱ al-kayy^u: li'annahu 'innamā yaqdamu 'alayhi ba'da 'an lā yanfa' kull dawā', wa qīla: 'āḥiru al-ṭibb, wa qīla: 'āḥir^u al-dā' al-'ayyā' 'ay 'iḏā 'a'ḏal wa

'abā qubūl kull dawā' ḥasama bi al-kayy 'āḥira al-'amr, wa qā'iluhu Luqmān bnu 'Ād wa ḍalika 'innahu 'aqbala ḍāt yawm fa bayn^{an} huwa yasīr 'id 'aṣābahu 'awām fa haḡama 'alā mazalla fī finā'ihā imra'a tudā'ib raḡul^{an} fa istasqā fa qālat al-mar'a: al-laba tabḡt 'am al-mā'? fa qāl 'ayyuhumā wa l'adā', qālat: 'ammā al-laban fa ḡalfaka, wa al-mā' 'amāmaka [...] (al-Zamaḡṣarī 1987: I, 3).

Zamaḡṣari ovde vrši istovremenu egzemplifikaciju i verifikaciju poslovice prenoseći detaljno čitavu priču o tome da ju je upotrebio Lukman koji se pominje u Kuranu, dopunjavajući to kasnije i primerima iz poezije koji zapravo nisu povezani sa samom poslovicom i u tom smislu predstavljaju digresiju (al-Zamaḡṣarī 1987: I, 4). I u vezi sa ovim rečnikom treba pohvaliti trud priređivača kritičkog izdanja koji je numerisanjem poslovice dodatno olakšao upotrebu ovog vrednog leksikografskog dela.

Još jedan značajan leksikograf se okušao u onomasiološkim, kao i u semasiološkim rečnicima – Ibn Sida (Ibn Sīda, umro 1066), kojeg smo već pomenuli kao autora autohtonih termina za *mubawwab* i *muḡannas* rečnike. On je bio andaluzijski leksikograf čuven po svoja dva rečnika, predmetno-tematskom *al-Muḡaṣṣaṣ* i opštejezičnom *al-Muḡkam* o kom će biti više reči u poglavlju o permutativnim rečnicima. Na taj način ćemo dobiti jasniju sliku o njegovom ukupnom leksikografskom doprinosu, kao i o izazovima i postignućima klasične arapske leksikografije uopšte. Ibn Sida je inače rođen u Mursiji, u arapskoj Španiji, a Abduldželil navodi da je neko od Ibn Sidinih biografa o širini njegovih znanja zabeležio: „U njegovo vreme nije bilo većeg znalca gramatike i leksikografije, poezije i [priča o plemenskim sukobima u preislamskom periodu] Dana Arapa, i svega u vezi s tim. Dobro je poznao filozofske discipline i bio odličan pesnik, osim što je ovladao kuranskim čitanjima tokom svog boravka u Deniji” ('Abd al-Ġalīl 2014: 175–176).¹¹

Među predmetno-tematskim rečnicima, Ibn Sidin *al-Muḡaṣṣaṣ* – „Specijalizovan” predstavlja monumentalno ostvarenje koje se bavi višestrukim temama, zbog čega ga Balbaki naziva tezaurusom (Baalbaki 2014: 135). Ovaj rečnik obuhvata brojne krovne tematske oblasti potom podeljene na potpoglavlja koja predstavljaju odrednice. U teme kojima se Ibn Sida bavio spadaju čovekovo ponašanje i građa, telesni nagoni, rečitost, gramatika i pravopis, hrana, oružje, astronomija, astrologija i meteorologija, računanje vremena, toponimi, flora i fauna, metali, geografski pojmovi, apstraktni pojmovi poput koristi i štete, optužbe i sumnje, pesma, zabava, ples, igra, vradžbine i brojne druge, što *al-Muḡaṣṣaṣ* čini kompendijumom najrazličitijih znanja i jezičkih i enciklopedijskih podataka o njima. Rečnički članci su pretežno vrlo obimni i obiluju sinonimima, gramatičkim

¹¹ „Lam yakun fī zamānihi 'a'lama minhu bi al-naḡw wa al-luḡa wa al-'aš'ār wa 'Ayyām al-'Arab wa mā yata'allaq bihā. Wa kān mutawaffir^{an} 'alā 'ulūm al-ḡikma, ḡā ḡazz wa taṣarruf fī al-ši'r wa kān ḡalika 'ilā ḡānib 'ilmīhi bi al-qirā'āt 'aṭ nā' 'iqāmatīhi bi maḡīnat Dāniyya” ('Abd al-Ġalīl 2014: 175–176).

informacijama, citatima iz poezije, a Ibn Sida se obavezno poziva i na prethodne leksikografe i filologe čije je radove koristio. Na primer, odrednica o gruboj i teškoj naravi:

Al-ğafā' wa al-ṭiqal^u

* Ibn Durayd * al-ğar'ab^u – al-ğāfi * 'Abū 'Ubayd * wa huwa al-'ulfūf yakūn min al-riğāl wa al-nisā' * Ibn Durayd * al-'afanğaş wa al-ğaranfaş – al-ğāfi za'amū * wa qāl * rağul diħalm – ṭaqīl wa kull ṭaqīl diħalm

* kull diħalm minhu yağrandīnī *

* Ṭa'lab * duraħīl wa duraħīnli al-ṭaqīl min al-riğāl * al-Sīrāfi * al-ħiğaff^u – al-ğāfi al-'aħraq wa qad maṭṭala bihi Sībawayh * 'Abū 'Ubayd * al-ṭirtī'a – al-ṭaqīl * Ibn al-Sikkīt * al-ğilf – al-'a'rābiyy^u al-ğāfi wa al-ğam' 'ağlāf muštaqq min 'ağlāf al-šāt' wa hiya al-maslūħa bilā ra's wa lā qawā'im wa lā baṭn (Ibn Sīda 1993: III, 10).

Ili početni deo odrednice o razumu i mišljenju:

Al-'aql wa al-ra'y

Al-'aql didd al-ħumq * qāl Sībawayh * 'aqala ya'qilu 'aql^{an} fa huwa 'āqil kamā qālū 'ağza ya'ğizu fa huwa 'āğiz qālū al-'aql kamā qālū al-zarf 'adhjulūhu fi bāb 'ağza li'annahu miṭluhu fi 'annahu lā yata'addā al-fā'ila wa al-'aql min al-mašādir al-mağmū'a min ġayr 'an taḥtalif 'anwā'uhā qālū al-'uqūl kamā qālū fi al-muḥtalifat al-'anwā' al-'amrād wa al-'ašğāl * 'Abū 'Ubayd * al-ma'qūl – al-'aql wa huwa 'indahu 'aħad al-mašādir allatī ġā'at 'alā al-maf'ūl ka al-maysūr wa al-ma'sūr * qāl Sībawayh * ka'annahu ħubisa 'alayhi 'aqluhu * ġayruhu * ta'āqala – 'ažhara 'aqlahu * wa ħakā 'Abū 'Alī * 'aqala al-rağulu – šār 'āqil^{an} 'ādalahu quṭrub bi ħulam wa ḍidduhu 'a'nā ħamuqa * šāħib al-'Ayn * 'aqaltu al-šay' 'a'qiluhu 'aql^{an} – fahimtuhu wa qalb 'uqūl – fahima * qāl 'Abū 'Alī * wa minhu 'aqala al-marīd ba'da al-'ihğār * 'Abū 'Ubayd * 'āqalanī fa 'aqaltuhu – 'ay kuntu 'a'qala minhu * 'Abū 'Alī * al-'aql wa al-ħiğā wa al-nuhā kalimāt mutqāribat al-ma'ānī * al-'Aşma'ī * al-'aql – al-'imsāk 'an al-qabīħ wa qaşr al-nafs wa ħabsuhā 'alā al-ħasan [...] (Ibn Sīda 1993: III, 15–16).

Prethodna dva primera dobro ilustruju dva opšta Ibn Sidina pristupa definisanju i opisivanju odrednica. Dok u prvom primeru on navodi najpre imenice i prideve za označavanje osoba sa takvim osobinama, sa minimumom gramatičko-leksičkih komentara o njihovim derivaciono-semantičkim svojstvima, u drugom primeru je prvo posvetio pažnju derivaciono-semantičkim svojstvima i sinonimima, da bi kasnije prešao na navođenje ilustrativnih primera. Različiti pristupi svakoj pojedinoj temi karakteristični su za čitav *al-Muħaşşaş*. To pokazuju odrednice koje se bave astronomskom i astrološkom terminologijom, koje su po svojoj koncepciji vrlo bliske modernim terminološkim rečnicima. Na primer, u odrednici o horoskopskim znacima akcenat je na definiciji pojmova, navođenju postojećih sinonima, dok su relevantni gramatičko-leksički komentari minimalni i u drugom planu:

Al-burūġ

* ṣāhib al-ʿAyn * al-burġ min manāzil al-šams manzilatān wa tuḷuṭ wa min manāzil al-qamar wa al-ġamʿ ʿabrāġ wa al-burūġ * ʿAbū Ḥanīfa * hiya itnā ʿašara burġ^{an} al-ḥamal wa huwa al-kabš tumma al-ṭawr tumma al-ġawzāʿ – wa hiya al-šūra tumma al-saraṭān tumma al-ʿasad tumma al-sunbula – wa hiya al-ʿaḍrāʿ wa al-mīzān wa al-ʿaqrab wa al-qaws – wa hiya al-šūra wa al-rāmī wa al-ġady wa al-dalw wa al-ḥūt – wa hiya al-samaka wa ʿammā al-qaws fa ʿinna al-kawkab allaḏī yarā qawm ʿanna al-burġ summiya bihi wa yušbihūnahu bi šūrat al-qaws tusammīhi al-ʿArab bi al-qilāda wa al-ʿuddaḥī wa al-kawākib al-multaffa allatī yusammīhā al-qawm al-sunbula hiya ʿind al-ʿArab hulbat al-ʿasad wa al-hulba – hiya al-ġumʿa min al-šaʿr takūn ʿalā ṭaraf ḍanab al-ʿasad * Ibn Durayd * al-ġady ġadyān ʿaḥaduhumā allaḏī taqaddama ḍikruhu wa al-tānī allaḏī yadūr maʿa banā tal-naʿš (Ibn Sīda 1993: IX, 12).

Uočene nedoslednosti u koncepciji rečničkog članka su svakako i posledica raznovrsnosti tema kojima se Ibn Sida bavio i njegove težnje da obuhvati i sistematizuje sva znanja svoje epohe, zbog čega se bavio leksikom koja ima različite nivoe apstrakcije. Bez obzira na to, svaki rečnički članak u manjoj ili većoj meri poseduje ono što Zgusta ističe kao njegove osnovne elemente (Zgusta 1991: 238): neku vrstu leksikografske definicije, lociranje u sistemu sinonima i egzemplifikaciju, pored toga što poseduju i ono što možemo svrstati u enciklopedijske elemente članka (Zgusta 1991: 241).

Ovakav tip sveobuhvatnih višetematskih rečnika nije bio dugog veka u klasičnoj arapskoj leksikografiji u odnosu na druge vrste rečnika, a Balbaki pretpostavlja da kasniji autori verovatno nisu videli da njima ima šta da se doda, a nisu ni prepoznali moguće inovativnije načine da se pristupi obradi takve leksičke građe (Baalbaki 2014: 278).

Opštejezični rečnici

Dalji razvoj filoloških proučavanja kod Arapa imao je za posledicu da je praktično istovremeno sa predmetno-tematskim rečnicima u centar pažnje došlo ustrojstvo rečnika na osnovu analitičko-morfološkog principa, što je termin koji je uveo Ribalkin (Рыбалкин 1990: 32–33), gde je formalni aspekt leksema dobio značajniju ulogu. Tako su nastali opštejezični, *muğannas*, semasiološki, paradigmatski, odnosno rečnici sa analitičko-morfološkim principom organizacije rečničkih jedinica na čije smo tipološke podvrste ukazali u drugom poglavlju. Svoj naziv su dobili od imenice *ğins* – „vrsta”, „klasa”, odnosno od glagola *ğannasa* – „razvrstati”, „klasifikovati”.

U proučavanjima arapske leksikografije dugo je vladalo mišljenje da se ovaj tip rečnika pojavio dosta kasnije, ali Balbaki to opovrgava ukazujući na realnu hronologiju sačuvanih leksikografskih dela (Baalbaki 2014: 46–47 i 279). Isti autor u vezi sa nastankom dva tipa rečnika dalje ističe:

„U svojim najranijim fazama, oba tipa [rečnika] bili su blisko povezani sa interesovanjem za filološko proučavanje Kurana i sa željom da se očuva ispravna upotreba i sistematizuju postojeći podaci, posebno zbog jezičkih promena koje su se događale sa širenjem arapskog nakon osvajanja i prevodnjem na arapski zvaničnih registara ili *dawāwīn*, u drugoj polovini prvog/sedmog stoleća. Uprkos njihovom zajedničkom poreklu, rano se javila svest o tome da svaki tip [rečnika] služi svrsi koju onaj drugi ne može da postigne, jer dok je *muğannas* išao od označenog ka značenju, *mubawwab* je išao od značenja ka označenom. Kako je ranije pomenuto, Ibn Sidina (umro 458/1066) sažeta definicija svrhe dva tipa [rečnika], onako kako je predstavljena u njegovim delima *al-Muḥkam* i *al-Muḥaššaš*, jasno opravdava viševjekovno koegzistiranje ta dva tipa [rečnika]” (Baalbaki 2014: 279).¹

¹ „In their earliest stages, both types were closely linked to interest in the philological study of the Qur’ān and the desire to preserve correct usage and systematize the available data, particularly due to the linguistic shifts that took place with the expansion of Arabic following the conquests and the Arabization of the official registers, or *dawāwīn*, in the second half of the first/seventh century. But in spite of their common background, there was an early awareness that each of the two types served a purpose which the other could not achieve, for whereas the *muğannas* type proceeded from sign to meaning, the *mubawwab* proceeded from meaning to sign. As previously mentioned, Ibn Sīda’s (d. 458/1066) succinct definition of the purpose of each type, as represented in his *al-Muḥkam* and *al-Muḥaššaš*, clearly justifies the coexistence of the two types for several centuries” (Baalbaki 2014: 279).

U razvoju *muğannas* vrste rečnika najznačajniju ulogu su odigrali traktati arapskih gramatičara. Oni su poslužili kao metodološka osnova koja se primenjivala prilikom grupisanja leksičkih jedinica. U toj vrsti organizacione leksikografske metodologije izvorište su kasnije našli i moderni arapski leksikografi. Prema nameni, ovi rečnici su bili kako opšteg, tako i specijalnog karaktera, pri čemu ni ortografski tip rečnika nije bio retkost. Radovi arapskih gramatičara i lingvistički traktati u kojima su razmatrani različiti oblici i značenja glagola i glagolskih vrsta, deverbálnih imenskih izvedenica kao i drugih imenskih reči su takođe poslužili kao rečnička građa analitičko-morfoloških leksikografskih ostvarenja, kako ukazuje Ribalkin (Рыбалкин 2003: 279–289).

Dok su predmetno-tematski rečnici iskazivali jasnu tendenciju ka objektivnom popisivanju leksike koja je pripadala konkretnim slojevima jezika odnosno konkretnim oblastima ljudske delatnosti, rečnici koji su akcenat stavljali na formalni aspekt leksikona iskazivali su težnju ka popisivanju sveukupnog leksičkog fonda arapskog jezika. Zato su za drugi tip rečnika morali da budu stvoreni i razrađeni određeni principi sistematizacije rečničkih odrednica. Kao posledica toga, leksičke jedinice u svojim leksičko-semantičkim i gramatičkim odnosima nisu postale glavni nosioci značenja to jest rečničke odrednice i osnove na kojima se zasnivalo ustrojstvo leksikografskih ostvarenja, već je to postao *apstraktni koren reči* (Рыбалкин 2003: 335–337).

Ribalkin primećuje da je broj konkretnih principa primenjivanih za ustrojstvo odrednica u paradigmatiskim i rečnicima sa analitičko-morfološkim principom organizacije bio gotovo direktno srazmeran broju samih rečnika jer su gotovo svi arapski leksikografi klasičnog perioda kreirali individualne i specifične varijacije principa organizacije rečničkih jedinica, kao što su neretko nedosledno primenjivali odabrani princip njihovog ustrojstva. Prelazak sa jednog ustrojstva na drugo događao se postupno i upravo to je omogućavalo istovremeno postojanje različitih, katkad sasvim oprečnih principa ustrojstva rečnika, kao što su fonetsko-permutativni i princip rimovanja (Рыбалкин 2003: 335). Osim toga, kako su klasični rečnici sa analitičko-morfološkim principom organizacije rečničkih jedinica iskazali ogroman napredak u metodološkom pogledu u odnosu na rečnike u kojima je primenjen leksičko-semantički princip klasifikacije, autori predmetno-tematskih rečnika su neretko usvajali nove trendove u leksikografiji pa su organizovali rečničke jedinice primenom jednog ili više principa analitičko-morfološkog ustrojstva (Рыбалкин 2003: 294–297). To znači i da ranije predstavljene načine klasifikacije klasičnih rečnika treba shvatiti kao teorijsko uopštavanje, a ne kao realnu sliku vrlo razuđene primene razrađenih metoda organizacije rečničke građe.

U narednim poglavljima ćemo kroz analizu ustrojstva i obuhvaćene leksike u najreprezentativnijim arapskim klasičnim opštejezičnim rečnicima predstaviti arapsku leksikografsku metodologiju zasnovanu na analitičko-morfološkom principu i njene domete u tom periodu.

4.1. PERMUTATIVNI REČNICI

U narednim potpoglavljima predstavimo najvažnije rečnike u kojima su arapski leksikografi klasične epohe primenili permutativni ili anagramski princip ustrojstva, ar. *madrasat al-taqālīb*, i to rečnike sa fonetsko-permutativnim i rečnike sa alfabetsko-permutativnim ustrojem. U tu svrhu ćemo predstaviti najbolje i najreprezentativnije rečnike za svaki pristup, koji su postavili standard za svaki primenjeni princip i najduže se zadržali u upotrebi, dok ćemo samo pomenuti naslove manje značajnih leksikografskih ostvarenja koja su sledila isto ustrojstvo. Bavićemo se *Kitāb al-‘ayn* – „Knjiga o slovu ajn” Halila ibn Ahmeda, *al-Muḥkam wa al-muḥīṭ al-‘a‘zam* – „Stručan i veliki okean” Ibn Side i *Ġamharat al-luġa* – „Jezičko mnoštvo” Ibn Dureida.

4.1.1. Fonetsko-permutativni rečnici

Prvi celoviti rečnik arapskog jezika pripisuje se Halilu ibn Ahmedu (al-Ḥalīl ibn ‘Aḥmad al-Farāhīdī, umro 791) koji je sastavio *Kitāb al-‘ayn* – „Knjiga o slovu ajn”, rečnik kojim su postavljeni prvi standardi u organizovanju rečničkih jedinica na koje su se leksikografi ugledali tokom narednih dvesta pedeset godina. Taj rečnik se istovremeno smatra prvim znamenitim delom arapske nauke o jeziku uopšte (Haywood 1965: 20; Dayf 1984: 142; Versteegh 2014: 70–71; Kico 2003: 81–82 i 89; Baalbaki 2014: 280).

„Halil ibn Ahmed je bio zvezda [gramatičarske] škole u Basri – ekspert za leksikografiju, učitelj Sibavejhija na polju gramatike i prva osoba koja je kodifikovala kompleksne metre arapske poezije. Nije bio samo veliki učenjak, već i čovek izuzetnih ideja” (Haywood 1965: 20).² Ovim rečima Hejvud započinje svoj opis Halilovog života i dostignuća. Iako ćemo se ovde baviti Halilom kao leksikografom, on odista jeste bio mnogo više od toga. Rajding detaljnije navodi u kojim je sve oblastima ovaj „osnivač arapske filologije” dao nemerljive doprinose: pored izrade prvog opštejezičnog rečnika arapskog jezika i kodifikacije arapske metrike, otkrio je i opisao fonotaktička pravila arapskog korena reči, bavio se muzičkom teorijom³, kao što je predavao gramatiku, pri čemu je njegov najčuveniji učenik bio znameniti Sibavejhi koji je u svoje viđenje gramatičkih pravila arapskog jezika većinski inkorporisao upravo Halilova tumačenja i gledišta (Ryding 1998: 3). Ista autorka ističe:

² „Al-Khalīl had been the shining light of the Basra school – an expert in lexicography, the teacher of Sībawaihi in grammar, and the first man to codify the complex meters of Arabic poetry; not merely a great scholar, but a man of great ideas” (Haywood 1965: 20).

³ Halilovi traktati o muzici nažalost nisu sačuvani i o njima se može tek posredno saznati iz pisanja njegovih savremenika i potonjih teoretičara i hroničara. Smatra se da je sastavio makar dva traktata, *Kitāb al-naġam* – „Knjiga o melodiji” i *Kitāb al-‘īqā’* – „Knjiga o ritmu”. Više o ovom aspektu Halilovih interesovanja i konkretnih doprinosa v. Neubauer, E. 1998. Al-Khalīl ibn Aḥmad and Music. In: Early Medieval Arabic: Studies on al-Khalīl ibn Aḥmad (ed. Karin C. Ryding). Washington: Georgetown University Press. Pp. 63–91.

„Halil je nesumnjivo odigrao formativnu ulogu u razvoju i definisanju arapske jezičke nauke. Bio je centralna ličnost, autoritet koji je uticao na opseg, standarde i kvalitet naučnog istraživanja svoje epohe. Čini se da je njegov intelekt bio takav da je upijao i prerađivao sofisticirane naučne tradicije mnogih drugih kultura, uključujući i arapsku. Sudeći po opsegu Halilovih talenata i interesovanja, mora da je imao izoštrenu percepciju glasova i njihovih međusobnih odnosa. Njegovi uvidi u fonotaktička pravila arapskih morfoloških korenskih osnova, shvatanje fonološke strukture, analiza poetskog metra i zanimanje za muziku zajedno su odraz sposobnosti da ekstrapolira i identifikuje glasovne šeme i odnose u okviru različitih konceptualnih sistema” (Ryding 1998: 7–8).⁴

Iz ovih opisa je jasno da se radilo o izuzetnom učenjaku i pravom polihistoru.

Primenom svog fonetsko-permutativnog, fonetsko-anagramskog ili principa glasovne retroverzije, Halil je u svom rečniku *Kitāb al-‘ayn* ređao rečničke odrednice prema mestu nastanka početne foneme odrednice u govornom aparatu, odnosno na osnovu fonetskog alfabeta počev od guturala pa sve do bilabijalnih glasova. Pri tome je navodio postojeće permutacije korenskih suglasnika, izvedenice iz takvih korenskih oblika i njihova značenja. To znači da su zajedno bili grupisani oni korenski oblici koji dele iste korenske konsonante odnosno radikale (R) u različitom redosledu (Dayf 1984: 142; Kico 2003: 89). To bi se teorijski moglo prikazati kao: $R_1R_2R_3$, $R_2R_1R_3$, $R_2R_3R_1$, $R_3R_1R_2$, $R_1R_3R_2$ i $R_3R_2R_1$.

Pošto je Halil umro pre nego što je dovršio svoj rečnik, razloge zbog kojih se opredelio za takav vid analitičko-morfološke organizacije rečničke građe, zabeležio je njegov učenik i savremenik Lejt (ar. al-Layṭ ibn al-Muzaffār al-Kinānī) prenoseći Halilove reči:

„Halil je govorio:

U arapskom ima dvadeset devet slova, od čega je dvadeset pet zdravih koja imaju svoja mesta izgovora i četiri vazdušna, a to su *wāw*, *yā*’, meki *‘alif* i *hamza*.

Hamza je nazvana mekim slovom jer se izgovara iz usne šupljine i ne pada ni na koji deo jezika, ždrelo, resice, već ide kroz vazduh i nema mesto izgovora kojem pripada osim usne šupljine. Često je koristio nazive vazdušni meki *‘alif*, *wāw* i *yā*’, odnosno da su u vazduhu.

[...]

⁴ „Al-Khalīl undoubtedly played a formative role in the development and definition of Arabi language science. He was a pivotal personality, an authority who interacted with and influenced the scope, standards, and quality of scholarship of his time. His intellect seems to have been one which absorbed and digested sophisticated disciplinary traditions from many other cultures as well as Arabic. Judging from the range of al-Khalīl’s talents and interests, he must have had particularly acute perception of sounds and their interrelationships. His insights into the phonotactic rules of Arabic morphological roots, grasp of phonological structure, grasp of phonological structure, analysis of poetic meter, and interest in music together reflect an ability to extract and identify the sound patterns and relationships within various conceptual systems (Ryding 1998: 7–8).

Halil je govorio:

'Ayn, ḥā', hā', ḥā' i ḡayn su faringali (doslovno: grleni) jer im je početna tačka [za izgovor] grlo. Qāf i kāf su uvulari (doslovno: resični), jer im je početna tačka [za izgovor] resica. Ġīm, šīn i dād, su nepčani [suglasnici] jer nastaju na nepcu. Šād, sīn i zā' su apikalni [suglasnici] (doslovno: vršni) jer nastaju na vrhu jezika, a to je tanka ivica jezika. Tā', dāl i tā' su dentali (doslovno: tvrdonepčani) jer nastaju na tvrdom nepcu gornjih sekutića, zā, dāl, ṭā' su alveolari (doslovno: desnični) jer nastaju na desnima. Rā', lām i nūn su sonanti (doslovno: tečni) jer nastaju po ivicama vrha jezika. Fā', bā', mīm su labijali (doslovno: usneni) jer su im usne mesto nastanka. 'Alif, wāw, yā' i hamza su vokali i poluvokali (doslovno: vazdušni), iz istog prostora, jer se za njih ništa ne vezuje. Tako je svakom slovu odredio mesto nastanka" (Darwīš 1967: 64–65).⁵

Osim ređanja odrednica prema fonetskom alfabetu, čiji je kreator bio, Halil je želeo da popiše i predstavi sve korenske osnove koje postoje u arapskom, a koje je odabrao da vrše ulogu leme. Pre svega je izvršio njihovu podelu prema broju korenskih suglasnika na dvoradikalne (R₁R₂), troradikalne (R₁R₂R₃) koji su prirodno najbrojniji i zauzimaju najviše prostora u rečniku, te četvororadikalne (R₁R₂R₃R₄) i petoradikalne (R₁R₂R₃R₄R₅). Zatim je navodio postojeće permutacije korenskih suglasnika, izvedenice iz takvih korenskih oblika i njihova značenja, ujedno eliminišući kombinacije konsonanata koje nisu moguće. Zajedno je grupisao one korenske oblike koji dele iste konsonante u različitom redosledu. Na primer, poglavlje pod naslovom *Bāb al-'ayn wa al-ḡīm wa al-bā' ma'ahumā* redom obuhvata kombinacije 'ḡb, ḡ'b, b'ḡ, koje imaju osvedočenu upotrebu, sa napomenom da su zanemarene kombinacije 'bḡ, ḡb' i bḡ', čije postojanje nije zabeleženo (al-Halīl 1986: 235). Dalje, u okviru takvih poglavlja, posle navođenja leme, odnosno korenske osnove, redom predstavlja dalju lematizaciju navodeći pojedine derivate. U pomenutom poglavlju to izgleda na sledeći način:

⁵ „Qāl al-Halīl:

Fī al-'arabiyya tis'a wa 'iṣrūna ḥarf^{an} minhā ḥamsa wa 'iṣrūna ḥarf^{an} ṣaḥāḥ^{an} lahā 'aḥyāz wa maḥāriḡ, wa 'arba'a hawā'iyya wa hiya: al-wāw wa al-yā' wa al-'alif al-layyina [wa al-hamza].

Fa 'ammā al-hamza fa summiyat ḥarf^{an} layyin^{an} li'annah taḥruḡ min al-ḡawf, fa lā taqa' fī madraḡa min madāriḡ al-lisān, wa lā madāriḡ al-ḥalq, wa lā madāriḡ al-lahā, 'innamā hiya hāwiya fī al-hawā' fa lam yakun lahā ḥayyiz tansub 'ilayhi 'illā al-ḡawf. Wa kān yaqūl kaṭīr^{an} al-'alif al-layyina, wa al-wāw wa al-yā' hawā'iyya. 'Ay 'annahā fī al-hawā'.

[...]

Qāl al-Halīl:

Fa al-'ayn wa al-ḥā' wa-hā' al-ḥā' wa al-ḡayn ḥurūf ḥalqīyya li'anna mabda'ahā min al-ḥalq. Wa al-qāf wa al-kāf lahawīyyatān, li'anna mabda'ahumā al-lahā. Wa al-ḡīm wa al-šīn wa al-dād ṣaḡriyya li'anna mabda'ahā min ṣaḡr al-famm, wa al-šād wa al-sīn wa al-zā' 'asaliyya li'anna mabda'ahā min 'aslat al-lisān wa hiya mustadaqq ṭaraf al-lisān. Wa al-ṭā' wa al-dāl wa al-tā' niṭ' iyya. Li'anna mabda'ahā niṭ' al-ḡār al-'a'lā, wa al-zā wa al-dāl wa al-ṭā' liṭawīyya. Li'anna mabda'ahā min al-liṭa. Wa al-rā' wa al-lām wa al-nūn ḡalqīyya li'anna mabda'ahā min ḡalq al-lisān wa huwa taḥdīd tarafay al-lisān, wa al-fā' wa al-bā' wa al-mīm ṣafawīyya, wa qāl marra ṣafahīyya li'anna mabda'ahā min al-ṣafa. Wa al-yā', wa al-wāw wa al-'alif wa al-hamza hawā'iyya fī ḥayyiz wāḥid li'annahā lā yata'allaq bihā ṣay'; fa nasab kull ḥarf li madraḡatīhi wa mawḍi'īhi alladī yabda' minhu" (Darwīš 1967: 64–65).

Bāb al-‘ayn wa al-ġīm wa al-bā’ ma’ ahumā**‘ġb:**

‘aġiba ‘aġab^{an}, wa ‘amr^{un} ‘aġīb^{un} ‘aġab^{un} ‘uġāb^{un}. Qāl al-Ḥalīl: baynahumā farq^{un}. ‘Ammā al-‘aġīb fa al-‘aġab, wa ‘ammā al-‘uġābu fa alladī ġāwaza ḥadd al-‘aġab, miṭlu al-ṭawīl wa al-ṭuwāl. Wa taqūl: ḥadā al-‘aġab al-‘aġīb, ‘ayy: al-‘aġīb. Wa al-isti‘ġāb: šiddat al-ta‘aġġub, wa huwa musta‘ġīb wa muta‘aġġīb mimmā yarā. Wa šay’ mu‘ġīb^{un}: ḥasan. Wa ‘a‘ġabanī wa ‘u‘ġibtu bihi. Wa fulān mu‘ġab^{un} bi nafsīhi ‘idā dahalahu al-‘uġbu. Wa ‘aġġabtuhu bi kaḍā ta‘ġīb^{un} fa ‘aġiba minhu.

Wa al-‘aġab min kulli dābba: mā ḍummat ‘alayhi al-warikān min ‘ašl al-ḍanab al-maġrūz fi mu‘aḥḥar al-‘aġuzi.

Taqūl: li šadd mā ‘aġubat wa ḍalika ‘idā daqqa mu‘aḥḥiruhā, wa ‘ašrafat ġā’irātāhā, wa hiya ḥalqa qabīḥa fīman kānat.

Wa nāqa ‘aġbā’ bayyinat al-‘aġabi wa al-‘aġabati. Wa ‘uġūb al-kuṭbāni ‘awāḥirihā al-mustadiqqa. Qāl Labīd:

Bi ‘uġūb kuṭbānⁱⁿ yamīlu ḥayāmuhā.

ġ’b:

Ġā’abtu ġā’ba, ‘Ayy ittaḥaḍt kināna. Wa al-ġi‘āba šun‘at al-ġā’‘āb.

Wa al-ġu‘abā: ḍarb min al-naml ‘aḥmar, wa yaġma’ ġu‘abayt.

Wa al-ġu‘būb: al-danī’ min al-riġāl. Qāl:

Ta’ammal al-mallāḥ muḥaḍḍabāt ‘idā inġa’aba al-ba’īṭ bi baṭn wādī

‘Ayy māt al-ba’īṭ alladī ‘aġaz ‘an al-mar’a. Wa al-ġā’bā’ al-dubur. Qāl Baššār:

Suhaylu bnu ‘Ammār yaḥūd bi barrihi kamā ġād bi al-ġā’bā’ Suhayl bnu Sālim

Wa yurwā bi al-wa’ġā’.

b’ġ

Ba’aġa fulān^{un} baṭn^a fulānⁱⁿ bi al-sikkīn: ‘ay šaqqahu wa ḥaḍḥaḍahu fīhi, wa taba’ ‘aġa al-saḥābu ‘idā infaraġa ‘an al-wadqi. Qāl:

Ḥayṭu istahalla al-muzn^u [‘aw] taba’ ‘aġā

Wa ba’ ‘aġa al-maṭar^u fi al-‘arḍ tab’ītaġ^{an} min šiddat faḥšīhi al-ḥiġāra. Wa ba’aġahu [ḥubb] fulān^{un} ‘idā ištadda waġduhu wa ḥazina lahu.

Wa raġul ba’iġ^{un} ka’annahu mab’ūġ al-baṭn min ḍa’f mašyihi. Qāl:

Layla ‘amšī ma’a muḥāṭara mašy^{an} ruwayd^{an} ka mašyat al-ba’iġi

Bā’iġa [al-wādī ḥayṭu yanba’iġu ‘ay yattasi’u]

Wa [bnū ba’ġa] baṭn (Al-Ḥalīl 1986: 235–237).

Svi rečnički članci u *Kitāb al-‘ayn* kao glavnu odrednicu imaju apstraktni koren reči posle kojeg slede konkretni derivati datog korena uz odgovarajuće gramatičke komentare, kako vidimo i iz prethodnog primera. Upotreba derivata je vrlo često potvrđena egzemplifikacijom iz poezije. Iako Halil često kao prve derivate navodi

glagole, što je danas standardna praksa u rečnicima arapskog jezika, mikrostruktura rečnika ipak u tom smislu nije ujednačena, jer nisu retki primeri odrednica gde se kao prvi derivat navodi glagolska imenica, iako glagol postoji, što će se zadržati kao pojava i u kasnijim leksikografskim ostvarenjima.

Razmotrimo u vezi sa tim početne delove sledećih odrednica:

sr´:

Al-sara´u: min al-sur´a fī ġary al-mā´ wa inhimār al-maṭar wa naḥwahu (Al-Halīl 1986: 330).

s´l:

Al-su´āl. Ma´rūf. Taqūl: sa´ala yas´alu su´āl^{an} wa su´la šadīda (Al-Halīl 1986: 333).

Ovo je tek uslovno rečeno nedoslednost jer je zapravo odraz dva oprečna stava predstavnika gramatičarskih škola u Basri i Kufi oko toga šta je izvor derivacije, glagolska imenica (Basra) ili treće lice perfekta prve glagolske vrste jednine muškog roda (Kufa), na šta ukazuje Okeson (Åkesson 2006: IV, 120). To je posledica činjenice da infinitiv u arapskom ne postoji, a dva oblika mogu podjednako vršiti njegovu ulogu.

Iz poslednjeg primera vidimo i još jednu učestalu pojavu u rečniku. Kod onih derivata koji očitó spadaju u svakodnevnu leksiku, Halil stavlja komentar *ma´rūf* – „poznato” To se kao leksikografska praksa zadržalo i u kasnijim rečnicima, često zamenjujući čitavu definiciju i egzemplifikaciju. Za termine *ma´rūf* – „poznato” odnosno „potvrđeno”, „pravilno” i *munkar* – „opovrgnuto” koji u kontekstu leksikografije upućuje na upotrebu koja se smatra ili pogrešnom ili nepostojećom, Balbaki ukazuje da izgleda imaju paralelu i sa svojim poimeničenim značenjima iz religijskog konteksta, *al-ma´rūf wa al-munkar* – „dobro i loše delo” (Balbaki 2014: 51). Za raširenu praksu korišćenja termina *ma´rūf* nalazimo i sledeće objašnjenje koje ga povezuje sa jednom od konceptualizacija znanja u islamskoj filozofiji: „Znanje je zamišljeno kao negacija neznanja. Ovo sledi praksu leksikografa koji su želeli da izbegnu definicije uobičajenih pojmova čija značenja smatraju očiglednim. Ono ne objašnjava ništa, čak ni tamo gde je prošireno da bi uključilo neke druge elemente” (Rosenthal 2007: 67).⁶

Posmatrano iz savremene leksikografske perspektive, kao i u poređenju sa nekim naknadnim klasičnim arapskim rečnicima, ovaj rečnik nedovoljno iscrpno navodi derivate. Na primer, retko kad se navode sve postojeće proširene glagolske vrste i drugi izvedeni neglagolski oblici, ne navode se sve vrste reči, poput toponima,

⁶ „Knowledge is conceived as the negation of ignorance. This follows the practice of lexicographers wishing to avoid the definition of common terms whose meanings they consider self-evident. It does not explain anything, not even where it is expanded to include certain other elements” (Rosenthal 2007: 67).

kao što ne postoje kvalifikatori. Ipak, ovo ne bi trebalo tumačiti kao nedostatak, jer je reč o potpuno pionirskom delu koje je postavilo prve standarde na polju arapske, pa i svetske leksikografske metodologije, koja i danas bez prestanka traga za još boljim i praktičnijim načinima predstavljanja leksičke građe.

U vezi sa vrlo specifičnim ustrojstvom *Kitāb al-'ayn* koje smo prethodno ilustrovali primerima, Diši kritikuje Hejvudovu ocenu da je fonetsko-permutativni poredak za Halila bio neodoljiva matematička igra i objašnjava:

„S obzirom na ustrojstvo *Kitāb al-'ayn*, iznad citirani Hejvud (1960: 38) otišao je toliko daleko da je opisao metod permutacije kao ‘matematičku igru’, dodajući da ‘možemo posumnjati da, jednom kada je dobio tu ideju, Halil nije mogao od nje pobeći’. Ono što je Hejvudu promaklo u ovom slučaju jesu sledeće činjenice:

(i) Halilov pristup bio je epistemološki: nije mogao da počne sa ‘*alifom*’, jer je to bio *ḥarf mu‘tall*, tj. slovo koje je podložno fonološkoj promeni i zato što je morao da napravi inventar segmenata korena, što je trebalo da bude okosnica njegovog rečnika, na čvrstim osnovama, kroz neposredno posmatranje. Otuda njegov fonetski zasnovan inventar [...].

(ii) raspored *Kitāb al-'ayn* može se opisati kao heuristički, a ne kao ‘orijentisan na konsultacije’: imao je za cilj da iscrpno pokrije leksičke podatke kroz kombinaciju slovnih segmenata u virtuelne ‘konstrukte’ (*binā*), koji je na kraju trebalo da budu suprotstavljeni postojećim leksičkim jedinicama. Ono čemu je Halilov poduhvat prvenstveno težio jeste proširenje oblasti znanja u ključnoj oblasti jezika, a ne izrada rečnika sa lakim i jednostavnim uređenjem za traženje” (Dichy 2019: 128).⁷

Dišijevim vrednim zapažanjima možemo dodati primedbu da na ovaj, ali i ostale arapske klasične rečnike, treba oprezno primenjivati moderna leksikografska merila, posebno u domenu njihove kritike, jer je, kako smo već na to ukazali, reč o pionirskim delima koja su mukotrpnim radom svojih autora postavljala prve standarde i preispitivala najbolje načine analize i prezentovanja leksičke građe. Zato smatramo da Halilov rečnik ne bi trebalo posmatrati isključivo kao leksikografsko ostvarenje,

⁷ Considering the arrangement of the *Kitāb al-'ayn*, Haywood (1960: 38), quoted above, went so far as to describe the permutation method as “the plaything of the mathematician”, adding that “we may suspect that, once having got the idea, al-Ḥalīl could not get away from it”. What escaped Haywood, in this case, is the fact that:

(i) al-Ḥalīl’s approach was epistemological: he could not start with ‘*alif*’, because it was a *ḥarf mu‘tall*, i.e. a letter-segment subject to phonological transformation, and because he needed to build the inventory of letter-segments, which was to be the backbone of his dictionary, on solid grounds, through direct observation. Hence his phonetic-based inventory [...].

(ii) the arrangement of the *Kitāb al-'ayn* can be described as heuristic, rather than ‘consultation-oriented’: it aimed at covering lexical data exhaustively though a combination of letter-segments into virtual ‘constructs’ (*binā*), which were eventually to be confronted to extant lexical units. What Al-Ḥalīl’s endeavour primarily aimed at was the extension of the realm of knowledge in the crucial field of language rather than the elaboration of a dictionary provided with an easy and simple looking-up arrangement” (Dichy 2019: 128).

već i kao pionirski lingvistički traktat koji se bavi fonološkim, morfološkim i semantičkim odlikama arapskog jezika.

Da nije u pitanju „matematička igra”, već ozbiljna lingvistička studija potvrđuje i analiza koju nudi Solomon (2000), a koja osim na Halilov vrlo precizan opis glasovnog sistema arapskog jezika, ukazuje na verovatno i najjaču stranu *Kitāb al-'ayn*, a ona pripada domenu lingvističke analize: Halil je odabranim korenskim pristupom i permutativnim ustrojstvom zapravo izvršio sveobuhvatnu analizu strukture arapskog leksičkog materijala, sveobuhvatno predstavljajući moguće paradigmatske i sintagmatske odnose, jer je korenske osnove dalje delio prema broju radikala, od dvoradikalnih do petoradikalnih, kako se i danas u lingvističkoj arabistici čini, predstavljajući moguće kombinacije radikala i ujedno odbacujući one koje nisu moguće (Solomon 2000: 27–33). Stoga ova autorka s pravom ističe:

„U ispitivanju ovog Halilovog rečnika, moraju se izolovati njegove stratalne komponente kako bi se bolje ušlo u njegovo analitičko razmišljanje i cenila njegova metodologija. U ovom rečniku se ne vidi puko nabranje stavki lišenih svojih veza sa drugim jezičkim komponentama: pre se vidi objedinjeni napor da se jezik obuhvati u svojoj celini, poput jezičke kodifikacije stvarnosti kako su je Arapi konceptualizovali u svim ili skoro svim njenim elementima i strukturama” (Solomon 2000: 24).⁸

I zaista, čitava makro- i mikrostruktura rečnika *Kitāb al-'ayn* nameće zaključak da je Halil zapravo nametnuo sebi zadatak modeliranja arapskog jezika na morfofonološkom nivou u čemu je u potpunosti uspeo i postavio standarde ne samo za buduću leksikografsku praksu, već i lingvističku analizu. A ako u svetlu toga pogledamo mikrostrukturu ovog rečnika, jasno je da se Halil i te kako bavio semantikom. Iako nije popisao sve derivate svakog korena, jeste naveo dovoljno derivata da prikaže značenja koja pokriva svaki pojedini koren, pa se treba zapitati nije li mu upravo takva epistemološka analiza bila osnovni cilj, posebno ako se prisetimo da Halil jeste držao i nastavu gramatike.

Mnogo se rasprava vodilo o tome koliko je Halilovo rečničko ustrojstvo autentično, odnosno da li je imao neke strane uzore, kao i da li je uopšte on autor rečnika (Haywood 1965: 27–28; Darwīš 1967: 6–27; Baalbaki 2014: 282–283). Hejvud, koji ne osporava da taj rečnik predstavlja kamen temeljac ne samo arapske već i svetske leksikografije, primera radi iznosi od ranije čestu pretpostavku da je ovaj znameniti gramatičar imao uvid u radove staroindijskih leksikografa i da je neke svoje ideje u vezi sa organizacijom rečničke građe zasnovao na njihovim, kao što ukazuje na davnašnja preispitivanja da li Halilu treba uopšte pripisati autorstvo,

⁸ „In examining this dictionary of ʔal-Khalil, one must isolate its stratal components in order to better enter into his analytical thinking and appreciate his methodology. In this dictionary one sees not a sheer listing of items denuded of their relationships to the other language components: rather, one sees an integrated effort to capture the language in its totality, as a linguistic codification of reality as the Arabs had conceptualized it in all its elements and structures, or almost” (Solomon 2000: 24).

u čemu je veliku ulogu odigrala nesrećna okolnost da nije uspeo da završi rečnik za života (Haywood 1965: 20–27).

Balbaki, kao najveći savremeni autoritet po pitanju klasične arapske leksikografije iznosi vrlo čvrst i argumentovan stav da je svakako reč o originalnom delu, kao i da je više nego izvesno da rana arapska leksikografska ostvarenja nisu bila ni pod kakvim stranim uticajem:

„Što se tiče originalnosti, već smo izneli stav da je *al-‘Ayn* plod Halilovog istraživačkog uma (naročito u osmišljavanju plana za rečnik) i njegovog intuitivnog pristupa fonetskim osobinama jezika što se ogleda, na primer, u žustrim diskusijama koje su se vodile između njega i njegovih učenika u vezi sa uzorkovanjem (*dawāq*) slova na osnovu sopstvenog *Sprachgefühl*, jezičkog osećaja. Kao i u slučaju arapske gramatičke teorije, rana leksikografska aktivnost, kao što je primer *al-‘Ayn*, u osnovi je bez direktnog stranog uticaja, čvrsto zasnovana na arapsko-islamskoj kulturi i neraskidivo povezana sa drugim oblastima istraživanja kojima su se bavili arapski naučnici, posebno sa proučavanjem kuranskog teksta. Oba polja su, kao što je ranije rečeno, rezultat domaćih istraživanja i spekulacija, a ne pozajmljivanja nekog lako dostupnog stranog sistema koji je samo trebalo arabizovati. Da je to bio slučaj, zaista bi bilo čudno da arapski izvori ni jednom rečju ne govore o prisustvu stranog uticaja na nastanak gramatičke i leksikografske delatnosti. Iako se indirektni uticaji u obe oblasti ne mogu potpuno isključiti, zagovornici stranog porekla do sada nisu uspeali da iznesu nikakve dokaze o direktnom uticaju, dok je gledište koje podržava autohtono poreklo snažno potkrepljeno tekstualnim dokazima i međusobnim odnosom nekoliko vrsta lingvističkih i oblasti proučavanja Kurana, kao što su egzegeza (*tafsīr*), jurisprudencija (*fiqh*) i kuranska čitanja (*qirā‘āt*)” (Baalbaki 2014: 282–283).⁹

Isti autor, koji je pitanje autorstva rečnika najargumentovanije razmotrio utvrdivši da je više nego izvesno da ga je osmislio i većinski sastavio Halil, iako nije uspeo da ga dovrši (Baalbaki 2014: 287–298), iznosi možda i najvažniju primedbu

⁹ „As far as originality is concerned, we have already argued that *al-‘Ayn* is the result of Halil’s probing intellect (most notably in devising a plan for the lexicon) and his intuitive approach to the phonetic traits of the language as reflected, for example, in the lively discussions which took place between him and his disciples concerning the sampling (*dawāq*) of letters based on his own *Sprachgefühl*. As in the case of the Arabic grammatical theory, early lexicographical activity, as exemplified by *al-‘Ayn*, is basically free from direct foreign influence, firmly based in the Arabic-Islamic culture and inextricably linked to other areas of inquiry pursued by Arab scholars, particularly the study of the Qur’ānic text. Both fields, as previously argued, are the result of indigenous investigation and speculation, rather than the borrowing of a foreign system that was readily available and merely needed to be Arabized. Had this been the case, it would be strange indeed that the Arabic sources do not say a single word about the presence of foreign influence on the inception of grammatical and lexicographical activity. Although indirect influences in both fields cannot be totally ruled out, proponents of foreign origins have so far failed to present any evidence of direct influence, whereas the view which supports indigenous origins is strongly supported by textual evidence and by the interrelationship among several types of linguistic and Qur’ānic fields of study, such as exegesis (*tafsīr*), jurisprudence (*fiqh*), and Qur’ānic readings (*qirā‘āt*)” (Baalbaki 2014: 282–283).

da utvrđivanje autorstva ovog dela, koje jeste bilo tema brojnih i opsežnih rasprava otkako se ovo leksikografsko ostvarenje pojavilo u opticaju, zapravo nema nikakvu relevantnost za realan značaj koji ovaj rečnik ima za arapsku leksikografiju (Baalbaki 2014: 283).

Pojava ovog rečnika bila je izuzetno značajna i zbog toga što je u njegov korpus bila uključena leksika koja se zapravo upotrebljavala u pisanom jeziku, za razliku od brojnih kasnijih leksikografskih ostvarenja, gde su u želji da se obuhvate sve reči arapskog jezika često beležena nepostojeća značenja reči ili čak nepostojeće reči, *ghost words* kako ih Fersteih naziva (Versteegh 2014: 71).

To što je Halil uveo apstraktni koren kao lemu i popisao sve moguće kombinacije korenskih radikala Balbakiju sugerise da je Halil pokušao da odredi granice jezičkog materijala i da je sa njim je završen period otkrića: „[...] sistem po kome se sve leksičke korenske osnove mogu izračunati bez izuzetka već je bio uspostavljen. Ono što je preostalo bilo je poboljšanje ili, neutralnije rečeno, modifikacija iznutra [...]” (Baalbaki 1998: 46)¹⁰. To praktično znači da ovaj znameniti leksikograf nije samo kreirao osnovnu metodologiju za analitičko-morfološki pristup predstavljanja leksičke građe, već je na neki način stvorio i radni korpus za buduće generacije arapskih leksikografa.

Kako smo već naglasili, Halilov rečnik je imao veliki uticaj na dalju leksikografsku aktivnost kod Arapa. Tako se naknadno pojavilo više *muğannas*, ali i *mubawwab* rečnika koji su u potpunosti sledili Halilovu zamisao, kako zapaža Balbaki (2014: 280 i 282), poput *muğannas* rečnika *al-Bāri’ fī al-luġa* (‘Abū ‘Alī al-Qālī, umro 967), *Tahdīb al-luġa* (‘Azharī, umro 981), *al-Muḥīṭ fī al-luġa* (al-Šāḥib ibn ‘Abbād, umro 995), *al-Muḥkam wa al-muḥīṭ al-’a’zam* (Ibn Sīda umro 1066), te onomasioloških rečnika kao što su *al-Maqṣūr wa al-mamdūd* (Qālī, umro 967), *al-’Afāl* (Ibn al-Qūṭiyya umro 977) i *al-’Afāl* (Saraqustī, umro 1010).

Posebno je zanimljiv najkasniji takav rečnik, *al-Muḥkam wa al-muḥīṭ al-’a’zam* – „Stručan i veliki okean” Ibn Side kojeg smo već pominjali u svojstvu autora termina *mubawwab* i *muğannas* i kao sastavljača impozantnog predmetno-tematskog tezaurusa *al-Muḥaṣṣaṣ* čiji je materijal, kao i nekoliko drugih ranijih velikih rečnika uključio u svoj *al-Muḥkam*, a to su, pored Halilovog *Kitāb al-’ayn*, najpre Ibn Dureidov rimovani rečnik *Ġamharat al-luġa* – „Mnoštvo jezika” i Kalijev *al-Maqṣūr wa al-mamdūd* – „Kratko i dugačko”. U svom predgovoru rečniku, Ibn Sida između ostalog ističe:

„Ova naša knjiga kombinuje i povezuje slične oblike, bez neobičnih ili stranih reči, uređenih je poglavlja, gde se izvedenice nižu posle svakog korena, te ko je otkrije iz potrebe, neće morati da strepi da se građa ponavlja. Knjiga poseduje uređenje i objašnjenja, sveobuhvatnost i sažetost, te zbogom ponavljanju i daljem navođenju

¹⁰ „[...] the system whereby all lexical roots can be calculated without exception had already been established. What remained was the improvement or, to use a more neutral word, the modification from within [...]” (Baalbaki 1998: 46).

mnoštva značenja kod jednostavnih reči, jer koliko je poglavlja u knjigama koje su jezikoslovci odužili tako što su njihov sadržaj predstavili na mnoštvo načina, a ja sam to učinio iz perspektive klase (ar. *al-ğins*), odrekavši se tematskog pristupa [...]” (Ibn Sīda 2000: I, 37).¹¹

Ibn Sīda je redao leme, apstraktni koren reči, prema fonetskom alfabetu čiji je kreator bio Halil, navodeći potom kao pododrednice potvrđene korenske osnove nastale permutacijom i njihove derivate. Dok je Halil, kako smo napomenuli, želeo da popiše i predstavi sve korenske osnove koje postoje u arapskom, Ibn Sīda je hteo da predstavi više derivata i detaljnije da prikaže njihova značenja i upotrebu. Radi bolje ilustracije i poređenja dva rečnika, razmotrićemo poglavlje *al-‘Ayn wa al-ğīm wa al-bā*’ kao i u slučaju *Kitāb al-‘ayn* koje obuhvata kombinacije *‘ğb, ġ‘b, b‘ğ i ġb‘*, dakle jednu permutaciju više nego što je Halil zabeležio, a to je *ğb‘* (Ibn Sīda 2000: I, 338–341; al-Ḥalīl 1986: 235). Kao i njegov veliki prethodnik i leksikografski uzor, u okviru takvih poglavlja, posle navođenja leme, odnosno korenske osnove, Ibn Sīda redom predstavlja dalju lematizaciju navodeći pojedine derivate uz navođenje značenja, gramatičko-leksičkih komentara, egzemplifikacija i slično:

Al-‘ayn wa al-ğīm wa al-bā’

* Al-‘uğb wa al-‘ağab: ‘inkār mā yaridu ‘alayk li qillat i ‘tiyādihi. Qāl:

Yā ‘ağaba li al-dahr đī al-‘a‘ğāb

Al-‘ağdab al-burgūt đī al-‘anyāb

Wa qad ‘ağaba minhu ‘ağab^{an} wa ta‘ağğaba wa ista‘ğaba. Qāl al-‘Aws:

Musta‘ğib mim mā yurā min ‘anātinā wa law zabanthu al-ħarb^u lam yataramram

Wa al-‘ism: al-‘ağība wa al-‘u‘ğuba.

* Wa al-ta‘ağīb: al-‘ağā‘ib la wāħid^a lahā.

Wa ‘a‘ğabahu al-‘amru: ħamalahu ‘alā al-‘ağab minhu. ‘Anšada Ṭa‘lab:

Yā rubba bayḏā‘ ‘alā muhammašah

‘A‘ğabahā ‘akl al-ba‘īr al-yanama

[...]

* Wa ‘u‘ğiba bihi: ‘ağiba.

* Wa ‘ağğaba bi šayⁱⁿ: nabbahahu ‘alā al-ta‘ağğub minhu.

* Wa ‘amr ‘ağab, wa ‘ağīb, wa ‘uğāb, wa ‘uğğāb, wa ‘ağab, ‘ağīb wa ‘uğğāb li al-mubālağa. Wa qāl šāħib al-‘Ayn bayna ağīb wa ‘uğāb farq; ‘Ammā al-‘ağīb fa al-‘ağab yakūn miṭlahu, wa ‘ammā al-‘uğābu fa alladī yuğāwiz ħadd al-‘ağab.

* Wa ‘a‘ğabahu al-‘amru^u: sarrahu; wa ‘u‘ğiba bihi kaḏalika, ‘alā lafz mā taqaddama fi al-‘ağab.

¹¹ ‘Inna kitābanā ḥaḏā mašfū‘ al-miṭl bi al-miṭl, muqtarin al-šakl bi al-šakl, lā yafšil baynahumā ġarīb, wa lā ‘ağnabiyy^a ba‘īd wa lā qarīb, muḥaḏḏab al-fuṣūl, murattab al-furū‘ ba‘d ‘uṣūl, wa man šāfahu ‘ilm^{an} min ‘ilm al-ḏarūra, lam ya‘lu fi al-taḥaffuz bi taqḏīm al-mādda ‘alā al-šūra. Ḥaḏā ‘ilā mā taḥallā bihi min al-taḥḏīb wa al-taqrīb, wa al-‘išbā‘ wa al-ittisā‘, wa al-‘iğāz wa al-iḥtišār, wa ma‘a al-salāma al-tikrār, wa al-muḥāfaza ‘alā ġam‘ al-ma‘ānī al-kaṭīra, fi al-‘alfāz al-yasīra, fa kam bāb fi kutub ‘ahl al-luğa ‘aṭālūhu, bi ‘an ‘aḥaḏū maḥmūlahu ‘alā ‘anwā‘ ġamma, wa ‘aḥaḏtu ‘anā ‘alā al-ğins, fa ġanītu ‘an ḏikr al-furū‘ bi ḏikr al-qins [...] (Ibn Sīda 2000: I, 37).

* Wa 'amr 'aġīb: mu'ġīb.

* Wa banū 'aġab, wa qīla banū 'aġb: baṭn [...] (Ibn Sīda 2000: I, 338–340).

Maqlūbuhu [ġ' b]

* al-ġa'ba: kinānat al-nuṣṣāb. Wa al-ġam': ġi'āb. Wa ġa''bahā: ṣana'ahā. Wa al-ġ''āb: ṣāni' al-ġi'āb. Wa al-ġi'āba: ṣinā'atuhu.

* Wa ġa'abahu ġa'ab^{an}, wa ġa''abahu, wa ġa'bāhu fa taġa'aba, wa taġ'abā, wa inġa'aba. Wa ġa'aba al-šay' ġa'ab^{an}: qalabahu. Wa ġa'abahu ġa'ab^{an}: ġama'ahu, wa 'akṭar fī al-šay' al-yasīr.

* Wa al-ġa'b: al-kaṭība min al-ba'ar.

* Wa al-ġu'abā: ḍarb min al-naml. Wa al-ġam' ġu'abayāt.

* Wa al-ġi''ibā wa al-ġi''ibā': al-ist.

* Wa al-ġu'būb: al-naḍl. Wa qīla: huwa ḍa'tīf allaḍī lā ḥayra fīhi (Ibn Sīda 2000: I, 340).

Maqlūbuhu [b' ġ]

* Ba'aġa baṭnahu, yab'aġuhu ba'ġ^{an}. Wa huwa ba'iġ, wa ba''ġahu: šaqqahu, fa zāl mā fīhi min mawḍi'īhi, wa badā muta'alliq^{an}. Wa raġul ba'iġ, min qawm ba'ġā. Wa al-'untā ba'iġ min ġayr hā', min niswa ba'ġā. Wa qad inba'aġa huwa.

* Wa baṭn ba'iġ: munba'iġ, 'urāhu 'alā al-nasab. Wa raġul ba'iġ: ḍa'tīf; ka'annahu mab'ūġ al-baṭn min ḍa'f mašyīhi.

* Wa taba''aġa al-sahābu wa inba'aġa: infaraġa 'an al-wadq. Wa taba''aġat al-samā' bi al-maṭar: kaḍalika. Wa kull mā ittasa'a fa qad inba'aġa.

[...]

* Wa bā'iġat al-wādī: ḥayṭu yanba'īġu fa yattasi'u. Wa al-bā'iġa: 'arḍ sahla tunbat al-našīyyu. Wa qīla: al-bā'iġa 'āḥir al-raml wa al-suhūla 'ilā al-quff.

* Wa ba'aġahu al-'amr: ḥazanahu.

[...]

* Wa banū ba'ġa: baṭn [...] (Ibn Sīda 2000: I, 340–341).

Maqlūbuhu [ġb']

* al-ġubbā': sahm ṣaġīr yal'abu bihi al-šibyān, yaġ'alūn 'alā ra'sīhi tamra, la'ilā ya'qir; 'an kurā'. Wa lā 'aḥuqquhā. Wa 'innamā huwa: al-ġummā' wa al-ġummāḥ. Wa imra'a ġubbā'a: qaṣīra. Qāl Ibn Muqbil:

Wa ṭifla ġayr ġubbā' wa lā naṣaf man dalla 'amtālahā bādⁱⁿ wa maktum^u

Kaḍā rawāhu al-'Aṣma'ī: „ġayr ġubbā'”, wa al-'a'raf: „ġayr ġubbā'” (Ibn Sīda 2000: I, 341).

Iz prethodnih primera, posebno kod prve dve leme, vidimo da iako je sledio isto ustrojstvo, Ibn Sida je kreirao rečnik sasvim drugačije namene od Halilovog. Pokrio je mnogo više derivata i koncizno predstavio njihovu derivaciono-semantičku povezanost uz egzemplifikaciju odabranih oblika. Iako i u ovom rečniku zapažamo neujednačenost što se tiče navođenja primarnog derivata, kod osnova 'ġb, ġ'b, b'ġ koje imaju razgranatiju glagolsku i imensku derivaciju, ipak grupiše izvedene

glagole, zbog čega je pretraživanje jasnije. Tome svakako umnogome doprinose i dobra rešenja priređivača kritičkog izdanja koje smo koristili, posebno isticanje pododrednica asteriskom, zbog čega je rečnički članak pregledniji.

Prethodni primeri verno ilustruju i da je Ibn Sida zaista postigao da istovremeno bude sveobuhvatan i jezgrovit, kako je sâm naveo u svom predgovoru. Balbaki zapaža da to što se više bavio gramatičkim odlikama leksike, a daleko manje onim koje se tiču prozodije, pokazuje da je gramatika bila oblast za koju je bio najviše verziran, što ne umanjuje njegov veliki leksikografski doprinos (Baalbaki 2014: 323–324).

Ibn Sidin rečnik se pojavio u vreme kada je na Arapskom istoku fonetsko-permutativni pristup već bio napušten, ali sâm princip permutacija je doživeo dalju primenu u leksikografiji u vidu pojave alfabetsko-permutativnih rečnika o kojima će biti reči u nastavku teksta.

4.1.2. Alfabetsko-permutativni rečnici

Iako Dajf smatra da je reč o istovetnoj metodologiji kao kod Halila (Dayf 1984: 142), Kočak, Ribalkin i Balbaki ističu da se alfabetsko-permutativni princip zapravo razvio iz fonetsko-permutativnog i da se između njih nikako ne može staviti znak jednakosti (Kočak 2002: 23–26; Рыбалкин 2003: 307–313; Baalbaki 1998: 45), a to ćemo i mi u narednim redovima pokazati. Glavna razlika je u tome što se kod alfabetsko-permutativnog principa ne primenjuje fonetski redosled prema mestu tvorbe foneme u govornom aparatu, već se primenjuje opšteprihvaćeni alfabetski poredak, pri čemu se zajedno grupišu korenski oblici koji dele iste konsonante bez obzira na njihov redosled u konkretnoj korenskoj osnovi (Kočak 2002: 23–26; Рыбалкин 2003: 307–313; Baalbaki 2014: 338).

Začetnik ovog metoda ustrojstva rečnika jeste arapski gramatičar Ibn Dureid (Ibn Durayd, 837–934) u svom rečniku *Ġamharat al-luġa* – „Jezičko mnoštvo”, koji se u literaturi neretko naziva i *al-Ġamhara fī al-luġa*, na primer kod Ribalkina (Рыбалкин 1990: 73). Od samog svog pojavljivanja pa do savremene epohe, ovaj rečnik je bio predmet diskusije o tome da li je reč o plagijatu Halilovog. Balbaki je u vezi sa tim izvršio podrobnu analizu oba rečnika i ukazao da su takve tvrdnje neosnovane i da su dva leksikografa u svojim ostvarenjima imala potpuno različite ciljeve, sadržaj i metod (Baalbaki 1998: 45).

Ibn Dureid se rodio u Basri, ali je poreklom bio sa juga Arabijskog poluostrva. Učio je od mnogih velikana arapskog jezikoslovlja svog vremena, poput Sidžistanija, kao što je i sâm imao svoje učenike, među kojima su mnoga poznata imena arapskog jezikoslovlja klasične epohe, poput Sirafija, Kalija i Abul Faradža Isfahanija (Krenkow 1924: 261–262; Sezgin 1982: 101–102; Baʿlbakī 1987: 11; ʿAbd al-Ġalīl 2014: 187–188). Pored rečnika kojim ćemo se ovde baviti, a koji predstavlja njegovo kapitalno i najčuvenije delo, pisao je i poeziju, a među njegovim brojnim delima iz oblasti jezika posebno se ističe *al-Ištiqāq* – „Derivacija” ili *Ištiqāq ʿasmāʾ al-qabāʾil* – „Izvođenje naziva plemena”.

Ibn Dureid je svoje opredeljenje za alfabetski poredak pravdao činjenicom da je on svima poznat, za razliku od Halilovog fonetskog alfabeta koji je svakako zahtevao specifična predznanja (Baalbaki 1998: 47; Baalbaki 2014: 338). Uprošćeno posmatrano, on je prema alfabetskom redosledu prvo predstavljao dvoradikalne osnove (R_1R_2), zatim troradikalne ($R_1R_2R_3$), četvororadikalne ($R_1R_2R_3R_4$) i na kraju petoradikalne osnove ($R_1R_2R_3R_4R_5$). Međutim, već kod dvoradikalnih osnova vidimo da je zapravo reč o daleko kompleksnijem uređenju, jer prvo predstavlja one s geminiranim drugim konsonantom ($R_1R_2R_2$), a potom sledi poglavlje osnova koje su zapravo četvororadikalne, ali ih on tumači kao dvoradikalne nastale reduplikacijom ($R_1R_2R_1R_2$). Dakle, u prvom delu su osnove poput *mrr*, a u drugoj one poput *mrmr*, što usložnjava upotrebu ovog rečnika. Takođe, u celom rečniku posebno izdvaja potpoglavlja sa hamziranim osnovama, kao i onim koje sadrže *wāw* i *yā*'.

Sve osnove odnosno leme Ibn Dureid dalje reda alfabetski, prema prvom korenskom konsonantu, teorijski $R_1R_2R_3$, $R_1R_3R_2$, $R_2R_1R_3$, $R_2R_3R_1$, $R_3R_1R_2$, $R_3R_2R_1$. To u praksi znači da se koren 'ğb, koji je Halil odredio kao krovnu lemu i razmatrao pod slovom 'ayn sa daljim zabeleženim permutacijama, kod Ibn Dureida predstavlja krovnu lemu bğ' sa daljim permutacijama i nalazi se pod slovom bā' (Ibn Durayd 1987: 268). Upravo ćemo taj rečnički članak iskoristiti za ilustraciju njegovog ustrojstva u primeni, strukture i obeležja rečničkog članka, što će nam posle pomoći i da uporedimo Halilovo i Ibn Dureidovo ustrojstvo na planu makro- i mikrostrukture:

bğ'

[b'ğ]

Ba'ağa baṭnahu yab'uḡuhu fa huwa ba'tğ wa mab'ūğ, 'idā baqarahu, wa qāl 'Usāma ibn Ḥārīt al-Hudlī (Wāfir):

Yuhliku nafsahu 'in lam yanalhā

Fa ḥuqqa lahu saḥīr^{un} 'aw ba'tğ^{un}

'Ay 'in lam yanal al-šayda, wa huwa ḥuqqa lahu 'an yuṣība saḥrahu; wa al-saḥr: al-ri'a. Qāl al-Hudlī (Tawīl):

Wa ḡalika 'a'lā minka faq^{an} li'annahu

Karīm wa baṭnī bi al-kirām ba'tğ^u

Wa kullu šay'ⁱⁿ ittasi'a. Fa qad inba'ağa.

Wa inba'ağat al-samā' bi al-maṭar, tašbīh^{an} bi inbi'ağ al-baṭn.

Wa al-bā'iğa 'arḡ saḥla tunbatu al-našiyu, wa huwa nabat ta'kuluhu al-'ibl, fa 'idā yabisa fa huwa ḥaliyy^{un}.

Wa bā'iğa: al-qirdān: mawḍi' ma'rūf.

Wa banū ba'ğa: baṭn min al-'Arab.

[ğ'b]

Wa al-ğa'ba li al-nuṣṣāb wa al-nabl ḡamī'an, wa hiya li al-nuṣṣāb 'a'rafu.

Wa 'aṣl al- ḡa'b al- ḡam'. Yuqāl: ḡa'abt ṣay'^{an} ḡa'ba, 'idā ḡama'tahu, wa 'innamā yūma'u ilā al-ṣay' al-yasīr. Wa fī kalām ba'ḏihim: 'a'tinī minhu wa law ḡu'b^{an}, wa 'innamā 'urīd tasmi'atahu. Fa qāl al-'āḥar: min tasmi'atihi 'afirru.

Wa al-ḡa'b fī ḥadā al-mawḏi': al-kuṭayba min al-ba'ar. Wa 'ahl al-Sarā yusammūna al-ba'ar bi 'aynihi ḡa'b^{an}, 'idā kān muḡtama'^{an}. Wa yaqūl al-'Arab: lā 'u'tīhi ḡa'b^{an}, 'idā 'awma'ū al-ṣay' al-yasīr.

Wa al-ḡu'biyy, maḡsūr: yuḡaṣṣu bihi al-dubur^u.

['ḡb]

Wa al-'aḡab min al-ṣay': ma'rūf. Wa 'amr^{an} 'aḡīb^{an} 'aḡab^{an} 'uḡāb^{an}: wāḥid.

Wa nāqa 'aḡbā': ḡalīzat 'aḡb al-ḡanab. Wa 'aḡb al-ḡanab: al-'azmu alladī yanabt 'alayhi ṣa'r al-ḡanab.

Wa raḡul mu'ḡab: yu'ḡab bi mā yakūn minhu wa 'in kān qabīḥ^{an}.

Wa 'a'ḡabanī wa 'u'ḡibtu bihi. Wa fulān mu'ḡab^{an} bi nafsihi 'idā daḡalahu al-'uḡbu. Wa 'aḡḡabtuhu bi kaḡā ta'ḡīb^{an} fa 'aḡiba minhu.

Wa ra'aytu 'u'ḡūba wa 'a'āḡīb kaḡīra.

Wa al-'aḡā'ib: ḡam' 'aḡība.

Wa banū 'a'ḡaba: baṭn min al-'Arab (Ibn Durayd 1987: 268).

Prvo što zapažamo kada uporedimo ovaj rečnički članak sa Halilovim jeste Ibn Dureidova nedoslednost u alfabetskom poretku. Dok Halil dosledno primenjuje odabrano fonetsko ustrojstvo i prvo navodi derivate iz naslovne korenske osnove 'ḡb, čemu slede ostale, ḡ'b i b'ḡ, u skladu sa fonetskim alfabetom koji je definisao, Ibn Dureid kao naslovnu korensku osnovu bira bḡ', čije postojanje, a samim tim ni upotreba nisu zabeleženi, da bi posle alfabetski-permutativno naveo samo osnove čija je upotreba osvedočena u jeziku – b'ḡ, ḡ'b, 'ḡb. Upravo je u toj nelogičnosti i veliki, iako verovatno nenamerni doprinos rečnika *Ḡamharat al-luḡa*, pošto je u praksi pokazao ograničenja permutativnog principa kada se primeni na alfabetski poredak, koji jeste poznatiji, a samim tim i lakši za pretraživanje, ali očigledno ne i kad je reč o permutativnom uređenju, jer se time uključuju nepostojeće korenske osnove kao iz gornjeg primera koji nije usamljen u rečniku.

Uz to, Ibn Dureid uopšte ne odvajava osnove i derivate koje je definisao u rečniku već ih naprosto spaja u jednu tekstualnu celinu u rečničkom članku (informacije u uglastim zagradama je dodavao autor kritičkog izdanja). Kao i Halil, navodio je konkretne derivate datog korena uz odgovarajuće gramatičke komentare, pri čemu kao prvi derivat neretko navodi glagolsku imenicu prve vrste, a upotrebu derivata neretko potvrđuje navođenjem Kurana, hadisa, poslovice ili citata iz poezije, kako je zabeleženo u primeru koji smo mi naveli. Inkorporisana leksika je takođe vrlo interesantna u pogledu praktične primene stava o opisivanju *kalām al-'Arab*, jer se Ibn Dureid i te kako osvrnuo na više dijalekata, uglavnom u svetlu pogrešne jezičke upotrebe, kao što se bavio i pozajmljenicama, arabizovanim to jest adaptiranim rečima (Baalbaki 2014: 344–345).

Pored poglavlja koja slede odabrano analitičko-morfološko ustrojstvo i čine glavni deo rečnika, Ibn Dureid je uključio i neka tematska poglavlja karakteristična zapravo za *mubawwab*, predmetno-tematske rečnike. Ta poglavlja su lingvističkog i gramatičko-preskriptivnog karaktera, a osim pozajmljenicama i dijalekatskoj leksici, bila su posvećena i morfološkim oblicima različitih derivacijskih paradigmi. S tim u vezi Balbaki iznosi pretpostavku:

„Uključivanje ovih tema jasno demonstrira Ibn Dureidovo uverenje da *muğannas* model ne isključuje potrebu za pojedinačnim temama kakve se predstavljaju u monografskoj formi *mubawwab* rečnika. Drugim rečima, alfabetski raspored po definiciji dovodi do toga da leksičke jedinice koje pripadaju određenom semantičkom polju budu navedene na različitim mestima u rečnika, za razliku od *mubawwab* rečnika koji grupiše povezane leksičke jedinice” (Baalbaki 2014: 343).¹²

Iz svega navedenog je sasvim jasno da ovaj rečnik poseduje još kompleksnije ustrojstvo u odnosu na znameniti *Kitāb al-'ayn*, a Balbaki ga čak smatra možda i najkomplikovanijim arapskim klasičnim rečnikom (Baalbaki 2014: 342). Ipak, s obzirom na to da se Ibn Dureid opredelio da primeni alfabetski poredak, koji će na kraju prevagnuti u svim rečničkim ustrojevima sa vrlo različitim realizacijama, njegov rečnik *Ġamharat al-luġa* predstavlja vrlo važan korak u ukupnom razvoju klasične arapske leksikografske metodologije, a to je, za početak, rastanak od fonetskog alfabeta.

Međutim, primena alfabetsko-permutativnog principa nikako se nije zaustavila posle Ibn Dureida. Zapravo, različite varijante Halilovog permutativnog principa, u skladu sa fonetskim ili alfabetskim poretom, zadržale su se u upotrebi oko dvesta pedeset godina, čak i pošto su počeli da se pojavljuju opštejezični rečnici rimovanog ustrojstva koji su počeli suvereno da vladaju, kao i alfabetski uređeni rečnici.¹³

4.2. ALFABETSKI REČNICI

Alfabetski opštejezični rečnici kojima ćemo se baviti u ovom potpoglavlju podrazumevaju ređanje lema prema takozvanom primarnom alfabetskom ustroju,

¹² The inclusion of these topics clearly demonstrates Ibn Durayd's conviction that the *muğannas* model does not annul the need for individual topics that are presented in monograph form of the *mubawwab* type. In other words, alphabetical arrangement by definition causes lexical items that belong to a certain semantic field to be listed in disparate places of the lexicon, unlike *mabawwab* lexica which group together related lexical items” (Baalbaki 2014: 343).

¹³ Zbog značaja Ibn Farisovih rečnika (Ibn Fāris, umro 1004), a to su njegova dva najčuvenija leksikografska ostvarenja *Muğmal al-luġa* – „Sažeto o jeziku” i *Maqāyīs al-luġa* – „Nivoi u jeziku”, ovde moramo naglasiti da ih je Kočak pogrešno svrstao u alfabetsko-permutativni princip (Kočak 2002: 26–28), a zapravo je reč o alfabetskim rečnicima sa originalnim shvatanjem alfabetskog ustrojstva i o njima će biti reči u poglavlju gde se bavimo tom vrstom rečnika.

prema prvom, drugom trećem i dalje eventualno prema ostalim korenskim konsonantima, $R_1R_2R_3$. Prethodno smo već pominjali i drugačija alfabetska ustrojstva, kako kod *mubawwab*, tako i kod *muğannas* rečnika, pri čemu ovde nema permutacija, a sâm koren reči podleže alfabetskom uređenju.

Premda se upotreba primarnog alfabetskog ustrojstva definitivno ustalila tek od XIX veka, njegovi počeci sežu do klasičnog perioda, kako u traktatima i rečnicima koji su koristili leksičko-semantički tip klasifikacije, tako i u onima sa analitičko-morfološkim pristupom. Ribalkin zapaža da je primarni alfabetski princip u izvesnom broju klasičnih arapskih rečnika primenjivan kako delimično, samo kod prvog korenskog suglasnika, ređe kod drugog, tako i potpuno, sa učešćem svih korenskih suglasnika. Iako Kočak tvrdi da se istraživači još spore oko toga da li je prvi rečnik sa primarnim alfabetskim ustrojem bio Zamahšarijev rečnik *'Asās al-balāga* – „Osnovi retorike” o kom će kasnije biti više reči, ili rečnik u kom je Barmaki (*Barmakī*, u. 1007) preuredio Džauharijev rečnik *al-ṣaḥāḥ* primenjujući alfabetski poredak prema prvom korenskom suglasniku, Hejvud, Ribalkin, Dajf i Balbaki su složni u oceni da je najraniji rečnik u kojem je primenjen primarni alfabetski poredak zapravo rečnik dijalekatske leksike koji je sastavio pripadnik kufske gramatičarske škole Šejbani (al-Šaybānī, 719–826) pod naslovom *Kitāb al-ğīm* – „Knjiga o slovu džim” (Kočak 2002: 40; Рыбалкин 2003: 323–325; Dayf 1984: 142; Abd al-Ġalīl 2014: 234 i 237; Baalbaki 2014: 330).

Hejvud ubraja *Kitāb al-ğīm* u kufski tip rečnika, na osnovu opšte metodologije koju je njegov autor Šejbani primenjivao, ali i u rečnike sa modernim alfabetskim ustrojem, prema organizaciji rečničkih jedinica. Uprkos metodološkim nedoslednostima koje su prisutne u ovom leksikografskom ostvarenju a koje su se ispoljile u pogledu ređanja rečničkih jedinica unutar samih poglavlja, Hejvud s pravom ističe činjenicu da je ovaj rečnik nagovestio pravac u kom će se razvijati savremena arapska leksikografija na planu ustrojstva rečnika (Haywood 1965: 92).

Ovde ćemo se samo kratko osvrnuti na ustrojstvo Šejbanijevog rečnika, najpre da bismo kasnije prikazali progres koji je ovo ustrojstvo s vremenom doživelo. Iako je Šejbani svoj rečnik sastavio tek nekoliko decenija posle Halilovog *Kitāb al-'ayn*, što znači da jeste bio svestan mogućnosti da uredi rečničke odrednice prema korenskom principu i da ih tako grupiše, on to nije učinio eksplicitno, već kod njega leme predstavljaju odelite lekseme koje ređa alfabetski, ali isključivo prema prvom korenskom konsonantu, što bi od korisnika zahtevalo da pregleda čitavo poglavlje u potrazi za određenom reči. Tako poglavlje koje je posvećeno slovu *'alif*, Šejbani počinje sledećim odrednicama: *'awq*, *'alb*, *ma'fūl*, *'aftq*, *'azūh*, *ma'mūm*, *'anif*, *mu'arrab* i tako redom (al-Šaybānī 1974: I, 53–54). U poglavlju posvećenom slovu *bā'* ređa sledeće odrednice: *buhra*, *birka*, *basīl*, *badig*, *babḡilāt*, *bayahmā'*, *bakka*, *barāḥ* i tako dalje (al-Šaybānī 1974: I, 77–78). Već iz ove kratke ilustracije rasporeda, vidimo da Šejbani jeste implicitno uvažavao korenski princip, jer je uključio i izvedenice poput *ma'fūl*, *ma'mūm* i *mu'arrab* čije korenske osnove

počinju na *'alif*, odnosno *'fl*, *'mm* i *'rb*. Vidimo da je navodio i različite vrste reči, a uvidom u te odrednice u samom rečniku se uočava da vrlo često nije isticao na početku leksemu koju definiše, već je neretko počinjao primerom ili nekim drugim izrazom, što dodatno otežava pregledanje rečničke građe.¹⁴ Posledica ovakvog sveukupnog poretka je i izostanak derivaciono-semantičkog povezivanja izvedenica iz istog korena.

Pravi zametak alfabetskog poretka nalazimo kod rečnika koje Ribalkin svrstava u alfabetsko-kružni princip ustrojstva rečnika, što je termin koji upotrebljava i Abduldželil za dva Ibn Farisova rečnika, ar. *niẓām al-'alfbā'iyya al-tadwīriyya* ('Abd al-Ġalīl 2014: 213). Kako ukrajinski arabista i veliki autoritet za klasičnu arapsku leksikografiju navodi, alfabet za leksikografe koji su primenjivali ovakav princip ustrojstva, a najpre za Ibn Farisa (Ibn Fāris, umro 1004), u njegova dva najčuvenija leksikografska ostvarenja *Muğmal al-luġa* – „Sažeto o jeziku” i *Maqāyīs al-luġa* – „Mere jezika” ili „Paradigme jezika”, ne predstavlja linearni, već kružni poredak, poput kazaljke na satu (Рыбалкин 1990: 78–80; Рыбалкин 2003: 313–316). S druge strane, te rečnike Hejvud i Dajf svrstavaju među čisto alfabetske (Haywood 1965: 92–114; Dayf 1984: 142). Kočak, kako smo ranije ukazali, takvo ustrojstvo neopravdano smatra varijantom alfabetsko-permutativnog principa (Kočak 2002: 26–28) – neopravdano jer tu nema nikakvih permutacija, dok ga Balbaki posmatra kao varijantu čistog alfabetskog uređenja prema prvom korenskom konsonantu (Baalbaki 2014: 347–355). I zaista, to su dva leksikografska ostvarenja jedinstvene alfabetske koncepcije koja predstavljaju prelaznu fazu do alfabetskog ustrojstva prema prvom korenskom konsonantu kakvo danas poznajemo.

Inače, Ibn Faris, za kog se smatra da je bio persijskog porekla, jedan je od najčuvenijih jezikoslovaca svoje epohe, što potvrđuje i Abduldželil koji ukazuje na to da njegov *Muğmal al-luġa* spada u značajne prekretnice klasične arapske leksikografije ('Abd al-Ġalīl 2014: 213). Ipak, prema Balbakijevoj oceni, njegovo najznačajnije delo je opsežan traktat *al-Šāhibī fī fiqh al-luġa al-'arabiyya wa masā'ilihā wa sunan al-'Arab fī kalāmihā* – „Sahibi: o filološkom proučavanju arapskog jezika, njegovih pitanja i normi”, „pionirsko delo koje između ostalog razmatra osnovne pojmove i principe filoloških proučavanja” (Baalbaki 2014: 347)¹⁵, što svakako ne umanjuje značaj njegovih leksikografskih aktivnosti.

Ono što je dovelo do neslaganja stručnjaka oko određivanja tipologije Ibn Farisovih rečnika najpre je izazvalo njegovo dosta originalno shvatanje primene alfabetskog poretka. Uzmimo za primer redanje odrednica pod poglavljem *šīn* u rečniku *Maqāyīs al-luġa*, kako ga Ibn Faris naziva *Kitāb al-šīn* – „Knjiga o slovu šīn” sa prvim potpoglavljem *Bāb mā ġā' min kalām al-'Arab 'awwaluhu al-šīn al-muḏā'af wa al-muṭābaq* – „Poglavlje reči arapskog jezika koje počinju na šīn,

¹⁴ V. na primer odrednicu *'anif* u al-Šaybānī 1974: I, 54.

¹⁵ „[...] a pioneering work that discusses, among other topics, the fundamental notions and principles of philological study” (Baalbaki 2014: 347).

podvostručene i reduplikovane”. U njemu reda odrednice sledećim redosledom: šš, št, šz, š', šġ, šf, šq, šk, šl, šm, šn, šy, šb,št, št, šġ, šh, šh, šd, šd, šr, šz, šs. Potom sledi potpoglavlje *Bāb al-šīn wa al-šād wa mā yuṭallīṭuhumā* – „Poglavlje šin i sad i slova koja čine trokonsonantsku osnovu” u kom odrednice reda na sledeći način: ššb, ššr. U potpoglavlju pod naslovom *Bāb al-šīn wa al-ṭā' wa mā yuṭallīṭuhumā* – „Poglavlje šin i ta i slova koja čine trokonsonantsku osnovu” navodi sledeće odrednice: štn, št', štb, štr. U potpoglavlju pod naslovom *Bāb al-šīn wa al-zā' wa mā yuṭallīṭuhumā* – „Poglavlje šin i za i slova koja čine trokonsonantsku osnovu” nalazimo sledeći redosled odredica: šzf, šzm, šzy (Ibn Fāris 1979: III, 165–189). Iz ove ilustracije lakše shvatamo zbog čega Ribalkin i Abduldželil ovaj princip nazvaju alfabetsko-kružnim, jer Ibn Faris ne kreće svaki put sa alfabetizacijom iz početka, od prvog slova koje se javlja u opštem alfabetskom poretku, već navodi prvo slova koja u alfabetu dolaze posle korenskog konsonanta. Tako je i stigao do redosleda štn, št', štb, štr, koji bi se u čisto alfabetskom rečniku javio kao št', štb, štr, štn.¹⁶

Svoj predgovor rečniku *Maqāyīs al-luġa*, Ibn Faris započinje sledećim rečima, objašnjavajući osnovnu svrhu svog rečnika:

„Arapski jezik ima pravilne paradigme i korenske osnove koje se dalje granaju. Ljudi koji se bave prikupljanjem leksike su sastavili to što su sastavili, ali nisu nigde ništa rekli ni o jednoj od tih paradigmi, niti o nekoj od tih korenskih osnova. Ono na šta smo mi ukazali je deo izuzetne nauke i ima ogroman značaj. Svako poglavlje smo započeli njegovom osnovom iz koje se dalje grana dalje njena materija, tako da bude jezgrovita a celovita rečenica da na pitanje dâ detaljan, najkraći i najbliži odgovor na zadovoljavajući način” (Ibn Fāris 1979: I, 3).¹⁷

Ibn Faris je, dakle, rečnik sastavio sa namerom da izvrši leksičko-semantičku analizu svakog predstavljenog korena i da to proprati sažetim objašnjenjima. Ako pogledamo izvestan broj odrednica kojima počinje poglavlje slova *zā'*, možemo bliže da vidimo na koji je način svoju zamisao sproveo u delo:

zṭ: al-zā' wa al-ṭā' laysa bi šay'. Wa zuṭṭ kalima muwallada.

z': al-zā' wa al-'ayn 'ašl yadullu 'alā ihtizāz wa ḥaraka. Wa yuqāl: za' za' tu al-šay' wa taza' za' huwa 'idā ihtazza wa idtaraba. Wa sayr za' zi'. Šadīd tahtazzu lahu al-rikāb. Qāl al-Huḍalā:

wa tarmaddu hamġalat^{an} za' za'^{an} kamā inḥaraṭa al-ḥabl^u fawqa al-maḥālⁱ

¹⁶ Zanimljivu grafičku reprezentaciju ovog pristupa možemo videti kod Abduldželila ('Abd al-Ġalīl 2014: 217).

¹⁷ „Inna li luġat al-'Arab maqāyīs šaḥīḥa wa 'uṣūl tatafarrā'u minhā furū'. Wa qad 'allafa al-nās fī ġawāmi' al-luġa mā 'allafū, wa lam yu'ribū fī šay' min ḍalika 'an miqyās min tilka al-maqāyīs, wa la 'ašl min tilka al-'uṣūl. Wa allaḍī 'awma'nā 'ilayhi bāb min al-'ilm ḡalīl wa lahu ḥaṭar 'aẓīm. Wa qad šaddarnā kull fašl bi 'ašlihi allaḍī yatafarrā' minhu masā'iluhu, ḥattā takūn al-ġumla al-mūġaza šāmila li al-tafšīl wa yakūn al-muġīb 'an mā yus'alu muġīb^{an} 'an al-bāb al-mabsūt bi 'awġazi lafz wa 'aqrabihi” (Ibn Fāris 1979: I, 3).

zġ: al-zā' wa al-ġayn laysa bi šay'. Wa yaqūlūn al-zaġzaġa: al-suḥriyya.

[...]

z'f: al-zā' wa al-'ayn wa al-fā' 'ašīl. Yuqāl summ zu'āf: qātil. Wa mawt zu'āf: 'āġil. Wa yašbah 'an yakūn ḥaḍā min al-'ibḍāl, wa takūn al-zā' mubdala min ḍāl. Wa yuqāl 'az'āftuhu wa za'āftuhu 'id qataltuhu. Wa ḥukiya: za'āfa fī ḥaḍīṭihi 'ay kaḍaba.

z'l: al-zā' wa al-'ayn wa al-lām 'ašīl wa yadullu 'alā maraḥ wa qillat istiqrār, li našāt yakūn. Fa al-za'l: al-našāt. Wa al-za'il: al-našīt. Wa yuqāl 'az'alahu al-simanu wa al-ra'y. Wa qāl al-Ḥuḍālī: [...] (Ibn Fāris 1979: III, 3, 8–9).

Iz navedenih ilustrativnih primera vidimo da je Ibn Faris u *Maqāyīs al-luġa* pre svega određivao da li je određena korenska osnova arapska ili ne, da bi potom kratko predstavio značenje odabranih derivata, kao i njihovu dalju leksičko-semantičku povezanost sa drugim derivatima. Iz ovih i drugih rečničkih članaka zapažamo da, poput Halila, nije postavio cilj da popiše sve derivate, kao i da to nije činio nekim ujednačenim redosledom, već bi nekad prvo navodio glagol, češće imensku reč, što je bila raširena pojava i u drugim rečnicima, kako smo više puta ukazali. U vezi sa mikrostrukturom rečnika *Maqāyīs al-luġa* – „Nivoi u jeziku”, Balbaki zapaža da kod troradikalnih korenskih osnova Ibn Faris utvrđuje koliko osnovnih značenja ima i navodi primere osvedočene upotrebe (Baalbaki 2014: 349). Iz prethodnih primera se vidi da Ibn Faris poklanja pažnju relevantnim gramatičkim podacima, kao i da ipak prvo nudi osnovna, a potom i prenesena značenja lekseme, bez obzira na nestalan redosled navođenja derivata određene korenske osnove. Stoga možemo zaključiti da ovo njegovo leksikografsko delo predstavlja značajan pomak u klasičnoj arapskoj leksikografskoj praksi.

U predgovoru svom drugom rečniku, *Muġmal al-luġa*, Ibn Faris se, između ostalog, osvrće na rečnike svojih velikih preteča:

„Kada sam video *Kitāb al-'ayn* koji je sastavio Halil ibn Ahmed i koliko su neravnomerne njegove lekseme, koliko se teško dolazi do odrednica, a za cilj je imao svoje savremenike koji su bili naklonjeni znanju, pri čemu im nije teško pala ta nepristupačnost leksema. Video sam i rečnik *Kitāb al-ġamhara* koji je sastavio Abu Bakr ibn Dureid, koji je ostao veran onome što je Halil prikupio i na to još dodao jer je imao za cilj da uveća broj leksema i želeo je da pokaže svoje umeće, kao i da stavi do znanja onima koji u njemu traže da je uspeo u onome u čemu napredni [leksikografi] nisu, iako mu je bila predata palica prethodnika, jer je to izgradio kao naslednik, na osnovu onoga što je bilo pre njega.

[...] kada si mi stavio do znanja svoju želju za obrazovanjem, da bi voleo da spoznaš jezik Arapa (ar. *kalām al-'Arab*), da si pristupio principima velikana i da te je već izdaleka preplašilo što si video, to mnoštvo odrednica i razuđenost njihovih pristupa, te si se prestrašio da će ti zbog promaći ono što želiš. Pitao si me da sastavim knjigu o tome, koja ti neće biti teška, koja će ti olakšati tu neravnomernost. Zasnovao sam ovu svoju knjigu tako da što više sažmem poznat jezik, s manjim brojem leksema, a da ima mnogo koristi, da do tebe stigne ono za čim tragaš i nazvao sam ga *Muġmal al-*

luġa – „Sažeto o jeziku”, jer sam u njemu sažeo jezik i nisam preterivao sa primerima, konjugacijama i infleksijom iz želje da budem koncizan” (Ibn Fāris 1986: I, 75).¹⁸

Ibn Faris u *Muġmal al-luġa* primenjuje isti alfabetski poredak kao i u *Maqāyīs al-luġa*, s tom razlikom što određene osnove ovde konkretno dodaje, dok na drugim mestima neke druge izostavlja: *šš, št, šz, š’, šġ, šf, šq, šk, šl, šm, šn, šy, šb, št, št, šġ, šh, šh, šd, šd, šr, šz, šs*, pa: *ššb, ššr, ššw*, pa: *šṭn, št’, šṭb, štr*, pa: *šzf, šzm, šzy* (Ibn Fāris 1986: II, 496–503).

Iako je i *Maqāyīs al-luġa* već bio sažetiji, pregledniji i jednostavniji od prethodnih rečnika, u ovom Ibn Farisovom rečniku je to još uočljivije, kao i njegova didaktička namena, najavljena u predgovoru, što se vidi iz formulacija koje koristi u samim definicijama i objašnjenjima. Uzmimo za primer iste odrednice koje smo razmatrali iz prethodnog rečnika:

zṭ: i’ lam ’anna qawlahum: zuṭṭ li haḍā al-qawm ’innamā’ kalima muwallada.

z’: (wa ’ammā al-zāy wa al-’ayn) fa za’ za’ tu (al-šay’) wa taza’ za’ (huwa) ’idā ihtazza wa idtaraba. Wa sayr za’ za’ ’idā kān šadīd^{an}. Qāl al-Huḍālī:

wa tarmaddu hamġalat^{an} za’ za’ ^{an} kamā inḥaraṭa al-ḥabl^u fawqa al-maḥālī’

zġ: al-zaġzaġa (ḍakara al-Halīl): ’innahā al-suḥriyya. Wa yuqāl (’inna al-zuġayziġ al-bi’r al-qarība wa al-manza’) (Ibn Fāris 1986: II, 431, 8–9).

Vidimo iz gornjih primera pre svega, da je iz rečnika izostavio korenske osnove *z’f* i *z’l*, očigledno procenivši da su previše retke za svrhu za koju ga je namenio, a koju je naznačio u uvodu. Takođe, definicije su znatno kraće i direktnije, a u prvom članku se obraća čitaocu izrazom *i’lam* – „znaj” što se kao formulacija sreće na više mesta.

Iz ovog kratkog, ali reprezentativnog primera shvatamo i zbog čega je Balbaki mišljenja da *Maqāyīs al-luġa* ipak bolje predstavlja Ibn Farisov doprinos klasičnoj arapskoj leksikografiji, jer su u tom ostvarenju vidniji teorijski postulati kojima se rukovodio, ne samo u vezi sa primenjenom makro- i mikrostrukturom, već i u vezi

¹⁸ „Innī lammā šāhadtu Kitāb al-’ayn allaḍī šannafahu al-Halīl bnu ’Aḥmad wa wu’urat ’alfāzihi, wa šiddat al-wuṣūl ’ilā istiḥrāġ ’abwābihi, wa qaṣdahu ’ilā mā kān yaṭṭali’ ’alayhi ’ahl zamānihi alaḍīna ġubilū ’alā al-ma’rifa, wa lam yataša’ ’ab ’alayhim wu’urat al-’alfāz. Wa ra’aytu Kitāb al-’ġamhara allaḍī šannafahu ’Abū Bakr ibn Durayd, wa qad wafā bimā ġama’ahu al-Halīl wa zāda minhu; li’annahu qaṣada ’ilā takṭīr al-’alfāz, wa ’arāda ’izhār qudratihi, wa ’an yu’lima al-nāzirīna ’annahu qad zaḥira bimā saqaṭa ’an al-mutaqaddimīn wa ’in kān qaṣb^u al-sabqⁱ musallam^{an} lahum; li’anna binā’ al-muta’ahḥir ’alā mā qadamūhu.

[...] fa lammā ’a’lamtanī raġbatuka fī al-’adab, wa maḥabbatuka li’ irfān kalām al-’Arab, wa ’annaka šāmamta ’uṣūl al-kibār, fa rā’aka mā ’abšartahu min bu’di tanāwulihā, wa kuṭrat ’abwābihā, wa taša’ ’ub subulihā, wa ḥašīta’an yalfitaka ḍalika min murādika. Wa sa’altanī ġam’a kitāb fī ḍalika, yudallalu laka ṣa’buhu, wa yusahhalu ’alayka wa’ruhu; naša’ tu kitābī haḍā bi muḥtaṣar min al-kalām qarīb, yaqillu lafzuhu, wa takṭuru fawā’iduhu, wa yabluġu bika mimmā ’anta multamisuhu, wa sammaytuhu Muġmal al-luġa, li’anni’ aġmaltu al-kalām (fīhi) ’iġmāl^{an}, wa lam ’ukattirhu bi al-šawāhid wa al-tašārīf; ’irādat^a al-’iġāz” (Ibn Fāris 1986: I, 75).

sa njegovim shvatanjem derivacionih procesa prisutnih u arapskom jeziku kojima je posvetio više pažnje (Baalbaki 2014: 347 i 349–351). S druge strane, u *Muğmal al-luġa* Ibn Faris je gramatičke i semantičke informacije maksimalno suzio, ali je značajno da se u obuhvaćenoj leksičkoj masi nalaze brojne lekseme koje u *Maqāyīs al-luġa* nije uvrstio. Takođe, *Muğmal al-luġa* nudi kraće i jednostavnije definicije, a to pokazuje da je bio namenjen široj publici. Već to, samo po sebi, predstavlja izuzetno značajan pomak u klasičnoj arapskoj leksikografiji „gde su korisnik i njegove potrebe dugo bili u senci kompleksnih i često vrlo apstraktnih teorijskih jezičkih promišljanja” (Đorđević 2017: 463).

Najistaknutije leksikografsko delo u kojem je upotrebljen alfabetski princip ustrojstva prema prvom korenskom konsonantu jeste Zamahšarijev (al-Zamahšarī, 1075–1144) rečnik *ʿAsās al-balāġa* – „Osnovi retorike” gde su popisane lekseme i fraze iz Kurana, hadisa, poezije i poslovice (Рыбалкин 2003: 329; Dayf 1984: 143; ʿAbd al-Ġalīl 2014: 217; Baalbaki 2014: 356–357). Kako smo već pomenuli, Zamahšari je bio persijskog porekla i rođen je u Zamhšaru, u blizini današnjeg Horezma, u Transoksijani. Školovao se i u Bagdadu, a dosta vremena je živeo u Meki i uopšte Hidžazu, gde je prikupljao i verifikovao autentični jezički materijal od beduinskih informanata (Haywood 1965: 104). Pored *ʿAsās al-balāġa* koji ćemo ovde analizirati, ranije analiziranog predmetno-tematskog rečnika *al-Mustaqšā fī amṭāl al-ʿArab*, i dvojezičnog arapsko-persijskog rečnika-udžbenika *Muqaddimat al-ʿadab* o kojem će kasnije biti više reči, Zamahšarijevo najznačajnije delo iz domena teologije jeste obiman komentar Kurana *al-Kaššāf* koji se često naziva i *Tafsīr al-Zamahšarī*, delo u kojem i te kako dolazi do izražaja neraskidiva i kompleksna veza između lingvističkih i teoloških proučavanja u arapsko-islamskom svetu na šta analizom ukazuje Mujić (Mujić 2017: 79–80, 142).

Zapažajući da Zamahšari među Arapima nije ostvario slavu kakvu zaslužuje možda zbog toga što je bio pripadnik mutazile (ar. *al-muʿtazila*), teološkog pravca spekulativne islamske dogmatike, verovatno implicirajući da su mu u toj epohi na kraju ostali privrženi samo šiiti u odnosu na većinske sunite koji su ga tad već odavno odbacili i na njega gledali sa neodobravanjem, Hejvud poredi *ʿAsās al-balāġa* sa drugim njegovim delima: „Sa *ʿAsās al-Balāġa*, međutim, Zamahšari je uveo savremeni redosled rečnika u celosti, ređajući reči u okviru njihovog korena prema alfabetskom redosledu svih njihovih sastavnih slova, od prvog do poslednjeg” (Haywood 1965: 104, 106).¹⁹

Balbaki ističe da je kod *ʿAsās al-balāġa* reč o pionirskom delu sa dva aspekta: doslednog alfabetskog poretka i fokusa na upotrebi predstavljenih leksema u prenesenom značenju, zbog čega ovaj autor s pravom polemše da je reč o opštejezičnom rečniku koji ima i odlike specijalizovanog (Baalbaki 2014: 356).

¹⁹ „With the *ʿAsās al-Balāġa*’, however, al-Zamahšarī introduced the modern dictionary order in its entirety, listing words under their roots according to the alphabetical order of all their component letters from the first to the last” (Haywood 1965: 106).

Važno je ukazati da je u ovom leksikografskom ostvarenju Zamahšari i sopstvenu metodologiju unapredio, jer u specijalizovanim rečnicima *al-Kaššāf* i *al-Fā'iq fī al-luġa*, kako Abduldželil ukazuje, nije sledio dosledan i celovit alfabetski poredak, već je odrednice ređao samo prema prvom konsonantu ('Abd al-Ġalīl 2014: 258).

U svom predgovoru rečniku *'Asās al-balāġa*, sâm Zamahšari objašnjava svrhu svog rečnika i primenjeno ustrojstvo:

„Jedna od odlika ove knjige jeste odabir [građe] navedene u rečima stvaralaca. Ona sadrži informacije velikih umova odnosno ono što je [jezički] dopušteno da se u njima javi, a pod tim su obuhvaćene konstrukcije koje su lepe i elegantne, jer teku lako i slatko s jezika.

Takođe smo se zadržavali kod principa sastavljanja konstrukcija i pisanja, kod određivanja načina građenja i promene; navodili smo lekseme tako da budu uzajamno povezane i usklađene a ne razbacane, sa dosta izuzetnih reči koje vode ka pravim putevima slobodne logike, ukazujući na ono što želi da postigne osoba koja je izuzetno rečita.

Tu je i uspostavljanje zakonomernosti delova izlaganja i ispravnog govora, izdvajanjem tropa i metonimije od doslovne upotrebe. [...]

Knjiga je uređena najpoznatijim i najlakšim ustrojstvom; u njoj se onom ko traži ono što traži nalazi nadohvat ruke, bez potrebe da za tim traga, bez muke i gubljenja vremena, samo treba da pogleda što mu okupira um i što su potanko ispitali Halil i Sibavejhi” (al-Zamahšarī 1998: 15–16).²⁰

Opisavši građu i svoj cilj da se u rečniku posebno osvrne na prenesena značenja obuhvaćene leksike, Zamahšari za ustrojstvo koje je primenio navodi da je najrasprostranjenije i najlakše za korisnika, što je sasvim tačno iz perspektive današnjih korisnika rečnika arapskog jezika. Međutim, baš ovakvo alfabetsko rečničko ustrojstvo kakvo je primenio Zamahšari zapravo nije bilo rasprostranjeno u klasičnim arapskim opštejezičnim rečnicima i ovo je jedini značajan *muġannas* rečnik klasične epohe gde ga možemo videti. Verovatno je to razlog što Ribalkin iznosi opštu konstataciju da je primarni alfabetski princip ustrojstva rečničkih odrednica imao prilično ograničenu upotrebu u čitavom srednjem veku i uglavnom

²⁰ „Wa min ḥaṣā' iṣ ḥaḍā al-kitāb taḥayyur mā waqa' a fī 'ibārāt al-mubdi'īn, wa inṭawā taḥt isti' lāmāt al-muflīqīn, 'aw mā ġāz waqu' uhu fīhā, wa inṭiwā' uhu taḥtahā, min al-tarākīb allatī tamluhu wa taḥsunu, wa lā tanqabiḍu 'alayhā al-'alsun^a, li ġaryihā raslātīn 'alā al-'asalāti, wa murūrihā 'aḍbātīn 'alā al-'aḍabātī. Wa minhā al-tawqīfu 'alā manāhiġ al-tarkīb wa al-ta'rif, wa ta'rif madāriġ al-tartīb wa al-taṣrif; bi sawq al-kalimāt mutanāsiqa lā mursal^a badad^{an} wa mutanāzima la ṭarā' q^a qīdad^{an}; ma'a al-istikṭār min nawābiġ al-kilam al-ḥādiya 'alā marāšid ḥurr al-mantiq, al-dālla 'alā dāllat al-minṭiq al-muflīq. Wa minhā ta'sīs qawānīn faṣl al-ḥiṭāb wa al-kalām al-faṣṭḥ, bi 'ifrād al-maġāz 'an al-ḥaḳīqa wa al-kināya 'an al-taṣrif. [...]

Wa qad ruttiba al-kitāb 'alā 'ašhar tartīb mutadāwil^{an}, wa 'ašhalihī mutanāwil^{an}; yahġumu fihī al-ṭālib^a 'alā ṭalibatihī mawḍū'a 'alā ṭarafī al-ṭimām wa ḥiblī al-ḍirā', min ġayr 'an yaḥtāġ al-tanqīr 'anhā 'ilā al-'iġāf wa al-'iḍā', wa 'ilā al-nazar fīmā lā yūṣal 'illā bi 'i māl al-fikr 'ilayhi, wa fīmā daqqāqa al-nazar fihī al-Ḥalīl wa Sibawayh” (Al-Zamahšarī 1998: 15–16).

nije izlazio iz okvira predmetno-tematskih rečnika koji su se bavili kuranskom leksikom (Рыбалкин 2003: 329), premda smo već ukazali da se u njima nije dosledno primenjivao, sa izuzetkom upravo Zamahšarija. Ipak, to što je Zamahšari ustvrdio, da je reč o najpopularnijem poretku, sasvim je moguće posledica toga da je na umu imao širu sliku gde, s jedne strane, oslanjanje na alfabetski poredak jeste bilo rasprostranjeno u *mubawwab* rečnicima, doduše mahom bez analitičko-morfološkog pristupa, kao što je u širem smislu bilo najzastupljenije u *muğannas* rečnicima, s tim što je sama „alfabetizacija” bila vrlo raznoliko shvaćena, uz primenu alfabetsko-permutativnog sistema, rimovanja korenskih osnova ili „kružnog” shvatanja alfabetskog poretka kao kod Ibn Farisa. Zbog toga i njegovu i prethodnu Ribalkinovu konstataciju treba uzeti kao uslovno tačne, u zavisnosti od toga šta se pod alfabetskim poretkom tačno podrazumeva.

Kod Zamahšarija, dakle, nalazimo alfabetski poredak prema modelu $R_1R_2R_3$ za troradikalne, $R_1R_2R_3R_4$ za četvorradikalne, odnosno $R_1R_2R_3R_4R_5$ za petoradikalne osnove. Na primeru poglavlja sa korenskim osnovama koje počinju slovom *bā'* taj poredak u praksi izgleda ovako: *b'b', b's, b'l, b'w, btt, btr, btk, btl, btr, btr, btq, btr, bğğ, bğh, bğd, bğr, bğs, bğl, bh̄t, bh̄h, bhr, bh̄t, bh̄h, bhr, bh̄s, bh̄s, bh̄', bh̄q, bh̄l, bh̄nq, bd', bdd, bdr, bd', bdl, bdn, bdh, bdw, bdy, bd', bdh, bdd, bdr, bdl, bdm, br', brt, brt, brğ, brh* i tako dalje (al-Zamahšarī 1998: 43–53). Balbaki ukazuje na to da je Zamahšari popisivanju i organizaciji lema, kao i popisivanju odabranih derivata pristupio vrlo pedantno, te da se samo u retkim slučajevima mogu primetiti manje nedoslednosti (Baalbaki 2014: 358).

Rečnik *'Asās al-balāga* je značajan možda još više zbog toga što je Zamahšari sistematski razmatrao osnovno i preneseno značenje svake navedene lekseme i upotrebu leksema u kontekstu, kako je najavio u svojoj uvodnoj reči. Upravo to se može smatrati novim elementom u arapskoj leksikografiji (Рыбалкин 2003: 329; Haywood 1965: 106–107; Baalbaki 2014: 358–359). Hamzavi iznosi stav da je takav Zamahšarijev postupak posebno značajan za klasičnu arapsku leksikografiju jer je jedini izašao iz okvira građe koja se ponavljala u svim ostalim rečnicima te epohe i posvetio se aspektu koji je i danas slabo zastupljen u arapskoj leksikografiji (al-Ḥamzāwī 1986: 51). Abduldželil uočava da se Zamahšari na planu utvrđivanja osnovnog i prenesenog značenja oslanjao na kontekst onako kako se to danas čini u strukturalističkoj semantici: „Kao da je Zamahšari osećao da sama leksička jedinica nosi delove značenja i da se njena kompletna značenja i njihove varijacije pojavljuju tek u jezičkom i situacionom kontekstu” (‘Abd al-Ġalīl 2014: 261)²¹.

Zbog takvog pristupa predstavljenoj leksičkoj građi ne možemo reći da je reč o klasičnom opštejezičnom rečniku. U rečničkim člancima je prvo navodio osnovno značenje predstavljenih derivata, da bi potom u većini rečničkih članaka zabeležio i

²¹ „Wa ka’anna al-Zamahšarī kān yastaš’ir ’anna al-waḥda al-luġawiyya mufradat^{an} lā taḥmilu ’illā ba’d ’aġzā’ al-ma’nā. Wa ’inna dalālatahā al-muktamala wa tabāyunātihā lā taẓhar ’illā dāḥil al-siyāq al-luġawī Linguistic Context wa siyāq al-hāl Situational context” (‘Abd al-Ġalīl 2014: 261).

preneseno značenje, uvodeći ga izrazima *min al-mağāz* – „u prenesenom značenju” ili *min al-kināya* – „u metonimijskom značenju”, pri čemu je sve potkrepio relevantnim primerima iz već standardnih izvora, Kurana, poezije, hadisa, ali i od informanata. Na primer:

’hr: ḡā’ū ‘an ‘aḥarihim. Wa al-nahār yaḥirru ‘an ‘āḥirⁱⁿ fa ‘āḥirⁱⁿ, wa al-nās^u yardulūn ‘an ‘āḥirⁱⁿ fa ‘āḥirⁱⁿ fa al-sutr^u miṭlu ‘āḥirat al-raḥl. Wa maḍā qudum^{an} wa ta’ahḥara ‘uḥur^{an}. Wa ḡā’ū fi ‘uḥrayāt al-nās. Wa lā ‘ukallimuhu ‘aḥira al-dahr wa ‘uḥrā al-manūn, wa naẓara ‘ilayya bi mu’ḥiri ‘aynihi. Wa ḡi’tu ‘aḥīr^{an} wa bi ‘aḥiratⁱⁿ. Wa bi’tuhu bay’an bi ‘aḥiratⁱⁿ ‘ay bi naẓiratⁱⁿ ma’nā wa wazn^{an}. Wa hiya naḥlatun mi’ḥār min naḥl ma’āḥīr.

Wa min al-kināya: ‘ab’ada Allāh al-‘aḥar’ ‘ay man ḡāb ‘annā wa ba’uda, wa al-ḡaraḍ al-du’ā’ li al-ḥuḍūr (al-Zamaḥṣarī 1998: 22).

rnn: sami’tu lahu rannat^{an} wa ranīn^{an}: ṣayḥa ḥazīna, wa qad ranna wa ‘aranna.

Wa min al-mağāz: ‘arannati al-qaws wa al-sihāba, wa qaws wa siḥāba mirnān. Wa ‘ūd dū ranna (al-Zamaḥṣarī 1998: 391).

zff: zaffa al-‘arūs ‘ilā zawḡihā, wa ḥaḍihi laylat al-zifāf. Wa zaffa al-ḡalīmu wa zafzafa. Wa zaffat al-rīḥ wa zafzafat zaffī^{an} wa zafzafat^{an} wa hiya sur’at al-hubūb wa al-ṭayarān ma’a ṣawt, wa rīḥ zafzaf^{an}, wa zafzafathu rīḥ: ḥarrakathu. Wa bāt muzafzaf^{an}; wa ‘anṣadanī Salāma bnu ‘Ayyāš al-Yanba’ī bi Makka yawm al-ṣadar: [min al-Ṭawīl]

Fa bittu muzafzaf^{an} qad ‘anṣabatnī

rasīsat^u wirdī baynihum ‘uḥāḥā

li ‘ilmī ‘anna ṣarfī al-baynī yuḍḥī

yunīlu al-‘ayn^a qurratuhā limāḥā

wa istazaffahu al-sayl: ḍahaba bihi. Wa ‘alyan min ziff al-ni’ām.

Wa min al-mağāz: zaffū ‘ilayhi: ‘asra’ū. Wa yuqāl li al-ṭā’iš al-ḥulm: ‘ qad zaffa ra’luhu’. Wa ḡi’tuhu zaffat^{an} ‘aw zaffatayn: marra ‘aw marratayn, wa hiya al-marra min al-zaffī kamā ‘anna al-marra min al-murūr (al-Zamaḥṣarī 1998: 416).

Balbaki u vezi sa ovim aspektom rečnika uočava da Zamaḥsari, koji termin *al-mağāz* – „metafora”, „tropi”, „preneseno značenje”, koristi vrlo široko, dakle ne samo kao metaforu, često mešajući taj i drugi termin, *al-kināya*, kao i da nije svuda ili prepoznao, ili naznačio evidentno preneseno značenje (Baalbaki 2014: 360).

S tim u vezi, u *‘Asās al-balāga* prisutni su i rečnički članci gde Zamaḥsari odstupa od najavljenog sistema organizacije rečničkog članka i uopšte ne koristi oznake *min al-mağāz* i *min al-kināya*, iako objašnjava značenje i predstavlja jezičku upotrebu. Na primer:

tbr: ‘adrahahu al-tabbār, wa qad tabira wa tabbarahu Allāh. Wa al-ḥurru yatbiru wa huwa yaṣbiru. Wa al-‘aynu tuḍrabu min al-tibr (al-Zamaḥṣarī 1998: 89).

ḥdb: raḡul wa ḡamal ḥadīb: kāmil al-ḥalq ṣadīd (al-Zamaḥṣarī 1998: 232).

rnġ: sami'tu Šibyān Makka yunādūn walad **al-rāniġ** wa huwa al-ġawz al-hindī (al-Zamaḥṣarī 1998: 389).

zft: taḷāhu bi al-zift wa huwa al-qīr 'aw al-qaṭrān. Qāl Ṭufayl: [min al-Ṭawīl]
 suf^{an} ṣulīn al-nār ḥawl^{an} ka'annamā
 ṭulīna bi qārⁱⁿ 'aw bi ziftⁱⁿ mulammaⁱⁿ
 wa zaqq muzaffāt (al-Zamaḥṣarī 1998: 415–416).

U svim navedenim primerima primećujemo da Zamaḥsari jeste grupisao derivaciono-semantički povezane oblike, ali ni on derivate nije navodio nekim ujednačenim redosledom koji bi omogućio intuitivniju pretragu, već bi nekada rečnički članak započinjao glagolom, a češće glagolskom ili drugom imenicom, kao i u drugim opštejezičnim rečnicima kojima se ovde bavimo. To posebno otežava pretraživanje dužih rečničkih članaka, za šta nam kao dobra ilustracija mogu poslužiti odrednice *drs*, *drk*, *šrb*, *'dr* (al-Zamaḥṣarī 1998: 283–285, 500–501, 639–640) ili bilo koja odrednica sa dužim rečničkim člankom.

Bez obzira na primećene nedostatke i nedoslednosti, *'Asās al-balāġa* jeste ne samo najbolje organizovan rečnik primarnog alfabetskog ustrojstva, već i jedan od najboljih rečnika klasične arapske leksikografije iako je u odnosu na rečnike uređene rimovanim ustrojstvom o kojima će biti reči u nastavku teksta imao daleko manji obim, popularnost i uticaj.

4.3. RIMOVANI REČNICI

Oko X veka arapska leksikografija se suočila sa dva jednako važna zadatka. To su potreba da se dođe do autentičnih oblika leksema kao i potreba da se pojednostavi način pretraživanja rečničkih odrednica. Dok je rešenje prvog zadatka uspešno predstavljeno u izvesnom broju ranijih leksikografskih ostvarenja permutativnog i alfabetskog ustrojstva, Ribalkin ističe da suverena vladavina tradicije veoma kompleksnog permutativnog principa ustrojstva rečničkih jedinica nije nudila rešenje drugog zadatka (Рыбалкин 2003: 316–317).

Radikalni zaokret na planu sastavljanja rečnika i osmišljavanja adekvatnijih načina pretraživanja rečnika načinio je arapski leksikograf turskih korena, Džauhari (al-Ġawharī, umro između 1003. i 1010). On je sastavio rečnik *Tāġ al-luġa wa ṣaḥāḥ al-'arabiyya* – „Kruna jezika i pravilnosti arapskog”, koji se u literaturi najčešće naziva skraćeno *al-Šaḥāḥ*²², a koji je obeležio čitavu tu epohu, „zlatno doba arapske leksikografije”, kako ga naziva Sajadi (al-Šayādī 1985: 261). Džauharijev rečnik predstavlja potpun raskid sa svim dotadašnjim principima ustrojstva, fonetsko-permutativnim, alfabetsko-permutativnim, alfabetskim i onim što Ribalkin i Abduldželil nazivaju alfabetsko-kružnim (Рыбалкин 2003: 316–318; 'Abd al-Ġalīl 2014: 217), a što je preteča alfabetskog ustrojstva kakvo danas poznajemo u arapskoj leksikografiji.

²² U literaturi i izvorima se javlja i varijanta čitanja *al-Siḥāḥ*. Na primer, v. al-Fīrūzābādī 2005: 27.

Svoja raznovrsna lingvistička i jezička znanja je sticao od rodnog Nišapura, preko Bagdada, do hidžaskih pustinja, gde se, kao i mnogi leksikografi pre njega, uputio u govor arapskih nomadskih plemena i njihovo poetsko stvaralaštvo, što mu je pomoglo ne samo kod sastavljanja rečnika *al-Šaḥāḥ*, već i brojnih traktata o poetskim metrima i gramatici (ʿAbd al-Ġalīl 2014: 299–300).

Džauharijev *al-Šaḥāḥ* predstavlja prvi arapski rečnik u kojem je primenjen jedinstven i jednostavan sistem organizacije rečničkih jedinica tako da su ga lako mogli koristiti i oni neupućeni u filološke nauke, kako Hejvud ističe (Haywood 1965: 70), najverovatnije ciljajući na Halilovo uređenje koje jeste zahtevalo naročita lingvistička predznanja. Hejvud ističe da se ovo leksikografsko ostvarenje nije moglo pojaviti u boljem trenutku: „Nastao je u vreme kada je bio preko potreban – kada se delovi halifata više nisu mogli nazivati ‘arapskim’ čak ni u širem smislu, i kada je opšti nivo znanja arapskog jezika morao biti slab” (Haywood 1965: 70 i 109).²³

U sopstvenom predgovoru rečniku, Džauhari jezgrovitio objašnjava zbog čega je sastavio svoj rečnik:

„[...] u ovu sam knjigu stavio što je po meni ispravno u ovom jeziku, čiji je status Bog počastio i učinio da spoznaja o religiji i svetu zavisi od njegovog poznavanja, redosledom koji nikada nisam postigao i uglađenošću kakvu ranije nisam ostvario, u dvadeset osam poglavlja, od kojih svako poglavlje ima dvadeset osam potpoglavlja prema broju slova u rečniku i njihovom redosledu, izuzev zanemarenog iz njih, nakon što sam prikupljao govor u Iraku i njime potpuno ovladao, i nakon što sam ga uporedio sa govorom beduina u njihovim domovima u pustinji. Ništa nisam zanemario niti sam štedeo truda, nek Bog učini da je na korist i nama i vama” (al-Ġawharī 1979: I, 33).²⁴

Dakle, Džauharijeva osnovna namera je bila preskriptivistička, da predstavi leksiku arapskog jezika u formama i upotrebi koje je lično smatrao ispravnim, a za koju tvrdi da ju je beležio i poredio sa beduinskim govorima. To ga, verovatno čini jednim od poslednjih jezikoslovaca u srednjem veku koji se odlučio na takav način ekscerpcije i verifikacije građe, prema mišljenju Balbakija (Baalbaki 2014: 375–376), a iz razloga o kojima smo govorili u uvodnom poglavlju.

U svom rečniku Džauhari je za osnovu uzeo opšteprihvaćeni alfabetski redosled, a korenske oblike nije klasifikovao prema broju korenskih suglasnika niti

²³ „It came at a time when it was badly needed – when the fragments of the Empire of the Caliphs could no longer be termed ‘Arab’ even in a loose sense, and when the general standard of proficiency in Arabic must have been low” (Haywood 1965: 70 i 109).

²⁴ „[...] fa ʿinnī ʿawdaʿtu haḍā al-kitāb mā ṣaḥḥa ʿindī min haḍihi al-luġa, allatī šarrafa Allāh min manzilatihā, wa ġaʿala ʿilm al-dīn wa al-dunyā munawwaṭṭan bi maʿrifatihā; ʿalā tartīb lam ʿusbaq ʿilayhi, wa taḥḍīb lam ʿuġlab ʿalayhi, fī ṭamāniya wa ʿiṣrīna bab^{an}, wa kull bāb minhā ṭamāniya wa ʿiṣrīna faṣṣ^{an}: ʿalā ʿadad ḥurūf al-muʿġam wa tartībihā, ʿillā ʿan yuhmala min al-ʿabwāb ġins^{an} min al-fuṣūl; baʿda taḥṣīlihā bi al-ʿIrāq riwāya, wa ʿitqānuhā dirāya, wa mušāfahatī bihā al-ʿArab al-ʿāriba fī diyārihim bi al-bādiya; wa lam ʿālu fī ḍalika naṣḥ^{an}, wa lā iddaḥartu wus^{an}, nafaʿanā Allāh wa ʿiyyākum bihi” (al-Ġawharī 1979: I, 33).

je u analizi primenio permutaciju kao raniji leksikografi. Uveo je značajnu inovaciju ređajući korenske oblike prema alfabetском redosledu, a na osnovu poslednjeg korenskog suglasnika, uspostavljajući princip rimovanja u širem smislu, što na izvestan način predstavlja preteču savremenih obratnih semasioloških rečnika. Iako se ne može reći da je prvi koji je došao na ideju rimovanog ustrojstva, jeste prvi koji je to ustrojstvo dosledno primenio i na taj način postavio novi leksikografski standard. Balbaki ukazuje na raniji Bandanidžijev (Bandanīgī, umro 897) rečnik *al-Taqfiya fī l-luġa* – „Rimovanje u jeziku”, gde su odrednice organizovane alfabetски prema poslednjem korenskom konsonantu, ali ostali konsonanti nisu alfabetски organizovani (Baalbaki 2014: 370–372).

Džauharijev dosledan sistem organizacije možemo predstaviti primerom poglavlja koje pokriva slovo *bā'*, *Bāb al-bā'*, gde su odrednice složene sledećim redosledom u prvom potpoglavljju *Faṣl al-'alif* – „Odeljak slova 'alif”: 'bb, 'b, 'db, 'rb, 'zb, 'sb, 'šb, 'lb, 'nb, u drugom potpoglavljju pod naslovom *Faṣl al-bā'* – „Odeljak slova *bā'*”: bbb, bwb, byb, u drugom potpoglavljju pod naslovom *Faṣl al-tā'* – „Odeljak slova *tā'*” navode se: t'b, tbb, trb, t'b, tlb, twb i tako dalje, do kraja alfabeta (al-Ġawharī 1979: I, 86–92). Iz predstavljenog redosleda se jasno vidi suština rimovanog ustrojstva koje je osmislio ovaj leksikograf, da se korenske osnove nižu alfabetски, prema poslednjem, pa prvom pa srednjem konsonantu, odnosno R₃R₁R₂, i to je ono što Balbaki naziva kanonskim poretком u rečnicima ovog ustrojstva (Baalbaki 2014: 363).

Da korenske osnove nije razdvajao po broju konsonanata već ih je dosledno alfabetски ređao, čime je razrešio još neke velike nedoumice svojih prethodnika, pokazuje sledeći niz iz poglavlja koje pokriva slovo *ġīm* i relevantnih potpoglavljja: 'ġġ, 'rġ, 'zġ, b'ġ, bġġ, bzġġ, brġ, brdġ, b'ġ, blġ, bhġ, bhrġ, bwġ i tako dalje (al-Ġawharī 1979: I, 298–301). Iz ovoga vidimo njegovu metodološku doslednost, pošto gorenavedeni princip proširuje i na četvororadikalne osnove nižući ih alfabetски, prema poslednjem, pa prvom pa drugom, pa trećem konsonantu, odnosno R₄R₁R₂R₃. To znači da je i te kako razmišljao o korisnicima i o tome da stvori veću intuitivnost prilikom pretrage rečnika u odnosu na prethodna ostvarenja.

Što se tiče samog rečničkog članka, u njemu uočavamo da ni Džauhari s druge strane nije uspeo da ujednači mikrostrukturu što se tiče redosleda navođenja derivata, te za neke odrednice prvo navodi glagol pa onda ostale derivate, a u drugim počinje imenskim derivatima, katkad izostavljajući sve postojeće glagolske oblike. Uporedimo za primer odrednice *trk* i *hrk*:

[trk]

Taraktu al-šay' tark^{an}: ḥallaytuhu.

Wa tāraktuhu al-bay' mutārakat^{an}.

Wa tarāki bi ma'nā utruk wa huwa ism li fi'l al-'amr. Wa qāl:

Tarākihā min 'ibⁱⁿ tarākihā

'Ammā tarāk al-mawta min 'awrākihā
 Wa qāl fihī famā ittaraka, 'ay mā taraka šay'^{an}, wa huwa ifta'ala.
 Wa tarkat^u al-mayyit: turāṭuhu al-matrūk.
 Wa al-tarīka min al-nisā': allatī tutraku fa lā yatazawwaḡuhā 'aḡad. Qāl al-Kumayt:
 'Id lā tabiḡḡu 'ilā al-tarā'ikⁱ
 Wa al-ḡarā'ikⁱ kaff^u ḡāzir.
 Wa al-tarīka: bayḡat al-ni'ām allatī tatrūkhā, wa minhu qawl al-'A'šā:
 * Wa talqā bihā bayḡ al-ni'ām tarā'ikā *
 Wa al-tarīka: rawḡa yuḡfiluhā al-nās fa lā yar'awnahā.
 Wa al-tarkat^u: al-bayḡa min al-ḡadīd, wa al-ḡam' tark^{un}, wa minhu qawl Labīd:
 * qurdumāniyy^{an} wa tark^{an} ka al-baṣal *
 Wa al-turk^u: ḡīl min al-nās (al-Ġawharī 1979: IV, 1577).

[hrk]

Al-ḡarakatu ḡiddu al-sukūn: wa ḡarraktuhu fa taḡarraka.
 Wa yuqālu: mā bihi ḡarāk^{un}, 'ay ḡarakat^{un}.
 Wa al-miḡrāk^u: al-miḡrāt^u allatī tuḡarraku bihi al-nār.
 Wa ḡulām^{un} ḡarik^{un}, 'ay ḡaḡf^{un} ḡakiyy^{un}.
 Wa al-ḡārik^u min al-faras: furū' al-katfayn, wa huwa 'ayḡ^{an}.
 Wa ḡarraktuhu 'aḡrukuhu: 'aṣabtu ḡārikahu.
 Wa al-ḡarkakat^u: al-ḡarqafat^u wa al-ḡam' al-ḡarākik^u.
 Wa al-ḡarākik^u wa hiya ru'ūs al-wirkayn, wa yuqāl 'aṡrāf al-wirkayn mim mā yalī al-'arḡ 'idā qa'adat (al-Ġawharī 1979: IV, 1579).

U odrednici *trk*, kako vidimo, prvo navodi glagol prve vrste, odmah ukazujući na njegovu promenu, osnovnu derivaciju i značenje, dok u odrednici *hrk* počinje od glagolske imenice prve vrste, daje njeno značenje, pa tek onda navodi oblike glagola druge vrste uz osnovnu derivaciju i značenje, dok glagol prve vrste navodi dosta kasnije. Iz oba primera vidi se još jedno obeležje po kojem se Džauhari ne izdvaja od svojih prethodnika ali i savremenika, a to je da ne grupiše derivate po vrstama reči, kakva je današnja leksikografska praksa, gde se prvo navedu svi postojeći glagolski oblici, pa onda imenski, već reda derivate proizvoljno što onemogućava brže pretraživanje rečnika, jer korisnik ne može da pretpostavi gde će se naći tražena leksema i s njom derivaciono i/ili upotrebno povezani oblici i najčešće mora da iščita čitav rečnički članak.

Iz prethodna dva primera rečničkih članaka vidimo i da je Džauhari sledio već učvršćenu leksikografsku praksu da za derivate navodi primere, bilo iz poezije, a na drugim mestima iz Kurana, hadisa, ili pak iz opšte upotrebe, ukazujući s jedne strane na osvedočenu upotrebu, a s druge na značenje lekseme ili fraze, na njena gramatička svojstva i ispravnu upotrebu.

Iako Balbaki, Ribalkin i Dajf smatraju da je Džauhari bio pod uticajem najpre svog dede²⁵ i učitelja, gramatičara Farabija (al-Fārābī, umro 961) i njegovog dela

²⁵ Dajf navodi da mu je Farabi bio stric, a ne deda (Dajf 1984: 143).

Dīwān al-'adab – „Divan o književnosti”, kao i pod uticajem nekih bagdadskih filologa i ranijih leksikografa, Ribalkin navodi i Blašerovo zapažanje da se Džauhariju mora pripisati nesumnjiva zasluga za to što je celovito i jednoobrazno primenjivao princip koji je stvorio, kao što je zaslužan i za potpuni raskid sa svim elementima permutativnih principa (Baalbaki 2014: 373–374; Рыбалкин 2003: 317–321; Dayf 1984: 143).²⁶

I Hejvud smatra da se princip rimovanja koji je ovaj leksikograf primenio može objasniti vrlo verovatnim Farabijevim uticajem, ali ponovo teži da to poveže sa stranim, indijskim uticajem. Po njemu, Džauhari je stekao posredno saznanje da je u indijskoj leksikografiji primenjivan sličan princip organizovanja rečničkih jedinica, što smo prethodno objasnili da nije tačno za arapsku leksikografiju uopšte. Ipak, tu su i drugi faktori koji su takođe mogli da utiču na to da Džauhari osmisli ovakav leksikografski princip. Na primer, tu je činjenica da je rečnik *al-Šaḥāḥ* nastao u epohi u kojoj je učenje čitavih knjiga napamet bila vrlo uobičajena pojava među obrazovanom elitom, između ostalog i zato što su knjige, koje su u to vreme bile pisane samo rukom, bile vrlo retke i skupe (Haywood 1965: 71–74).²⁷

Hejvud se ne zaustavlja na pretpostavci indijskog uticaja, već iznosi i hipotezu da je Gaonov *Agron*, rečnik o kom će više biti reči u poglavlju o dvojezičnim i višejezičnim rečnicima, bio mogući uzor Džauhariju za rimovano ustrojstvo, a ta hipoteza je dosta dugo ostala ukorenjena u arabistici (Haywood 1965: 121). Ipak, Balbaki iznosi novije i utemeljene dokaze da sistem uređenja prema poslednjem slovu bio primenjivan kod arapskih filologa i pre nego što se Gaon rodio, te da je ovaj jevrejski leksikograf jedino mogao biti pod arapskim uticajem, nikako obrnuto (Baalbaki 2014: 57). Osim toga, sâm Gaon je u svom u predgovoru *Agronu* iskazao zahvalnost arapskim autorima na koje se ugledao, što i sâm Hejvud na drugom mestu navodi (Haywood 1965: 121).

Što se tiče veze rimovanog ustrojstva i učenja napamet, autori rečnika leksikografije *Dictionary of Lexicography* Hartman i Džejms (R. R. K. Hartmann i G. James) smatraju da je rima bila moćno sredstvo za učenje u usmenim kulturama i da je zbog toga princip rimovanja korišćen u ranim arapskim i indijskim rečnicima (Hartmann & James, 2002: 120). Preciznije objašnjenje okolnosti pod kojima se vršila diseminacija znanja možemo naći kod Dišija, koje smo već pominjali u kontekstu klasifikacije rečnika. Naime, ovaj autor ukazuje da se znanje u prvim vekovima islama prenosilo usmenim putem, podučavanjem, zapisivanjem i daljim diktiranjem i prepisivanjem, javnim čitanjima i tako dalje, što se odrazilo i na leksikografsku produkciju, gde se uspostavljao lanac pouzdanih kazivača. Obrazovanje je zahtevalo razvijanje auditivnog pamćenja mnemotehnikama, što je i danas upečatljiva pojava

²⁶ Ribalkin se ovde poziva na Blachere, R. 1975. „Al-Gawhari et sa place dans l'évolution de la lexicographie arabe”. *Analecta* XLV, 632. Damas: IFD. str. 27–28.

²⁷ O tome kako su izgledale proizvodnja i diseminacija knjiga u klasičnom periodu kod Arapa v. Pedersen, J. 1984. *The Arabic Book*. Princeton: Princeton University Press, posebno deveto poglavlje, o bibliotekama, str. 113–117.

u arapskom svetu (Dichy 2019: 129). To znači da gorepomenutu kvalifikaciju da je arapsko-islamska kultura bila usmena, kakvu nalazimo kod Hartmana i Džejsma, treba široko shvatiti.

Bez obzira na to koji skup faktora uticao na Džauharija da se opredeli za princip rimovanja, to što je njegovo leksikografsko delo tri stoleća suvereno vladalo arapskim govornim područjem, predstavlja najočigledniji dokaz njegovog uspeha, što i Hejvud ističe. Isto važi i za činjenicu da se princip ustrojstva rečničkih jedinica koji je on uspostavio primenjivao u rečnicima arapskog jezika sve do kraja XVIII veka (Haywood 1965: 76–77).

Dajf (Dayf 1984: 143) i Hejvud (Haywood 1965: 78) ističu da je Džauhari ostvario najveći uticaj na znamenite arapske leksikografe poznog srednjeg veka, na Ibn Menzura (Ibn Manzūr, 1232–1311) i Firuzabadija (al-Fīrūzābādī, 1326–1414) čije ćemo rečnike predstaviti u nastavku teksta.

Ibn Menzur je arapski leksikograf rođen na teritoriji današnjeg Tunisa. Kako Hejvud ukazuje, službovao je dugo na mamelučkom dvoru u Egiptu, kao kadija u Tripoliju u današnjoj Libiji, da bi poslednje godine života proveo u Kairu. Iako najvažnija, leksikografija nije bila njegova jedina preokupacija. Pisao je poeziju i brojne traktate iz oblasti filologije, religije i prirodnih nauka (Haywood 1965: 77–78). Njegovo najčuvenije delo je ipak rečnik *Lisān al-‘Arab* – „Jezik Arapa” koji se i danas ubraja u najcelovitije rečnike književnog arapskog jezika. Kočak ukazuje na to da ovo delo nije samo jedan od najvećih rečnika arapskog jezika, već i dan-danas predstavlja jedan od najboljih izvora preislamske i klasične poezije. Ovaj autor takođe ukazuje na činjenicu da ovo delo nije bilo smatrano isključivo rečnikom, već je predstavljalo i sumu znanja iz gramatike, sintakse, književnosti, tumačenja hadisa i islamske pravne nauke (Kočak 2002: 32), što nije iznenađujuće s obzirom na Ibn Menzurova široka znanja i interesovanja.

O opsežnosti ovog leksikografskog dela najbolje govori činjenica da njegovo bejrutsko kritičko izdanje iz 1955/1956. godine, koje smo i mi ovde koristili, ima petnaest tomova, pri čemu svaki tom ima oko 500 stranica na kojima su rečničke odrednice štampane u dve kolone. Uprkos tome što Ibn Menzur nije dao nikakav originalni doprinos leksikografskoj metodologiji na planu uređenja makrostrukture zbog čega Hejvud kaže da je „kompilator, ne mislilac”, isti autor kaže da ne treba štedeti reči hvale za njegov *Lisān al-‘Arab* (Haywood 1965: 80), koji jeste bio prvi pravi opšti rečnik književnog arapskog jezika. Sām Ibn Menzur je u predgovoru rečniku naveo da je to njegovo delo nastalo u vreme kada se upotreba arapskog doživljavala kao mana, kada su se ljudi utrkivali da prevode arapske knjige na druge jezike: „[...] sastavih ovu knjigu u vreme kada se njegov narod diči drugim jezicima, ne arapskim, baš onako kako je Noje napravio barku, dok mu se njegov narod smejao [...]” (Ibn Manzūr 1955: I, 8–9).²⁸

²⁸ „[...] fa ġama’ tu hađ al-kitāb fī zaman^m ’ahluhu bi ġayrⁱ luġatihim yafħarūna, wa šana’ tuhu kamā šana’ a Nūḥ al-fulk, wa qawmuhu minhu yasharūna, wa sammaytuḥu Lisān al-‘Arab [...]” (Ibn Manzūr : 8–9).

Na planu makrostrukture rečnika *Lisān al-‘Arab* Ibn Menzur je dosledno primenjivao Džauharijevu metodologiju kod ustrojstva, $R_3R_1R_2$, odnosno $R_4R_1R_2R_3$. Na primer, poglavlje slova *ḥā’* uključuje sledeće leme smeštene u odgovarajuća potpoglavlja: *‘abh, ‘ahh, ‘arh, ‘azh, ‘aḏh, ‘afh, ‘alh, bhḥ, bdh, bḏh, brh, bzḥ, bzmh, bṭh, blh, bwh, thh, trh, tnh, twh, tḥh, tlh, ḡbh, ḡhh, ḡrfh, ḡfh, ḡlh, ḡḥ, ḡmh, ḡwh, ḡyh* i tako dalje (Ibn Manzūr 1955: III, 3–14). Pri tome u geminirane osnove uključuje i leme koje su nastale reduplikacijom, recimo, pod *ḡhh* smešta i koren *ḡhḡh* (Ibn Manzūr 1955: III, 11–12), jer je stav gramatičara bio da je reč o derivaciono-semantički povezanim formama.

S namerom da očuva arapski jezik, Ibn Menzur uložio ogroman trud u ekscerpciju građe za svoj rečnik iz nekoliko najvažnijih prethodnih rečnika, osim već standardne građe koja se za to koristila i zbog toga Balbaki konstatuje:

„Kao rezultat Ibn Menzurovog plana, *al-Lisān* se zaista može opisati kao enciklopedijski rečnik koji sadrži ogromnu količinu materijala koji se odnosi na oblasti kao što su kuranska čitanja, egzegeza, poslanička tradicija, *‘Ayyām al-‘Arab* – ‘Dani Arapa’, biljke, životinje, prirodne pojave, gramatika, morfologija, prozodija, retorika, poslovice, arabizovane reči, jezičke greške, nazivi mesta, vlastite imenice i tako dalje (Baalbaki 2014: 388).”

I upravo tu je Ibn Menzurov najveći doprinos, taj njegov ogroman trud da u rečnik uključi i vrste reči koje su raniji leksikografi zanemarivali, poput toponima, vlastitih imenica i slično, a koje su danas neizostavni deo svakog iole obimnog jednojezičnog i dvojezičnog rečnika. Stoga smatramo da ranije navedenu Hejvudovu ocenu da je Ibn Menzur bio kompilator a ne mislilac, vrstan ali neoriginalan leksikograf (Haywood 1965: 80), treba uzeti sa rezervom jer je on klasičnoj arapskoj leksikografiji dao upravo ono što joj je u tom trenutku bilo potrebno, značajno poboljšanje na planu uključene građe i detaljnije definicije. Rezultat toga je da su Ibn Menzurovi članci znatno iscrpniji u odnosu na Džauharijeve. To nam može dočarati prosto poređenje broja stranica koje na primer zauzima članak koji se odnosi na lemu *rḥb* kod njega i kod Džauharija. Dok joj je Džauhari posvetio nepunu stranu, jedan i po stubac (al-Ġawharī 1979: I, 140), kod Ibn Menzura zauzima čitave tri strane (Ibn Manzūr 1955: I, 436–439) u kritičkim izdanjima, što nema veze s veličinom slova ili gustom teksta, već upravo sa različitim polaznim idejama o nameni rečnika dva autora na koje smo ukazali.

Međutim, Ibn Menzur nije uspeo da razreši izazove na planu doslednijeg uređenja rečničkog članka tako da ni kod njega nema grupisanja derivata po vrstama reči, već ređanje derivata i kod njega iskazuje veliku meru proizvoljnosti koja i dalje najčešće iziskuje od korisnika da pregleda čitav rečnički članak. Na primer, početni i drugi delovi odrednica *‘bd, brq, ṭrq* i *ntq*:

'bd: al-'abad^u: al-dahr wa al-ġam' 'ābād wa 'ubūd, wa fī ḥadīṭ al-ḥaġġ qāl Sarāqa bnu Mālik: 'a ra'ayta mut'atanā ḥadīhi 'a li 'āminā 'am li al-'abad'? Fa qāla: bal hiya li al-'abad'. wa fī riwāya: 'a li 'āminā ḥadā 'am li 'abad^m? Fa qāla: bal li 'abad' 'abad^m. Wa fī 'uḥrā: li 'abad' al-'abad' 'ay hiya li 'āhiri al-dahr. Wa 'abad 'abīd ka qawlihim dahr dahīr. [...]

Wa 'abada bi al-makān ya'bidu bi al-kasr, 'ubūd^m: 'aqām bihi wa lam yabraḥhu. Wa 'abadtu bihi 'ābudu 'ubūd^m; ka ḍalika. Wa 'abadat al-bahīma ta'bidu wa ta'budu 'ay tawaḥḥaṣat. Wa 'abadat al-waḥš ta'bidu wa ta'budu 'ubūd^m wa ta'abbadat ta'abbud^m: tawaḥḥaṣat. Wa al-ta'abbud: al-tawaḥḥuṣ. Wa 'abida al-raġulu bi al-kasr: tawaḥḥaṣa fa huwa 'abidun [...] (Ibn Manzūr 1955: III, 68).

brq: qāl Ibn 'Abbās al-barq^u sawṭ min al-nūr yazġuru bihi al-malak^u al-siḥāb. Wa al-barqu wāḥid burūq al-siḥāb. Wa al-barq^u alladī yalma'u fī al-gaym, wa ġam'uhu burūq. Wa baraqaṭ al-samā' tabruqu barq^m wa 'abraqaṭ: ġā'at bi baraq. [...]

Wa barraqa 'aynayhi tabriqan 'idā 'awsa'ahumā wa 'aḥadda al-nazar. Wa barraqa lawwaḥa bi šay' laysa lahu mišdāq, taqūl al-'Arab: barraqta wa 'arraqta; 'arraqtu 'ay qallaltu [...] (Ibn Manzūr 1955: X, 14–15).

ṭrq: ruwiya 'an al-nabiyyi, ṣallā Allāhu 'alayhi wa salama, 'annahu qāl: al-ṭarq^u wa al-'iyāfatu min al-ġibt'. Wa al-ṭarq^u: al-ḍarb^u bi al-ḥaṣā wa huwa ḍarb min al-takahhun. Wa al-ḥaṭṭ^u fī al-turāb: al-kahānatu. Wa al-ṭarrāq^u: al-mutakahhinūna. Wa al-ṭawāriq^u: al-mutakahhināt. ṭaraqa yaṭruqu ṭarq^m; qāl al-Labīd:

La'amruka! Mā tadrī al-ṭawāriq^u bi al-ḥaṣā,

Wa lā zāġirāt^u al-ṭayr mā Allāhu ṣāni'^u.

Wa istaṭraqahu: ṭalaba minhu al-ṭarq bi al-ḥaṣā wa 'an yanzur lahu fīhi [...] (Ibn Manzūr 1955: X, 215).

nṭq: naṭaqa al-nāṭiq^u yanṭiqu nuṭq^m: takallama. Wa al-mantiq^u: al-kalām. Wa al-minṭiq^u: al-balġ; 'anšada Ṭa'lab:

Wa al-nawm^u yantazi'u al-'aṣā min rabbihā,

Wa yalūk ṭinya lisānihi, al-minṭiq

Wa qad 'anṭaqahu Allāhu wa istanṭaqahu 'ay kallamahu wa nāṭaqahu [...] (Ibn Manzūr 1955: X, 354).

Iako nismo preneli čitave odrednice zbog njihove ekstremne dužine, prethodna četiri primera dovoljno jasno pokazuju neujednačenost organizacije rečničkog članka u rečniku *Lisān al-'Arab*. Dok kod korena *nṭq* beležimo redosled koji najviše podseća na mikrostrukturno uređenje savremenih rečnika, gde praktično jedan za drugim ređa glagole počev od prve ka ostalim glagolskim vrstama, u ostalim primerima kreće od glagolske imenice, a relevantne glagole navodi tek kasnije. Takođe, odrednice *brq* i *ṭrq* su odličan primer i za pojavu da čak ne navodi uvek prvo ni samu glagolsku imenicu kao osnovni oblik, već počinje navođenjem svojevrsnog istorijata reči. Kod *brq* je to tumačenje leksikografa Ibn Abasa, a kod *ṭrq* su to reči koje se pripisuju poslaniku Muhamedu što, uz citate iz poezije i povremene digresije u objašnjanju

značenja koja nisu derivacijski povezana sa korenom koji razmatra, ujedno dobro ilustruje već pominjani izraziti enciklopedijski karakter ovog rečnika. Bez obzira na ove nedostatke, Ibn Menzur je na korak bliže prišao kreiranju rečnika koji orijentisan ka potrebama korisnika. U vezi sa tim Balbaki ističe: „Očigledno, Ibn Menzurov raspored leksičkih jedinica na osnovu značenja unutar svake leme pomaže čitaocu da pronađe reč koju traži, iako će možda morati da pretražuje veći deo leme da bi je pronašao zbog nedostatka fiksne šeme rasporeda glagola, imenice, izvedenice i tako dalje” (Baalbaki 2014: 391).²⁹

Uprkos ovim nedostacima koji otežavaju pretraživanje rečničkog članka, i koji stvaraju utisak nedostatka organizacije, Ibn Menzur se ipak jeste trudio da grupiše predstavljene primere prema semantičkim poljima, što uočava i Balbaki, na primeru derivata korena *'qr* (Baalbaki 2014: 390). Potvrdu toga možemo naći u rečničkom članku leme *brk*, gde su grupisani derivati prema značenjima, od najfrekventnijeg prema manje frekventnom: blagoslov, sedenje, klečanje (kamile), grudni koš, kiša, vodena površina i tako dalje (Ibn Manzūr 1955: X, 395–400).

Poslednji originalan rečnik rimovanog ustrojstva, a po mnogim ocenama i poslednji značajan rečnik klasične arapske leksikografije, pripada Firuzabadiju (al-Fīrūzābādī, 1326–1414). Firuzabadi je bio leksikograf persijskog porekla. Pretpostavlja se da je rođen je u Karzinu, na teritoriji dinastije Ilhanida, gde je najverovatnije stekao osnovno jezičko i versko obrazovanje od oca, da bi posle završio u Vasitu i Bagdadu, sredinom XIV veka, gde je nastavio svoje obrazovanje, ali započeo i sâm da podučava. Obišao je veći deo centara arapsko-islamskog sveta svoje epohe, Kairo, Siriju, Meku, a poslednje godine života je proveo u Jemenu, na rasulidskom dvoru. Napisao je mnogo filoloških ali i teoloških traktata, kao što je sastavio nekoliko *mubawwab* rečnika (Haywood 1965: 83–84; Strottmann 2013: 10–66; Baalbaki 2014: 391–392). Ipak, njegovo najznačajnije delo, njegov *magnum opus*, kako ga naziva Strottmann (Strottmann 2013: 2), jeste opštejezični rečnik arapskog jezika pod naslovom *al-Qāmūs al-muḥīṭ* – „Ogromni okean”, doslovno: „Okean koji okružuje”, koji se najčešće skraćeno nazivao *al-Qāmūs* – „Okean”, u kom je ovaj leksikograf primenio već ustaljeni princip rimovanja prilikom ustrojstva rečničkih odrednica. *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* je gotovo odmah postao jedan od retkih široko rasprostranjenih leksikografskih radova, toliko da ga Hejvud naziva jedinim bestselerom među rečnicima (Haywood 1965: 116). Svoju popularnost je zadržao do kraja XVIII veka, do te mere da je reč *qāmūs* – „okean” iz njegovog naslova, kako smo ranije naveli, postala sinonim za rečnik kao leksikografski produkt i s vremenom je zadržala to značenje, tako da se Firuzabadijevim doprinosima može dodati i nenamerno autorstvo jedne od današnjih arapskih reči za rečnik.

²⁹ „Obviously, Ibn Manzūr’s arrangement of lexical items based on meaning within each lemma is helpful to the reader in finding the word he seeks, although he may have to search through much of the lemma to find it due to the lack of a fixed scheme of arranging verbs, nouns, derivatives, etc.” (Baalbaki 2014: 391).

U svom predgovoru rečniku, Firuzabadi objašnjava svoj poriv da se lati sastavljanja jednog ovakvog dela, da je „dugo tražio sveobuhvatnu a jednostavnu knjigu” (al-Fīrūzābādī 2005: 26)³⁰, te obrazlaže svoj odnos prema Džauharijevom rečniku:

„Kada sam video kako su ljudi prihvatili Džauharijev *al-Šihāh*, a on to zaslužuje, iako je izostavio pola ili više od pola jezika, bilo zanemarujući građu ili ostavljajući neobična značenja koja se više ne koriste, hteo sam da da posmatraču pokažem, pre svega, prednost ove moje knjige u odnosu na Džauharijev rečnik, pa sam crvenim zabeležio građu koja je kod njega izostavljena, a u ostalim konstrukcijama se ukazuju njegove vrline tako što se upućuje na njega, a ovo nisam pomenuo da bih se hvalisao, već raširim ono što je pesnik kazao: Koliko je prvi ostavio drugom” (al-Fīrūzābādī 2005: 27).³¹

Firuzabadi je dakle sebi postavio zadatak da sastavi jednostavan odnosno kraći rečnik, koji će ujedno biti sveobuhvatniji od Džauharijevog, što nije bio nimalo lak leksikografski zadatak, da ne pominjemo što samo po sebi predstavlja svojevrsnu pobunu protiv ranijih leksikografskih autoriteta koji su sveobuhvatnost izjednačavali sa obimnošću. Zanimljivo je da pri tome da Ibn Menzurov rečnik nije pominjao, a izgleda da se na njega nije ni oslanjao.³²

Da bi to postigao, Firuzabadi je značajno skratio definicije, većinski izostavio imena jezikoslovaca i primere, a novina koju je uveo bile su skraćenice kojima ukazuje na vrstu reči, neko njihovo gramatičko ili semantičko svojstvo. Tako u rečniku koristi sledeće skraćenice:

- ' od *mawđi'* za naziv mesta;
- *d* od *balad* za naziv grada;
- *t* od *qaryat^{um}* za naziv sela;
- *ğ* od *ğam'* za množinu;
- *ğğ* za *ğam' al-ğam'* za množinu množine;
- *m* od *ma'rūf* da označi poznat pojam.

Uvodi i jednostavan sistem poređenja da predstavi osnovne forme glagola prve vrste, standardnu terminologiju da ukaže na raspored kratkih vokala (*muḥarrak/ muḥarraka*) i slično. Početni deo odrednice *ḥrb* koja ima osnovno značenje ratovanja odlično ilustruje deo tih inovacija:

³⁰ „Wa kuntu burhat^{an} min al-dahrⁱ 'altamisu kitāb^{an} ḡāmi^{'an} wa basī^{t^{an}}” (al-Fīrūzābādī 2005: 26).

³¹ „Wa lammā ra'aytu 'iqbāl al-nās 'alā Šihāh al-Ġawharī, wa huwa ḡadī^{um} bi ḡalika, ḡayra 'annahu fātahu nişfⁱ al-luġati, 'aw 'aktar^u, 'immā bi 'ihmāl al-mādda 'aw tark al-ma'ānī al-ġarība al-nādda, 'aradtu 'an yazhara li al-nāzir bādī^a bad^{'in}, faḡl kitābī haḡa 'alayhi, fa katabtu bi al-ḡumra al-mādda al-muhmala ladayhi, wa fī sā'ir al-tarāktib tattaḡiḡu al-maziyyatu bi al-tawaḡḡuh 'ilayhi, wa lam 'aḡkur ḡalika 'išā'at^{an} li al-mafāḡir bal 'iḡā'at^{an} li qawlī al-šā'ir: Kam taraka al-'awwalⁱ li al-'āḡar[']” (al-Fīrūzābādī 2005: 27).

³² Više o tome v. kod Balbakija (Baalbaki 2014: 393–394).

* al-ḥarb^u: m, wa qad tuḍakkaru, ḡ: ḥurūb. Wa dār al-ḥarb: bilād al-mušrikīn alaḍīn lā šulḥa baynanā wa baynahum. Wa raḡul^{um} ḥarb^{um} wa miḥrab^{um} wa miḥrāb^{um}: šaḍīdu al-ḥarb, šuḡā^{um}. Wa raḡul^{um} ḥarb^{um}: 'aduww^{um} muḥārib^{um}, wa 'in lam yakun muḥārib^{an}, li al-ḍakar wa al-'untā, wa al-ḡam' wa al-wāḥid. Wa qawm miḥrabat^{um}. Wa ḥarabahu muḥārabat^{an} ḥirāb^{an}, taḥārabū wa iḥtarabū. Al-ḥarbat^u: al-'allatu, ḡ: ḥirāb^{um}, wa fasāda l-dīn, wa al-ṭa'na wa al-salab^u. Wa bilā lām: ' bi bilād Huḍayl^{im} 'aw bi al-Šām, wa yawm al-ḡum'a, ḡ: ḥarabāt^{um}, ḥarbāt^{um}, wa bi al-kasr: hay'at^u al-ḥarb'. Wa ḥarabahu ḥarab^{an}, ka ṭalabahu ṭalab^{an}: salaba mālahu, fa huwa maḥrūb^{um} wa ḥarīb^{um}, ḡ: ḥarbā wa ḥurabā. Wa ḥarībatuhu: māluhu allaḍī sulibahu, 'aw māluhu allaḍī ya'tsu bihi. Wa lammā māta Ḥarb^u bnu 'Umayya qālū: wā ḥarbā, tumma taqqalū fa qālū: wā ḥarabā 'aw hiya min: ḥarabahu: salabahu. Wa ḥariba ka fariḥa: kaliba, wa ištadda ḡaḍabuhu fa huwa ḥarīb^{um} min ḥarbā, wa ḥarrabatuhu taḥrīb^{an}: 'aṭ'amahu 'iyyāhu – wa: al-sināna: ḥaddadahu. Wa al-ḥurba bi al-ḍammī: wi'ā^{um} ka al-ḡuwāliqī wa al-ḡirāra, 'aw wi'ā^u zāda al-rā'ī. Wa al-miḥrāb^u: al-ḡurfat^u wa ṣadr^u al-bayt, wa 'akramu mawāḍi'ihi, wa maqāmu al-'imām min al-masḡid, wa al-mawḍi' yanfaridu bihi al-malik fa yatabā'adu 'an al-nās, wa al-'aḡamat^u wa 'unuq al-dāba [...] (al-Firūzābādī 2005: 73).

Osim što na prethodnom primeru vidimo kako je Firuzabadi glatko razrešio predstavljanje glagolskih osnova i njihovih relevantnih oblika i načine na koje primenjuje svoj sistem skraćenica, konkretno skraćenice za množinu ḡ i za naziv mesta ', prethodni primer nam daje odličan uvid u njegove sažete definicije gde se mnogo manje koriste primeri koji treba da potvrde upotrebu, takozvani *šawāhid*. Takođe, ovaj deo navedene odrednice reprezentativno ilustruje daleko bolju organizaciju mikrostrukture, jer je Firuzabadi težio da grupiše glagole izvedene iz date osnove. Ipak, neki već ustaljeni postupci se jesu zadržali, jer dok ovu odrednicu uvodi glagolskom imenicom, kod odrednice *ḥsb* počinje glagolom:

* ḥasabahu: ḥasb^{an}, ḥusbān^{an}, bi al-ḍamm, wa ḥisbān^{an} wa ḥisāb^{an} wa ḥisbat^{an}, wa ḥisābat^{an}, bi kasrihinna: 'addahu. Wa al-ma'dūd^u: maḥsūb^{an} wa ḥasabun muḥarrakat^{an}, wa minhu: ḥaḍā bi ḥasab' dā, 'ay: bi 'adadihi wa qadrihi, wa qad yusakkanu. Wa al-ḥasab^u: mā ta'udduhu min mafāḥir 'abā'ika, 'aw al-māl^u, 'aw al-dīn^u, 'aw al-karam^u, 'aw al-šaraf^u fī al-fi'lī, 'aw al-fa'al^u al-šāliḥ^u, 'aw al-šaraf^u al-tābit^u fī al-'abā', 'aw al-bāl^u, 'aw al-ḥasab^u wa al-karam^u qad yakūnān li man lā 'abā' lahu šurafā', al-šaraf^u wa al-maḡd^u lā yakūnāni 'illā bihim, wa qad ḥasuba ḥasābat^{an}, ka ḥaṭuba ḥaṭābat^{an}, wa ḥasab^{an} muḥarrakat^{an}, fa huwa ḥasīb^{um} min ḥusabā'a. Wa ḥasbuka dirham^{um}: kafāka. Wa šay' ḥisābun: kāfin, wa minhu: {'aṭā'an ḥisāb^{an}} (al-Firūzābādī 2005: 74).

Da je Firuzabadi imao zapravo moderno leksikografsko poimanje o tome kakvu sve leksiku treba uključiti u opštejezični rečnik ukazuje i činjenica da su se među odrednicama našli i toponimi, vlastite imenice, neadaptirane pozajmljenice i drugo, zbog čega se kasnije našao na meti kritike Fasiya (al-Fāsī, umro 1756), kako Balbaki ukazuje (Balbaki 2014: 396), iako se takva leksika već bila javila i kod velikog Ibn Menzura. Na primer:

* Baġdād wa Baġdād bi muḥmalatayn wa mu'ġamatayn, wa taqdīm kull minhā, wa Baġdān wa Baġdīn wa Baġdān: Madīnat al-salām. Wa tabaġdada: intasaba 'ilayhā 'aw tašabbaha bi 'ahlihā.

* Bāfd^u bi sukūn al-fā': d bi Karmān, iltāqa fihā sākinān. Mu'arrab: Bāft^a (al-Fīrūzābādī 2005: 268).

* 'Abū Ḥadrad al-'Aslamī: šaḥābiyy^{un} wa lam yaġi' „fa'la'” bi takrīr al-'ayn ġayruhu. Wa al-ḥadrad: al-qašīr, kaḏā fī „Šarḥ al-tašhīl” (al-Fīrūzābādī 2005: 276).

Iako je Firuzabadi u rečničkim člancima ove tematike umeo da odstupi od svoje konciznosti i da se približi enciklopedijskom pristupu, za šta je ilustrativan primer odrednice o Kufi (al-Fīrūzābādī 2005: 751) koja zauzima čitav stubac i sadrži dosta enciklopedijskih informacija, prethodni primeri pak pokazuju da njegov pristup većinski predstavlja značajan pomak u klasičnoj arapskoj leksikografskoj praksi, kao i da je Firuzabadi imao svest o tome da je korisnicima potreban što informativniji rečnik i u pogledu relevantnosti obuhvaćene leksike. Jedino što možemo izneti kao konkretnu primedbu tiče se trećeg primera, odrednice 'Abū Ḥadrad al-'Aslamī, gde je Firuzabadi trebalo da istakne kao lemu *ḥadrad* – „kratak”, „nizak”, pošto je ona centralna, kako po redosledu, tako i po temi, a da ime te istorijske ličnosti navede kao primer. Takva nedoslednost se javlja na više mesta, recimo u prethodnoj odrednici, *laban ḥudabid* – „izdajnik”, doslovno „pokvareno mleko”, gde je centralna reč *ḥudabid* – „pokvaren” (al-Fīrūzābādī 2005: 751).

Balbaki ističe da je ovaj rečnik podstakao i mnoge Firuzabadijeve savremenike i kasnije jezikoslovce da sastavljaju kritičke komentare, koji su neretko bili i duži od samog *al-Qāmūsa*. Najpoznatiji su Zabidiijev (al-Zabīdī, umro 1791) *Tāġ al-'arūs min ġawāhir al-Qāmūs* – „Nevestina kruna od dragulja *Qāmūs*-a”, odnosno „Nevestina kruna od rečničkih dragulja”, koji je komentar napisao zapravo u formi vrlo obimnog *muġannas* rečnika, kao i *'Idā'at al-rāmūs wa 'idāfat al-nāmūs 'alā idā'at al-Qāmūs* – „Osvetljavanje grobnice i dodavanje ugleda rasvetljavanjem rečnika *al-Qāmūs*” već pomenutog Fasija.

Tāġ al-'arūs min ġawāhir al-Qāmūs jeste poslednji značajan rečnik rimovanog ustrojstva i poslednje značajno leksikografsko ostvarenje klasične epohe uopšte, kao i razlog što se klasična epoha u arapskoj leksikografiji, koja je svoju najintenzivniju aktivnost imala u srednjem veku i tradicionalno shvaćenom klasičnom periodu, mora računati do kraja XVIII veka. Njegov autor Zabidi (Muḥammad Murtaḏa al-Ḥusaynī al-Zabīdī, umro 1791) u svom predgovoru rečniku pedantno je pobrojao 116 prethodnih rečnika čiju je građu uključio u svoje monumetalno delo koje u kritičkom izdanju iz 1984. godine koje smo koristili ima čak četrdeset tomova sa rečničkom građom raspoređenom u dva stupca. Njegov rečnik je nastao posle tri sušna veka, tokom kojih se praktično nije pojavilo nijedno značajnije leksikografsko delo.

Iako je rođen u Vasitu, na teritoriji današnjeg Iraka, svoju slavu i nadimak je stekao po Zabidu u Jemenu gde je jedno vreme živeo. Abduldželil ističe da je Zabidi bio čovek širokih znanja te da je obišao veći deo nekadašnjeg arapskog halifata

baveći se jezikom i podučavajući ga, kao i da je poznao i islamsku jurisprudenciju, tumačenju Kurana. Pored arapskog, znao je turski i persijski, kao i svaki dobro obrazovan pojedinac te epohe (‘Abd al-Ġalīl 2014: 347–348).

Glavni uzori u pogledu ustrojstva njegovog *Tāğ al-‘arūs*, kako se taj rečnik najčešće skraćeno naziva, bili su mu *Lisān al-‘Arab* i *al-Qāmūs al-muḥīṭ*, dok je građu praktično preuzeo iz svih značajnijih *muğannas* rečnika. Iz samog naslova rečnika je jasno, a Zabidi to u svom predgovoru i potvrđuje, da je njegov rečnik nastao kao svojevrsna dopuna Firuzabadijevom *al-Qāmūs al-muḥīṭ*, jer dok je s jedne strane uvažavao njegovu popularnost, istovremeno ga je smatrao previše konciznim, te je želeo da to svojim rečnikom koriguje. U svom predgovoru rečniku ističe sa kojim se ličnim ciljem se okrenuo leksikografiji:

„Rešio sam da uđem na to poprište sa ciljem da ga čitavog pokrijem, da mu otklonim mane, te sam proučio pristupe toj nauci u nameri da ih usavršim, da im budem u službi i da ih proučim, upoznao se sa njihovim najvećim izvorom, a to je arapski jezik koji zaslužuje nastojanja da se o njemu vodi računa, trud da se učvrsti njegova postojanost i da mu se podari vidan napor i okrepljenje” (al-Zabīdī 1984: I, 1–2).³³

Iako se oslanjao na građu svih značajnijih rečnika klasične epohe, Zabidi je u potpunosti primenjivao Firuzabadijevu metodologiju uključujući i sistem skraćenica. S druge strane, dodavao je imena autora od kojih je Firuzabadi uzimao svoje definicije i egzemplifikacije, a koje najčešće nije imenovao u svakom pojedinom slučaju u želji da rečnički članak bude što rasterećeniji i da fokus ostane na jezičkim informacijama o lemi. Takođe, rečničke članke je proširio dodajući brojne primere upotrebe iz poezije i drugih izvora, što je Firuzabadi pak vrlo oskudno radio, ponovo zbog zacrtane namere da bude što ekonomičniji. Dovoljno je uporediti dužinu odrednice *ḥrb* koja kod Firuzabadija zauzima jedan stubac, to jest pola strane dok se kod Zabidija pruža na četiri stranice (al-Fīrūzābādī 2005: 73; al-Zabīdī 1984: II, 249–253). Na sledećem primeru ćemo prikazati neke delove te odrednice radi poređenja:

* [ḥrb]

al-ḥarb^u: naqīd al-silm/al-salm (m) li šuhratihi, ya’nūna bihi al-qitāl wa allaḏī ḥaqqaqahu al-Suhaylī ’anna al-ḥarb^a huwa al-tarāmī bi al-sihām, ṭumma al-muṭā’ana bi al-rimāh, ṭumma al-muğālada bi al-suyūf, ṭumma al-mu’ānaqa, wa al-muṣā’ara ’idā tazāhamū, qālahu šayḥuna, wa fī al-Lisān: wa al-ḥarb^u ’untā wa ’aṣluhā šifa, ḥadā qawl al-Sīrāfī, wa taṣḡīruhā ḥurayb^{um}, bi ġayr ḥā^{’in}, riwāyat^{an} ’an al-‘Arab, li’annahū fī al-’aṣl maṣdar wa miṭluhā ḍuray’, wa quways, wa furays, ’untā, kull ḍalika yuṣṣağar bi ġayr ḥā^{’in}, wa ḥurayb^{um}: ’aḥad mā ṣadḍa min ḥadā al-wazn (wa qad tuḍakkaru) ḥakāhu Ibn al-’A’rābī wa ’anšada:

³³ „Wa qad taṣaddaytu li al-inṣībāb fī ḥadā al-miḏmār taṣaddiya al-qāṣid bi ḍir’ihi, al-rābī’ ’alā ḡal’ihi, fa tadabbartu funūn al-’ilm allatī ’anā kā’in bi ṣadad takmīlihā, wa qā’im bi ’izā’ ḥidmatihā wa taḥṣīlihā fa ṣādaftu ’aṣlahā al-’a’zam allaḏī hiya al-luḡa al-’arabiyya ḥaliqatan bi al-mayl fī ṣağw al-i’tinā’ bihā, wa al-kadh fī taqwīm inādhīhā, wa ’i’tā’ badāhat al-wakd wa ’ulālatihi ’iyyāhā” (al-Zabīdī 1984: 1–2).

Wa huwa 'idā al-ḥarb^u hafā 'uqābuhu

karh al-liqā' taltazī ḥirābuhu

[...] 'innamā ḥamalahu 'alā ma'nā al-qatl 'aw al-harġ wa (ġ ḥurūb) wa yuqāl waqa'at baynahum ḥarb^{un}. Wa qāmat al-ḥarb^u 'alā sāq. Wa qāl al-'Azharī: 'annaṭū al-ḥarb^a li'annahum ḍahabū bihā 'ilā al-muḥāraba wa kaḍalika al-silm, wa al-salm yuḍhab bihimā 'ilā al-musālama fa tu'annaṭ.

(Wa dār al- ḥarb: bilād al-mušrikīn alaḍīn lā šulḥ^a baynanā) ma'šar al-muslimīn (wa baynahum), wa huwa tafsīr 'islāmiyy.

[...]

(Wa ḥārabahu muḥārabat^{an} wa ḥirāb^{an}, wa taḥārabū wa iḥtarabū) wa ḥārabū bi ma'n^{an}.

(Wa al-ḥarbat^u) bi fath wa sukūn (: al-'ālat^u) dūn al-rumḥ (ġ ḥirāb^{un}), qāl Ibn al-'A'rābī: lā tu'addu al-ḥarba fī al-rimāḥ wa qāl al-'Ašma'ī: huwa al-'arīḍ al-našl, wa miṭluhu fī „al-Maṭāli”.

(Wa) al-ḥarbat^u (: fasād al-dīn), bi kasr al-muhmala, wa ḥuriba dīnahu 'ay suliba, ya'nī qawluhu {fa 'inna al-maḥrūb^a man ḥuriba dīnahu}.

(Wa) al-ḥarbat^u (: al-ṭa'na : wa) al-ḥarbat^u (: al-salab^u) bi al-taḥrīk.

[...]

(Wa ḥārabahu) yaḥrubuhu (ḥarab^{an} ka ṭalabahu) yaṭlubuhu (ṭalab^{an}), wa huwa našš al-Ġawharī wa ġayrihi, miṭluhu fī Lisān al-'Arab, wa naqala šayḥunā min al-Miṣbāḥ 'annahu miṭlu ta'iba yat'abu, fa humā, 'in šaḥḥa, luġatānim 'idā (salaba) 'aḥaḍa (mālahu) wa tarakahu bilā šay' (fa huwa maḥrūb^{un} wa ḥarīb^{un}), wa (ġ ḥarbā wa ḥurabā^a), al-'aḥīra 'alā al-tašbīḥ bi al-fā'il, kamā ḥakāhu Sībawayḥ, min qawlihim: qatīl wa qutalā', kaḍā fī Lisān al-'Arab, wa 'urifa minhu: 'anna al-ġam'a rāġi' li al-'aḥīr, fa 'inna maf'ul^{an} lā yukassaru, kamā qāl Ibn Hišām naqalahu šayḥunā [...] (al-Zabīdī 1984: II, 249–251).

Uvid u odabrane delove ove odrednice pokazuje ogromnu razliku u nameni i koncepciji dva rečnika, iako slede isto ustrojstvo čime dobijamo odličnu ilustraciju činjenice da rečnička mikrostruktura direktno određuje prirodu i namenu jednog rečnika. Dok je Firuzabadi pretežnom svedenošću rečničkih članaka kao ciljnu grupu imao korisnike kojima potrebno da što brže dođu do značenja i relevantnih gramatičkih podataka o obrađenim derivatima u okviru jedne leme, Zabidi je u svom *Tāġ al-'arūs min ġawāhir al-Qāmūs* postavio sasvim drugačije ciljeve. Osim mnoštvom primera koji potvrđuju i rasvetljavaju upotrebu određenih derivata, neretko i njihov istorijat, on je svoj rečnički članak opskrbio i detaljnim gramatičkim objašnjenjima i podsećanjima u vezi sa gramatičkim pravilima koja su na snazi kod određenih oblika, pri čemu se pozivao na višestruke relevantne izvore. To nam potvrđuju delovi u kojima se detaljno bavi rodnom imenice *al-ḥarb* i izvođenjem i rodnom njenog deminutiva gde analoški zaključuje da i on mora biti ženskog roda iako postoje oblički i gramatički izuzeci: „wa tašġiruhā ḥurayb^{un}, bi ġayr hā'ⁱⁿ, riwāyat^{an} 'an al-'Arab, [...], 'untā, kull ḍalika yuṣṣaġar bi ġayr hā'ⁱⁿ, wa ḥurayb^{un}: 'aḥad mā šaḍḍa min ḥaḍā al-wazn (wa qad tuḍakkaru)”, ili kada se bavi oblicima maḥrūb^{un} i ḥarīb^{un}, pa pozivajući se na gramatičare poput Sibavejha i Ibn Menzura

navodi čitavo pravilo kako se grade njihove množine i na osnovu koje analogije: „(ġ ḥarbā wa ḥurabā^u), al-’aḥīra ‘alā al-tašbīh bi al-fā’il, kamā ḥakāhu Sībawayh, min qawlihim: qatīl wa qutalā’, kaḏā fī Lisān al-’Arab, wa ‘urifa minhu: ’anna al-ġam’a rāġi’ li al-’aḥīr, fa ’inna maf’ul^{an} lā yukassaru”. Zbog obima i sadržine rečnika *Tāġ al-’arūs min ġawāhir al-qāmūs* Balbaki za Zabidija kaže da je „sastavio pravo enciklopedijsko delo koje može biti opisano kao najsveobuhvatniji *muġannas* rečnik u čitavoj tradiciji” (Baalbaki 2014: 401).³⁴ I zaista, ovaj rečnik nudi sumu znanja iz gramatike, pravopisa, istorije jezika, istorije arapske nauke o jeziku i mnogih drugih tema.

Uprkos tome što rimovano rečničko ustrojstvo nije opstalo u modernoj epohi, već je zamenjeno alfabetским poretkom kakav danas poznajemo, a čiji smo najpribližniji primer mogli videti u Zamahšarijevom *’Asās al-balāġa*, imalo je i te kakav uticaj na dvojezičnu i višejezičnu klasičnu arapsku leksikografiju kojom ćemo se baviti u narednom poglavlju. I ne samo to: upravo su ova četiri rimovana rečnika koje smo u ovom potpoglavlju analizirali postali glavni izvori građe kako za jednojezične, tako i za dvojezične i višejezične rečnike savremene epohe, kao što do dana današnjeg predstavljaju nezaobilazni izvor jezičkih i drugih informacija zbog obimne obuhvaćene građe, njene temeljne analize i dosledno primenjenog, jasnog i relativno jednostavnog ustrojstva, posebno u poređenju s permutativnim rečnicima.

Ono što je za klasičnu arapsku leksikografiju na polju najrepresentativnijih opštejezičnih (*muġannas*) rečnika karakteristično jeste da leksičke jedinice u svojim leksičko- i derivaciono-semantičkim odnosima nisu postale glavni nosioci značenja to jest rečničke odrednice i osnove na kojima se zasnivalo ustrojstvo leksikografskih ostvarenja, već je to postao apstraktni koren reči. Konkretno lekseme izvedene iz datog korena imale su ulogu da potvrde realnost korena i njegovu objektivnu prirodu, a to je princip koji je uspostavio Halil, koji su sledili svi značajni leksikografi posle njega i koji je i danas najrasprostranjeniji, zbog svoje neupitne logike.

Uopšteno posmatrano, različiti spojevi načina na koje su leksičke jedinice ređane i analizirane u klasičnoj arapskoj leksikografiji predstavljaju pokazatelj „preraspodele i poboljšavanja tradicionalnog instrumentarijuma praktičnih metoda”³⁵ (Рыбалкин 2003: 335), što je posebno uočljivo kod *muġannas* rečnika, odnosno jednojezičnih rečnicima sa analitičko-morfološkim principom klasifikacije.

U makrorečničkoj strukturi, ta poboljšanja se ispoljavaju kao:

- primena permutativnog principa na osnovu različitih tipova alfabeta, odnosno različitih alfabetских redosleda;
- primena alfabetског principa na osnovu različitih tipova alfabeta, odnosno različitih alfabetских redosleda, uključujući i rimovani poredak.

³⁴ „[...] Zabīdī compiled a truly encyclopedic work that can be described as the most comprehensive *muġannas* lexicon in the whole tradition [...]” (Baalbaki 2014: 401).

³⁵ „обусловлено разнообразием сочетаний исходного набора способов трактовки лексической единицы, перераспределением и овершенствованием традиционного инструментария рабочих приемов” (Рыбалкин 2003: 335).

Ribalkin smatra da su arapski leksikografi bili pretežno usredsređeni grupisanje i aranžiranje korenskih gnezda, dok u većini slučajeva nisu iskazali interesovanje za dalje hijerarhijsko grupisanje izvedenica iz tih korenskih osnova (Рыбалкин 2003: 335–337). Na to ukazuje i Zajdenštiker:

„Sa moderne tačke gledišta, definicije date u starim rečnicima imaju mnoge nedostatke. Metaforička i retka upotreba bez razlike stoje rame uz rame sa doslovnim i uobičajenim značenjima. Pored toga, značenja se pogrešno izvode iz konteksta ili se jednostavno nagađaju. Uopšteno posmatrano, sastavljanje apstraktne leksičke definicije nije se smatralo ciljem od primarnog značaja” (Seidensticker 2006: III, 35).³⁶

Kico navodi da su najveći nedostaci arapskih rečnika klasične epohe bili sledeći:

- njihovi autori uglavnom nisu aranžirali značenja prema kriterijumima leksičke semantike;
- lekseme su bile grupisane prema korenu reči;
- rečničke odrednice su retko kad bile vokalizovane (Kico 2003: 90).

Zbog navedenih nedostataka ovaj autor smatra da se mora uvažiti ocena savremenih lingvista da ovakvi rečnici danas nemaju naročitu vrednost, osim toga što podsećaju na nekadašnji predani rad leksikografa klasične epohe i sadrže izuzetno bogato leksičko blago. U vezi sa tim Kico se poziva na mišljenje profesora Bugarskog koji ističe da su se „ovi monumentalni enciklopedijski rečnici i svakovršni vokabulari, koji inače po svojim razmerima i drugim kvalitetima nisu ni ranije a ni dugo posle svoga vremena imali mnogo takmaca bilo gde u svetu, pokazali isto toliko nepraktičnim za svakodnevnu upotrebu kao što ih je bilo teško i komponovati” (Bugarski 1996: 219–220; Kico 2003: 90). Međutim, ne možemo se složiti sa Kicom da je uvođenje apstraktnog korena reči kao leme mana. Naprotiv, trokonsonatizam i konsonantski koren reči predstavljaju jednu od ključnih odlika semitskih jezika uopšte, pa tako i arapskog (Vesrteegh 2014: 13), a Fersteih ukazuje i na činjenicu da i moderni lingvisti, poput starih arapskih gramatičara koriste korenske osnove kao korisnu alatku za opisivanje leksikona (Vesrteegh 2014: 91).

Sajadi sa druge strane zapaža vrlo važnu činjenicu, a to je da nedostaci leksikografske produkcije klasične epohe proističu, pre svega, iz činjenice da su ti rečnici nastajali u drugačijim okolnostima i za drugačije potrebe nego što je to slučaj sa modernim leksikografskim ostvarenjima. On smatra da se načinima organizacije rečničke građe primenjenim u ovim rečnicima pre može zameriti to što je ustrojstvo samo sebi bilo cilj, kao i to što izrada rečnika nije težila leksičkoj unifikaciji arapskog

³⁶ „From the modern point of view, the definitions given in the ancient lexica have many deficiencies. Metaphorical and rare use stand indistinguishably side by side with literal and common meanings. In addition, meanings are wrongly deduced from the context or simply guessed at. In general, the formulation of an abstract lexical definition was not considered an aim of prime importance” (Seidensticker 2006: III, 35).

jezika već su rečnici služili da potvrde arapsko izvanredno leksičko izobilje i bogatstvo. Kao jednu od mana klasične arapske leksikografije, Sajadi izdvaja i to što su leksikografi koristili toliko različitih načina organizovanja rečničkih jedinica. Ipak, ovaj autor sa punim pravom naglašava da rečnici klasične epohe predstavljaju neprocenjivo blago, kako u pogledu očuvanja pismene kulture, tako i u pogledu koristi koje je moderna arapska leksikografija, osobito u prvim svojim danima, imala od tako jednog bogatog nasleđa (al-Šayādī 1985: 253–256).

Uz to, leksika koja se nalazila u svakodnevnoj upotrebi je u arapskim rečnicima klasične epohe uglavnom bila u drugom planu, a kada je uopšte bila uključena u rečnički korpus, služila je najviše svojevrsnom popunjavanju rečnika, kako Ribalkin smatra, dok je njena upotreba je uglavnom bila šturo objašnjavana, često uz upotrebu već pominjanog termina *ma'rūf*. Pored takve „diskriminacije” leksike, isti autor ukazuje da su leksikološka i leksikografska ostvarenja arapskih lingvista klasične epohe neretko obilovala greškama, bilo u vidu pogrešnog vokalizovanja leksema, što može biti posledica i pogrešnog prepisivanja, ali su se javljale nepravde i netačne analogije, pogrešne etimologije, izmišljanje reči i navođenje pogrešnih značenja, u cilju tobožnjeg obogaćivanja arapskog leksikona (Рыбалкин 2003: 335–336). Ribalkin, koji ispravno ukazuje da bi bez arapskih leksikoloških i leksikografskih ostvarenja nastalih u srednjem veku, veliki deo arapske pismene kulture ostao nepoznat, iznosi i mišljenje da klasična leksikografska ostvarenja nisu sebi kao primarni zadatak postavila normiranje leksičkog fonda klasičnog arapskog jezika, iako normiranje jeste bilo jedan od njihovih rezultata (Рыбалкин 2003: 335–336). Međutim, sa tim da normiranje leksičkog fonda nije bio cilj ne možemo se složiti, jer je svaki leksikograf kojeg smo ovde pominjali u sopstvenim predgovorima manje ili više eksplicitno isticao da upravo očuvanje ispravnog arapskog jezika isticanjem leksike ispravnog oblika predstavlja osnovni cilj njihove leksikografske aktivnosti, a to je još jasnije iz njihovih rečničkih članaka gde su redovno isticali šta se smatra za pravilnu upotrebu. To se sasvim jasno vidi od Halila do Zabidija, kao i iz toga što su se leksikografi većinski pozivali na prethodne leksikografe i gramatičare, na osnovu čega se učvrstio čitav skup normativnih pravila arapskog jezika koja i danas važe. Ono što im pak jeste promaklo, odnosi se na uspostavljanje *leksikografske norme* koju su u izvesnim segmentima, kao što je isticanje polaznog oblika određene korenske osnove ili smatranje četvororadikalnih osnova nastalih reduplikacijom za dvoradikalne, izjednačavali sa postulatima gramatičarskih škola koji su se pak odnosili na domene derivacije i leksikologije. Iz poštovanja prema autoritetima gramatičarskih škola Basre, Kufe i Bagdada, nijedan leksikograf od Halilovog do Zabidijevog doba, nije prepoznao da je rečničkim člancima opštejezičnih rečnika potrebna unifikacija strukture na planu navođenja derivata i da tu nema mesta za mirenje oprečnih gledišta poput onog oko toga šta je izvor derivacije, glagolska imenica ili treće lice perfekta jednine muškog roda prve glagolske vrste ili kakva je uloga reduplikacije u određenim korenskim osnovama.

Uz to, već od vremena Ibn Menzura i Ibn Farisa, kada su okončane inovacije na planu odabira građe i makrostrukture, zbog čega je Karter čak zaključio da se sa Ibn Menzurovim *Lisān al-'Arab* okončao progres u leksikografiji (Carter 1990: 114–115), primećujemo da su potrebe korisnika zaokupile pažnju leksikografa i da je mikrostruktura rečnika doživela značajna poboljšanja, iako je to bilo još daleko od urednosti rečničkih članaka kakvu danas poznajemo. Pri tome, treba imati na umu da je sastavljanje rečničke definicije izazov i u današnje vreme, te da praktična leksikografija ni danas nema sasvim jasan instrumentarijum za opisivanje značenja, na šta ukazuje Petronijević (Petronijević 2012: 17).

Progres u mikrostrukтури klasičnih arapskih rečnika, naročito od Ibn Menzurove epohe, jeste evidentan i očituje se u:

- količini navedenih detalja prilikom analiziranja korena reči;
- redosledu navođenja detalja, osobito relevantnih gramatičkih informacija;
- vrsti klasifikovanja korenske osnove i daljem redosledu lematizacije;
- razradi definicija i navođenju osvedočene upotrebe, u skladu sa namenom rečnika;
- uvođenju semantičkih informacija, najpre osnovnog i prenesenog značenja;
- prilagođavanju rečničkog članka potrebama korisnika (Đorđević 2017: 467).

Dvojezični i višejezični rečnici arapskog jezika klasične epohe

Počev od VII veka, na teritorijama koje su Arapi osvojili arapski se širio, i od jezika ispovedanja i teoloških promišljanja nove religije, jezika nove državne administracije, prerastao u glavno komunikacijsko i izražajno sredstvo sveukupnog naučnog i umetničkog stvaralaštva. To se odrazilo i na leksikografiju u kojoj su arapska leksikografska metodologija, uz sâm arapski jezik suvereno vladali. Iako Karter ističe da višejezični rečnici nisu bili česti jer su „sami Arapi retko mogli videti potrebu za njima” (Carter 1990: 107–108)¹, ti rečnici nisu zapravo nisu bili tako malobrojni, samo su imali drugačiji status i drugačiju ciljnu grupu. Tačno je da je arapski postao *lingua franca* prirodnih i društvenih nauka, književnosti i brojnih prevoda sa sirske, grčkog, persijskog, sanskrita, koptskog i drugih jezika i prirodno da je u takvim okolnostima i arapska jednojezična leksikografija bila dominantna u pogledu prioriteta, broja, obima i značaja leksikografskih ostvarenja. Možda Arapi nisu imali potrebu za dvojezičnom leksikografijom, ali nearapski narodi i te kako jesu, a arapska jednojezična leksikografija je neretko diktirala metodologiju leksikografske prakse i u nearapskim leksikografskim ostvarenjima, kako ćemo pokazati.

Upravo zato je klasična arapska dvojezična i višejezična leksikografija daleko temeljnije proučena u nearabističkoj literaturi, dok su se arabisti u specijalizovanim monografijama ili vrlo šturo i dosta nesistematično bavili tom temom (Haywood 1965 i 1991; Naşşār 1988; Carter 1990: 107–108; Hoogland 2006), ili je pak uopšte nisu razmatrali niti pominjali (Baalbaki 2014; Рыбалкин 1984; Рыбалкин 1990; Рыбалкин 2003). Značaj nearabističkih proučavanja ovih leksikografskih dela je svakako neupitan, ali verujemo da pregled dostignuća klasične arapske leksikografije ne može biti celovit bez što sistematičnijeg predstavljanja i dvojezičnih i višejezičnih rečnika arapskog jezika jer se samo tako može steći predstava o dometima uticaja arapske leksikografske metodologije na leksikografsku praksu drugih naroda, kao što se time postavljaju nužni temelji za bolje razumevanje metodologije moderne arapske dvojezične leksikografije.

¹ „the Arabs themselves can scarcely have seen the need for them” (Carter 1990: 107–108).

Stoga ćemo predstaviti najznačajnije rečnike, njihovu namenu i njihovu makro- i mikrostrukturu. Konkretno, bavićemo se rečnicima koji, pored arapskog, obuhvataju jezike kao što su sirska, hebrejski, persijski, turski, koptski, berberski i etiopski jezici, ali i rečnike arapskog vezane za naše govorno područje.

5.1. SIRSKO-ARAPSKI REČNICI

Nasar i Hejvud su složni u oceni da su dvojezična leksikografska ostvarenja na sirska i hebrejska nastala najpre zbog postojanja osnovanog straha učenih pripadnika tih nacija da će njihovi jezici nestati i svesti se samo na liturgijsku upotrebu, jer je arapski u tom periodu dominirao svim sferama upotrebe (Naṣṣār 1988: 74; Haywood 1965: 120). Sirska leksikografska delatnost, razloge njenog nastanka, kao i njene domete, najslikovitije opisuju urednici engleske verzije Divalovog kritičkog izdanja Bar Bahlulovog sirska-arapskog rečnika iz X veka, možda i najznačajnijeg rečnika sirska jezika iz srednjeg veka. Oni navode:

„Sirci su pregalački pravili glosare posle devetog veka nove ere, kada je među njima zavladao običaj da se govori arapskim jezikom i odvojio ih od jezika njihovih predaka. Radili su na tome da utvrde razlike u vokalizaciji reči koje su učenjaci zapisivali kao homografe u ranijim radovima koji su se samo bavili nejasnim rečima (*æquilitteris*). Dodavane su i teške i reči sličnih značenja, sa kratkim komentarom, kao što su ti kratki tekstovi razmatrali homonimne i sinonimne termine” (Kiraz et al. 2019: XLII).²

Ne treba da nas začudi činjenica da je sirska srednjovekovna leksikografiju utemeljio glasoviti prevodilac i lekar, Hunein ibn Ishak, u 9. veku (Wright 1894: 211; Haywood 1965: 122; Kiraz et al. 2019: XLII–XLIV). Reč je o grčko-sirska glosaru *Tumačenje reči* odnosno *Tumačenje grčkih reči u sirska* o kojem tek posredno saznajemo, preko Ibn Bajtara i rečnikâ Bar Alija i Bar Bahlula (Kiraz et al. 2019: XLII–XLIV). Ipak, od važnosti ga je pomenuti iz najmanje dva razloga. Iako nije sačuvan, ovaj rečnik ima posebnu težinu jer njegov autor nije bio samo lekar, već i „šejh prevodilaca”, najčuveniji prevodilac medicinske literature sa grčkog u srednjem veku, koji je čak sastavio i gramatiku sirska jezika.³ Drugi razlog je to

² „The Syrians painstakingly prepared glossaries after the ninth century A. D., when the custom of (speaking) the Arabic language had come to prevail among them and to sever them from the speech of their fathers. They worked to distinguish the vocalizations of words that scholars had written as homographs in prior works that merely treated ambiguous words (*æquilitteris*). Difficult words, and those having similar senses, were added as well, with brief commentary, and furthermore these short texts discussed homonymous and synonymous terms” (Kiraz et al. 2019: XLII).

³ O jednom delu tih prevoda i sâm Ibn Ishak govori u svojoj *Poslanici Aliju ibn Jahji o prevedenim Galenovim knjigama i nekima koje još nisu prevedene (Risalat Hunayn ibn 'Ishāq 'ilā 'Alī ibn Yahyā fī ḡikr mā turḡima min kutub Ḡālīnūs bi 'ilmihī wa ba 'ḡ mā lam yutarḡam)* gde iznosi i određene stavove prema prevodenju. Više o Huneinu ibn Ishaku kao prevodiocu, v. u Đorđević, D. 2019. Ključni pojmovi arapske srednjovekovne misli o prevodenju. U: *Оријенталістїка јуче-ганас-суйра*, zbornik radova (ур. Анђелка Митровић). Београд: Филолошки факултет. Стр. 369–384. О другим детаљима

što su praktično sav materijal tog prvobitnog Ishakovog rečnika, kao i kasniji dodaci Zekerije iz Merva krajem IX veka⁴, prerađeni u obimnije sirsko-arapske rečnike koji su srećom opstali, o čemu potvrdu nalazimo kod Rajta i Hejvuda (Wright 1894: 212; Haywood 1965: 122).

Ibn Ishakov glosar je krajem IX i početkom X veka inkorporisan u *Sirsko-arapski glosar* lekara i jezikoslovca Iša bar Alija⁵, što je jedno od najranijih sačuvanih sirskih leksikografskih ostvarenja. Reč je o rečniku glosarskog tipa, gde se rečnički članak uglavnom sastoji od lekseme na sirsom i njenih ekvivalenata na arapskom, uz ređu pojavu dodatnih objašnjenja na sirsom, iz čega pretpostavljamo da je u osnovi bio namenjen prevodiocima na arapski, jer Mekolum zapaža da su arapski ekvivalenti u sirsom rečnicima od Bar Alijevog vremena zapravo bili dodatak definiciji same leme (McCollum 2013: 299).

U kasnijim decenijama X stoleća, Ibn Ishakov glosar inkorporisan je u *Sirsko-arapski rečnik* Hasana bar Bahlula. To leksikografsko ostvarenje predstavlja jedan od najznačajnijih srednjovekovnih spomenika sirsom jezika i kulturne baštine i najobuhvatniji sačuvani rečnik na tom jeziku. To je obimno delo kompilatorskog karaktera, sa preko 20500 rečničkih jedinica koje je autor ekscerpirao iz raznovrsnih sirskih i arapskih izvora čiji se iscrpni popis može naći u uvodnoj reči engleske verzije Divalovog kritičkog izdanja.⁶ Kako je sâm Bar Bahlul objasnio u odvojenim predgovorima donekle različite sadržine koje je napisao na sirsom i arapskom jeziku, opredelio se za alfabetsko-korensko ustrojstvo (Duval 1901: 3–4; Kiraz et al. 2019: L–LII). Ipak, kao i mnogi njegovi prethodnici i savremenici u svetu jednojezične arapske leksikografije, to ustrojstvo u praksi nije dosledno primenjivao. Dival je konstatovao da je uključena leksika neretko bila uređena najprostijim alfabetskim poretom, samo prema početnom slovu reči, ali se ujedno ogradio jer su na sačuvanim rukopisima tog rečnika bile vidne naknadne intervencije prepisivača čiji se obim ne može ni pretpostaviti (Kiraz et al. 2019: LII). Iz forme rečničkog članka, gde sirski deo zauzima centralno mesto sa opsežnim objašnjenjima, poput enciklopedije (Haywood 1965: 122), u odnosu na šturi arapski deo gde se daju samo ekvivalenti, bez ikakvih dodatnih informacija, vidi se da rečnik nije bio namenjen samo prevodiocima.

Kitāb al-turğumān fī ta‘līm luġat al-Suryān odnosno *Prevodiočeva knjiga za učenje sirsom jezika* Ilije bar Šinaje ili Ilije iz Nisbisa iz XI stoleća jeste glosar koji je imao udžbeničku namenu, a koji se u literaturi pominje kao sirsko-arapski

---

njegove biografije i o njegovoj gramatici sirsom jezika, videti u Wright, W. 1894. *A Short History of Syriac Literature*. London: A. & C. Black, str. 211–213.

⁴ O tome ko bi mogao biti Zekerija iz Merva v. kod Rajta (Wright 1894: 215–216).

⁵ Postoji više kritičkih izdanja ovog glosara, a nama je bio dostupan uvid u: Gottheil, R. J. H. 1908. *The Syriac-Arabic Glosses of ‘Ishō’ bar ‘Alī*. Roma: Tipografia della R. Accademia dei Lincei.

⁶ Videti, na primer, spisak sa objašnjenjima od 53. do 74. strane u Kiraz, G. et al. (eds.) 2019. *The Syriac and Arabic Lexicon of Hasan Bar Bahlul (Olaph-Dolath)*. Piscataway: Gorgias Press.

ali i arapsko-sirski rečnik.⁷ Kako Mekolum navodi, u većini sačuvanih rukopisa postoje dve kolone, gde je tekst na sirsom s desne strane, a ekvivalenti i objašnjenja na arapskom s leve (McCollum 2013: 300–301). *Kitāb al-turğumān*, kako se ovaj rečnik uobičajeno skraćeno naziva, u osnovi je tematski uređen glosar s povremenim elementima rimovanog uređenja. Iz Ilijinog predgovora, kao i činjenice da je arapski tekst ispisan takozvanim garšunijem⁸ zaključuje se da je glosar namenjen čitaocima kojima je arapski verovatno maternji jezik, a žele da nauče više o leksičko-semantičkoj strukturi sirsog (McCollum 2013: 301). U predgovoru koji je takođe na arapskom, Ilija navodi tematske celine koje je pokrio (crkvena praksa, čovek – građa i priroda, srodničke veze i drugo), kao i neke principe objašnjavanja gramatičkih pravila sirsog jezika (McCollum 2013: 312–315).

Inače, *Kitāb al-turğumān* bio je osnova za *Arapsko-sirsko-latinski thesaurus* iz 1636. koji je nastao tako što je Tomas Običini ili Tomas iz Novarije praktično preveo Ilijin glosar na latinski i to bez navoda da je reč o prevodu tuđeg dela.⁹ Mekolum ostavlja mogućnost da nije reč o namernom prisvajanju tuđeg dela, jer je sasvim moguće da Običini nije ni znao da je Ilija iz Nisbisa autor, pošto je u opticaju mnogo rukopisnih verzija bez imena autora, a neke od njih je Običini provereno koristio (McCollum 2013: 301–302).¹⁰

Karter pominje još jedan značajan višejezični rečnik koji obuhvata arapski, sirski, grčki, latinski, kastiljanski, berberski i persijski, *Kitāb al-mufradāt* odnosno *Kitāb ġāmi' al-mufradāt* ili *Kitāb al-'adwiya al-mufrada* – „Knjiga o jednostavnim lekovima”, leksikografa iz arapske Španije Gafikija (al-Ġāfiqī, umro 1165) u kojoj se bavio lekovitim biljem. Ovo delo je fragmentarno sačuvano, a nama je bio dostupan samo engleski prevod skraćene verzije rukopisa sa komentarima Abul Faradža Gregorijusa zvanog Bar Hebraus, na arapskom Ibn Ibri (ʿAbu al-Faraġ Ġrġūryūs – Ibn al-ʿIbrī, umro 1286) i samih prevodilaca na engleski i priređivača, M. Mejerhofa i Dž. Subhija iz 1932. godine, iz kojeg se nažalost ne može ostvariti uvid u ustrojstvo rečnika.

⁷ Hejvud navodi da je reč o arapsko-sirsom rečniku (Haywood 1965: 122), dok Mekolum tvrdi suprotno (McCollum 2013: 297 i 300–301), pri čemu je Mekolumovo mišljenje utemeljenije.

⁸ Garšuni (*karšūnī*) jeste donekle adaptirano sirsko pismo koje su hrišćani sa teritorije Sirije i Mesopotamije koristili za pisanje arapskog. Više o tom i srodnim načinima pisanja v. u: Kiraz, G. A. 2014. Note on the term “garshunography”. U: Hugoye: Journal of Syriac Studies. –Vol. 17.2. Pp. 191–193.

⁹ V. u Obicini, T. 1636. *Thesaurus Arabico-Syro-Latinus*. Romae: Congregationis de Propag. Fide.

¹⁰ „We should perhaps not be too critical of Obicini’s failure to mention Eliya’s, for he may not have known it: Eliya is not named as the author in several of the manuscripts. According to J. Uri, it is one of the Bodleian manuscripts, Marsh. 703, that Obicini used to prepare his *Thesaurus*” (McCollum 2013: 301–302).

5.2. HEBREJSKO-ARAPSKI REČNICI

„Hebrejsko-arapski rečnici jesu slučaj za sebe. U islamskoj imperiji Jevreji su prihvatili arapski kao svoj maternji jezik. Učili su hebrejski, ali samo za verske svrhe. Kada su počeli da pišu gramatike i rečnike hebrejskog, činili su to na arapskom, doduše pisanim hebrejskim pismom. Ta dela nisu služila kao pomoć za učenje arapskog, već da preko arapskog nauče značenje nepoznatih hebrejskih reči” (Versteegh 2020: 8).¹¹

Ovim rečima Fersteih pravi osvrt na hebrejsko-arapsku srednjovekovnu leksikografiju. Sličan stav su pre njega izneli Nasar i Hejvud, da su dvojezična leksikografska ostvarenja na hebrejskom nastala iz istih razloga kao i ona na sirsom, prvenstveno zbog postojanja osnovanog straha da će se njihov jezik svesti samo na liturgijsku upotrebu (Naṣṣār 1988: 74; Haywood 1965: 120).

Začetak takve jezikoslovne i leksikografske ideje kod Jevreja se pripisuje već pominjanom Saadiji Gaonu (arapsko ime: Sa’īd ibn Yūsuf al-Fayyūmī, umro 942. godine), prvom jevrejskom leksikografu i „ocu hebrejske lingvistike”. Pri tome Zvip tvrdi da je Gaon zapravo iskoristio nešto što ona ilustrativno naziva izvorno arapskim „toposom” kako bi ustanovio temelje na kojima će u narednim stolicima počivati lingvistička istraživanja hebrejskog (Zwiep 1996: 47). Ovom jevrejskom leksikografu možemo načelno pripisati i da je sastavio prvi hebrejsko-arapski rečnik. Načelno, jer svoj čuveni *’Egron* ili *Agron* nije isprva sastavio kao dvojezični rečnik, već kao jednojezični rimovani rečnik za pesnike, gde je prvi deo uredio prema početnom slovu, a drugi prema krajnjem, da pomogne pesnicima da sastavljaju akrostih. Njemu je, modernom terminologijom rečeno, u drugom dopunjenom izdanju, između ostalog, dodao arapski predgovor i arapske ekvivalente (Haywood 1965: 121; Dotan 1987: 77).

Kako smo ranije ukazali, Hejvud je u svojoj pionirskoj studiji *Arabic Lexicography: its history, and its place in the general history of lexicography* iz 1960. odnosno 1965. izneo hipotezu da je ovaj rečnik bio mogući uzor Džauhariju za rimovano ustrojstvo njegovog rečnika *al-Ṣaḥāḥ* (Haywood 1965: 121), i ta hipoteza je bila dosta dugo ukorenjena u arabistici. Ipak, Balbaki u svojoj studiji *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century* iz 2014. iznosi novije i utemeljene dokaze da sistem uređenja prema poslednjem slovu bio primenjivan kod arapskih filologa i pre nego što se Gaon rodio, te da je jedino on mogao biti arapskim uticajem, nikako obrnuto (Baalbaki 2014: 57). A izvesnog uticaja jeste bilo jer je sâm Gaon u predgovoru *Agronu* iskazao zahvalnost arapskim autorima na koje se ugledao, što i sâm Hejvud navodi (Haywood 1965: 121). Zbog

¹¹ „A special case is that of Hebrew–Arabic dictionaries. In the Islamic empire, Jews had adopted Arabic as their native tongue. They learned Hebrew but used it only for religious purposes. When they started to write grammars and dictionaries of Hebrew, they did so in Arabic, albeit in Hebrew script. These did not serve as tools to learn Arabic, but to learn the meaning of obscure Hebrew words, through Arabic” (Versteegh 2020: 8).

toga treba naglasiti da pitanju uticaja arapskih jezikoslovnih postulata na lingvistička dostignuća naroda koji su bili u neposrednom kontaktu sa Arapima nikako ne bi trebalo olako pristupati, jer se taj uticaj različito manifestovao. Zvip ukazuje na to da je kod jevrejskih gramatičara i leksikografa priroda takvih uticaja bila složena, jer iako su za predmet tih proučavanja uzeli jezik svojih svetih spisa, nisu uvek odelito posmatrali gramatiku i leksikografiju, odnosno *naḥw* i *luḡa* (Zwiep 1996: 43).¹²

Dotan ukazuje na to da to da je Gaonov *Agron* dugo smatran za jedinstven primer hebrejsko-arapske leksikografije, dok osamdesetih godina XX veka nisu otkrivena još dva rukopisa hebrejsko-arapskih rečnika koja zavređuju istraživačku pažnju. Za nas je ovde značajan odlomak hebrejsko-arapskog rečnika u rukopisu koji Dotan naziva *Anonimni B*, a koji je evidentno nastao posle *Agrona*. Njegovu rečničku građu čini pretežno biblijska leksika praćena primerima iz Biblije, gotovo identična onoj u *Agronu*. Ipak, za razliku od tog rečnika, u *Anonimnom B* je za svaku lemu predstavljeno više značenja s primerima i prevodom na arapski jezik, uz mnoštvo originalnih interpretacija. Iako je jasno se anonimni autor oslanjao na Gaonov rečnik, preciznije, na njegovu metodologiju, takvo ustrojstvo rečničkog članka upravo je ono što predstavlja znatnu razliku u odnosu na *Agron* koji je rečnik glosarskog tipa, gde je za lemu davan jedan ekvivalent na ciljnom jeziku – arapskom. Zbog svega toga, Dotan iznosi stav da je anonimni autor ovog rečnika dao značajan samostalni doprinos (Dotan 1987: 78–83).

Njihovo mišljenje potvrđuje i Zvip koja podvlači i da su jezikoslovna dela imala za cilj da hebrejski učine prikladnim književnim medijumom, uz neupitnu činjenicu da su se hebrejski jezikoslovci povelili primerom arapskih jezikoslovnih proučavanja (Zwiep 1996: 46). Ova autorka je naglasila da se kod svih jevrejskih jezikoslovaca ponavljao još jedan motiv za sastavljanje gramatika, a i rečnika, a to je „[...] želja da nadoknade gubitak hebrejskog jezika u stolecima nakon progona iz svoje domovine” (Zwiep 1996: 47).¹³

5.3. KOPTSKO-ARAPSKI REČNICI

U svom jezgrovitom pregledu istorije koptsko-arapske leksikografije, Adil Sidarus ističe:

„Kada su se tokom XIII stoleća (VII po hidžri) egipatski hrišćani konačno i za sva vremena integrisali u svet arapske kulture, a to je bilo zlatno doba koptsko-arapskog stvaralaštva, posvetili su se i intenzivnom proučavanju svog izvornog nacionalnog

¹² Za više detalja o specifičnostima pristupa srednjovekovnim proučavanjima hebrejskog jezika videti Zwiep, I. E. 1996. The Hebrew linguistic tradition of the Middle Ages. In: Histoire Épistémologie Langage. – 18, 1. Pp. 41–61, kao i Olszowy-Schlanger, J. 1999. Early Qaraite grammarians and their concept of the Hebrew «root». In: Histoire Épistémologie Langage. – 21, 2. Pp. 101–122.

¹³ „[...] the wish to compensate for the loss of Hebrew in the centuries following the expulsion from the Jewish homeland” (Zwiep 1996: 47).

jezika i jezika svoje religije. Tako je započeo dugi vek koptskih filoloških proučavanja na arapskom jeziku koja su tokom XIII veka bila usmerena ka bohajirskom, a potom ka sahidskom” (Sidarus 1978: 125).¹⁴

Ovaj egipatski i koptski autor ukazuje na to da postoji raširena zabluda da su jezikoslovne aktivnosti Kopta bile deo pokušaja da se spreči odumiranje sopstvenog jezika, jer se koptski jezik u tom trenutku, dakle već sigurno čitav vek, ako ne i duže, nije koristio. Motiv za takve intenzivne aktivnosti na planu izrade rečnika i gramatika je zapravo bio identičan prvobitnom motivu koji je kod Arapa probudio interesovanje za proučavanje sopstvenog jezika – tumačenje i proučavanje Svete knjige. Osim toga, intenzivno se radilo na izradi kanonskog prevoda Svetog pisma na arapski (Sidarus 1978: 125).¹⁵

Koptski jezikoslovci su u tom periodu uveli kao standardne naročite termine na arapskom jeziku za rečnike – *sullam/salālim* doslovno „lestvica, skala, merdevine, stepenice” i gramatike – *muqaddima*, doslovno „uvod, predgovor”, koji se pak u arapskom jezikoslovlju tog perioda nisu koristili. U literaturi nalazimo dva vrlo različita tumačenja zašto je termin *sullam* uopšte odabran da postane tehnički termin za rečnik. Vicihl tumači da je termin dobio to značenje jer su rečnički stupci, s koptskim lemeta s leve strane, a arapskim ekvivalentima s desne, podsećali na lestvice ili merdevine (Vycihl 1991), dok Sidarus ukazuje i na to da je vrlo brzo počeo da se koristi i za zbirke filoloških traktata, a ne samo za rečnike (Sidarus 1978: 126). Nasar, koji iznosi podatak da se za svakog ko je znao da prevodi na koptski i sa koptskog koristio odnosni arapski pridev *sullamī*, izveden upravo iz termina za rečnik, te da se taj naziv među Koptima zadržao do kraja XIX veka u značenju „prevodilac za koptski”, smatra da su koptsko-arapski rečnici dobili naziv po lestvicama „[...] jer se pomoću njih čovek postepeno uspinje do poimanja / glavnih karakteristika jezika, a preko toga i do najviših stupnjeva znanja”¹⁶ (Naṣṣār 1988: 93). Vrlo sličan navod nalazimo i kod Sidarusa, u kojem se kao najviši stupnjevi znanja prepoznaju svete knjige (Sidarus 2000: 270). Taj se citat pripisuje nepoznatom koptskom autoru¹⁷, a sâm Sidarus, kao verovatno najveći autoritet po pitanju koptsko-arapske

¹⁴ „When in the course of the thirteenth century (the seventh of the Hegira) the Christians of Egypt became integrated finally and for all time into Arabic cultural world (this is the golden age of Arabic Coptic literature) they applied themselves also to the intensive study of their original national and religious language. So began a long century of Coptic philological studies in the Arabic language which during the thirteenth century were directed toward Bohairic, later passing to Sahidic” (Sidarus 1978: 125).

¹⁵ Dobar pregled stvaralaštva na koptskom jeziku od VII do XI veka, kao i postepenih promena na jezičkom planu, v. u: Sidarus, A. Y. 2013. From Coptic to Arabic in the Christian Literature of Egypt (7th–11th centuries). In: *Coptica*. – 12 (2013), Los Angeles: St. Shenouda the Archimandrite Coptic Society, pp. 35–56.

¹⁶ „[...] li’annahā al-wasīla allatī yartaqī bihā al-’insān li al-tadarruġ fī fahm / ma’ālim al-luġa wa al-wuṣūl bi wāsiṭatihā ’ilā ’a’lā daraġāt al-ma’rifa” (Naṣṣār 1988: 93).

¹⁷ Sidarus ga navodi na osnovu kritičkog izdanja Munier, H. 1930. *La Scala Copte 44 de la Bibliotheque Nationale de Paris*. Le Caire: Imprimerie de L’Institut Francais.

leksikografije, nalazi da je Vicihlovo objašnjenje, zasnovano na tehničkom uređenju rečnika, neutemeljeno (Sidarus 2000: 269–270).

Sidarus ukazuje na to da Koptima izrada rečnika nije bila nepoznata i pre arapskih osvajanja, te da su se u ranom srednjem veku već javili jednojezični i dvojezični, grčko-koptski glosari nepoznatog autorstva (Sidarus 1978: 126–127). Što se tiče koptsko-arapskih leksikografskih ostvarenja, mogu se razlikovati četiri tipa: rimovani, alfabetski, predmetno-tematski i rečnici bez posebnog ustrojstva.¹⁸

Najstariji rečnik koptskog jezika poznatog autorstva jeste glosar iz XIII stoleća, *al-Sullam al-kanā'isī*, „Crkvene lestvice” episkopa Juhane el Samanudija (ar. Yūḥannā al-Samannūdī, umro posle 1257. godine), koji se još naziva i *Sullam al-Samannūdī*, „Samanudijeve lestvice”.¹⁹ Samanudi je ovaj rečnik osmislio kao priručnik koji će vernicima pomoći da bolje razumeju biblijski i liturgijske tekstove, a mi ga možemo svrstati u predmetno-tematske glosare, slične pojedinim ranijim arapskim rečnicima koji su se bavili neobičnom leksikom iz Kurana (ar. *ḡarīb al-Qur'ān*)²⁰. Naime, leksički materijal u njemu uređen je redosledom kojim se javlja u izvorima iz kojih je ekscerpiran, tako da je glosar imao ulogu priručnika. Samanudi je u naknadnim delovima preskakao termine koji se ponavljaju bez posebne napomene gde se mogu naći, što je dosta komplikovalo upotrebu. Ipak, Sidarus ističe da je ovaj glosar bio vrlo popularan. Tome je neosporno doprinela i činjenica da se u njemu nalazio prvi gramatički „uvod”, ar. *muqaddima*, odnosno prvi gramatički traktat o koptskom, a koji je ujedno označio početak gramatičkih proučavanja tog jezika. Taj uvodni traktat je bio napisan na arapskom (Sidarus 1978: 127–128; Naṣṣār 1988: 94).

Arapska leksikografska metodologija nije bila bez uticaja na koptsko-arapsku leksikografiju. Iskoristivši građu iz Samanudijevog rečnika, Abu Ishak ibn Asal (XIII vek, ar. 'Abū 'Ishāq ibn al-'Assāl) iz učene i ugledne koptske porodice Ibn Asal, sastavio je jedan od najznačajnijih srednjovekovnih koptsko-arapskih rečnika. Ipak, Abu Ishak ibn Asal je drugačije organizovao rečničku građu u nastojanju da koriguje nedostatke u ustrojstvu ranijeg Samanudijevog rečnika. Tako je nastao rimovani glosar *al-Sullam al-muqaffā wa ḡahab kalāmihī al-muṣaffā* – „Rimovane lestvice i čisto zlato Njegovih reči”. Zanimljivo je da se Abu Ishak ibn Asal opredelio za Džauharijev rimovani sistem, iako koptski ima sasvim drugačiju strukturu koja se ne može svesti na apstraktni konsonantski koren reči, a samim tim poseduje i sasvim drugačiju rimu te, kako Sidarus ukazuje, ustrojstvo ovog rečnika nije bilo bez

¹⁸ Radi uniformnosti, ovde primenjujemo kriterijume za klasifikaciju prema ustrojstvu kakve i kod arapskih jednojezičnih rečnika, dok se kod Sidarusa može naći nešto drugačiji pristup. On rimovane rečnike ubraja u podvrstu alfabetskih, dok u predmetno-tematske rečnike ne ubraja sve rečnike specijalizovane leksike (Sidarus 1978: 131–132).

¹⁹ Postoje i dva nedovoljno proučena rukopisa anonimnih alfabetski uređenih grčko-bohajirsko-arapskih rečnika koji sigurno potiču najkasnije iz X ili XI veka, a kojima je naknadno dodat i arapski (Sidarus 1978: 132).

²⁰ Videti, na primer, kod Balbakija više o tome (Baalbaki 2014: 66–67).

ozbiljnih nedostataka (Sidasus 1978: 129–130). I tu imamo još jednu potvrdu o tome koliko je Džauharijeva leksikografska metodologija iz rečnika *Ṣaḥāḥ* bila uticajna. Istovremeno s ovim rečnikom pojavio se i rimovani rečnik Abu Šakira ibn Rahiba (ʿAbū Šākir ibn al-Rāhib, umro 1295) od kog je sačuvan samo gramatički predgovor (ar. *muqaddima*) gde ima i opis ustrojstva i organizacije rečnika. Iako Sidasus tvrdi da je taj rečnik bio daleko superiorniji, kako po ustrojstvu, tako i po ekscerpiranoj građi samo na osnovu navedenih fragmenata (Sidasus 1978: 130–131), objektivna ocena nije moguća tek dok se taj deo rukopisa ne pronađe i prouči.

Ipak, u koptsko-arapskoj leksikografiji najzastupljeniji su bili predmetno-tematski dvojezični ili višejezični rečnici. Najpoznatiji rečnik tog tipa jeste obimni rečnik *al-Sullam al-kabīr* – „Velike lestvice”. Sidasus ga pripisuje koptskom enciklopedisti Abu Barakatu ibn Kabar (ar. ʿAbū al-Barakāt ibn Kabar) s kraja XIII i početka XIV veka (Sidasus 1978: 132–133). S druge strane, Nasar navodi da je Abu Ishak ibn Asal takođe autor ovog rečnika, te da se ovog puta ugledao na ustrojstvo čuvenog rečnika *al-Muḥaṣṣaṣ* Ibn Side, a da se na sastavljanje novog rečnika odlučio jer je njegovo prethodno delo spaljeno u nemirima u Egiptu 658. godine po hidžri (Naṣṣār 1988: 93). Po opisu koji Nasar daje, jasno je da ima u vidu isti rečnik kao Sidasus, pri čemu je on jedini autor koji tvrdi da ta dva rečnika imaju istog autora, Ibn Asala, ne navodeći izvor tog podatka.

U odnosu na rečnike poput Samanudijevo i Ibn Asalovog, koji se zasnivaju na leksici iz biblijskih i liturgijskih tekstova i njihovim arapskim ekvivalentima, Sidasus ukazuje da su predmetno-tematski koptsko-arapski rečnici, poput Ibn Kabarovog, ali i drugih, anonimnih, nepravedno zapostavljeni u istraživanjima. Značaj ovih rečnika se ne krije u njihovoj leksikografskoj metodologiji koju Sidasus povezuje sa grčkim, čak i staroegipatskim nasleđem, već u činjenici da nude daleko dragoceniji jezički materijal kako što se tiče proučavanja koptskog tako i što se tiče različitih slojeva arapskog (Sidasus 1978: 138–140). Za ilustraciju toga je dovoljan i ovlašni pogled na odstupanja u arapskoj grafiji u Ibn Asalovom rečniku iz 1270. godine *al-Sullam al-muqaffā wa ḡahab kalāmihi al-muṣaffā*, rukopis Ms 200 iz Library at the Herbert D. Katz Center for Advanced Judaic Studies.

Ovu Sidasusovu primedbu o značaju predstavljene leksike u oba jezika podržava i činjenica da je jedino Nasar uopšte pominjao koptsko-arapsku leksikografiju, i to vrlo šturo i ne bez propusta, dok se Hejvud nije bavio ovim segmentom dvojezične arapske leksikografije, iako je jasno da nije bez značaja niti bez materijala za istraživanje.

5.4. BERBERSKO-ARAPSKI REČNICI

To što se u većim studijama arapskih srednjovekovnih leksikografskih aktivnosti pominju samo dvojezični rečnici na sirskom, hebrejskom, persijskom, turskom i rede koptskom, a tu mislimo najpre na Hejvuda (Haywood 1965 i 1991),

Nasara (Naṣṣār 1988) i Houhlanda (Hoogland 2006), ne znači da dvojezični rečnici na drugim jezicima nisu postojali. Naprotiv, čak je više nego opravdano pretpostaviti da je takvih leksikografskih aktivnosti bilo na svim nearapskim teritorijama koje su došle pod neposredan ili posredan uticaj arapskog u srednjem veku. Samo je pitanje šta je od tih rukopisa sačuvano i šta je podvrgnuto kasnijim filološkim proučavanjima. Već smo videli da Hejvud (Haywood 1965, Haywood 1991), a po ugledu na njega i Houhland (Hoogland 2006) nisu ni pomenuli koptsko-arapske rečnike. Što se tiče berbersko-arapskih rečnika, kojima ćemo se baviti u ovom potpoglavlju, njih ne pominju ni oni ni Nasar (Naṣṣār 1988).

Da nema razloga da berbersko-arapski srednjovekovni rečnici budu zanemareni u studijama arapskih srednjovekovnih leksikografskih aktivnosti, posrednu potvrdu nalazimo kod Fersteiha kada u pregledu istorije nastave arapskog jezika kao stranog ističe upravo arapsko-berbersku dvojezičnu leksikografiju u srednjem veku:

„Na arapskom govornom području dvojezični rečnici su bili relativno retki. Berberski je bio među izuzecima. Korišćen je kao pomoćni jezik u nastavi arapskog, ali i kao jezik osnovnih traktata iz teologije i drugih tema za početnike. Arapsko-berberski glosari su se pojavili već u XII veku i obično su bili uređeni tematski, u skladu sa svojom praktičnom funkcijom u prevodenju” (Versteegh 2020: 5–6).²¹

Jedan od najznačajnijih pisanih spomenika berberskog jezika i najvažniji sačuvani srednjovekovni berbersko-arapski rečnik jeste *Kitāb al-'asmā'* – „Knjiga nazivlja” iz XII stoleća. Autorstvo ovog rečnika pripisuje se Ibn Tunartu (ar. Ibn Tūnart, 1085–1171), jezikoslovcu o kom se malo zna (Amennou 2021: 64). Amenu ukazuje da ovaj rečnik datira sa samih početaka berbersko-arapske leksikografske aktivnosti koja je procvetala s nastupanjem perioda vladavine Almohada (ar. al-Muwaḥḥidūn) od 1121. do 1269. godine (Amennou 2021: 59).

Rečnik *Kitāb al-'asmā'* spada u širu grupu glosara s opštim nazivom *kašf al-rumūz* – „otkrivanje znakova”. Takva dela su nudila tematski uređene liste reči na arapskom i njihove ekvivalente na berberskom, a njihova svrha je bila „[...] da olakšaju učenicima da razumeju i nauče arapski, da im pomognu da razumeju islam na svom maternjem jeziku, što su berberski učenjaci i juristi koristili kao metod u tradicionalnim školama i džamijama u Maroku do početaka XX veka”²² (Amennou

²¹ „Within the Arabic-speaking world, bilingual glossaries were relatively rare. Berber was one of the exceptions. It was employed as an auxiliary language in teaching Arabic, but also as the language of elementary treatises on theology and other topics for beginning students. Arabic–Berber glossaries were compiled as early as the twelfth century and were usually thematic, in line with their function as translation tools” (Versteegh 2020: 5–6).

²² „[...] to aid in the understanding of the Arabic language and to inculcate students in and facilitate their understanding of Islam with their mother tongue; and this method was employed by Berber scholars and jurists in traditional schools and mosques in Morocco up until the early part of the twentieth century” (Amennou 2021: 60)

2021: 50). Amenu povezuje takvo predmetno-tematsko uređenje sa uticajem andaluzijskog leksikografa Ibn Side i njegovog više puta pominjanog rečnika *al-Muḥaṣṣaṣ* iz XI veka (Amennou 2021: 60 i 67). Pretpostavka takvog uticaja je sasvim opravdana, jer ne samo što se *al-Muḥaṣṣaṣ* smatra najobimnijim tezaurusom te vrste (Baalbaki 2014: 199 i 275–276), već je *Kitāb al-'asmā'* nastao u jeku popularnosti Ibn Sidinog ostvarenja i na maloj geografskoj udaljenosti. Ibn Tunart je svoj *Kitāb al-'asmā'*, na koji su se kasnije većinski ugledali drugi berbersko-arapski leksikografi²³, podelio na 38 tematskih poglavlja koja pokrivaju raznovrsne teme vezane za čoveka i njegov život, prirodno i društveno okruženje, kao i gramatiku (Amennou 2021: 67–68).²⁴

Što se tiče makrostrukture, sem klasičnog predmetno-tematskog rečnika kakav je *Kitāb al-'asmā'*, Amenu posebno izdvaja i tip *'urḡūza*, rečnike koji su takav naziv dobili zato što su sastavljeni u arapsko-andaluzijskom poetskom metru *raḡaz* za koji je poznato da se neretko koristio u didaktičkim materijalima da olakša memorisanje (Amennou 2021: 61). Ipak, pošto je u tim rečnicima građa takođe organizovana po tematskim poglavljima, bez obzira na rimovane definicije i rečničke članke, ne treba ih izdvajati kao poseban tip makrostrukture.

Berbersko-arapski i arapsko-berberski rečnici bili su prevashodno namenjeni učenju i nastavi arapskog jezika, kao i prevodilačkim aktivnostima. Ipak, njihova najveća vrednost krije se u beleženju berberskog jezičkog nasleđa koje tek treba da bude bolje proučeno.

5.5. ETIOPSKO-ARAPSKI REČNICI

Iako Hejvud (Haywood 1965, Haywood 1991), Houhland (Hoogland 2006) ni Nasar (Naṣṣār 1988) ne pominju ni etiopsko-arapske rečnike, kako ukazuju relevantne studije Bulah (2015 i 2017) i Bulah i Kogana (2013, 2014, 2015 i 2017), arapski jezik je imao svoju ulogu i u dvojezičnoj i višejezičnoj leksikografiji etiopskih jezika. To je bila posledica geografske blizine i istorijskih kontakata Jemena i Etiopije, kao i interesovanja jemenskih učenjaka za susednu Etiopiju i njene jezike (Bulakh 2017: 2). Na tom planu je posebno značajan arapsko-etioipski glosar sa kraja XIV veka koji se pripisuje jemenskom sultanu iz rasulidske dinastije, Meliku Afdalu Abasu (Bulakh & Kogan 2017: 1)²⁵. Preciznije, ovaj jemenski vladar je naložio da se taj rečnik sastavi (Bulakh 2017: 2), dok je ime pravog autora nepoznato.²⁶

²³ Videti dosta iscrpne primere kod Amenua (Amennou 2021: 61–63).

²⁴ Amenu ovaj rečnik prvenstveno posmatra iz perspektive spomenika berberskog jezika i kulture i stoga ilustruje glavne odlike zabeležene berberske leksike, poredeći je s kasnijim izvorima i današnjim dijalektima. Više o tome videti u Amennou 2021: 69–79.

²⁵ Pojednosti oko rukopisa ovog glosara mogu se naći u predgovoru kritičkog izdanja koje su priredili Bulah i Kogan (Bulakh & Kogan 2017: 1).

²⁶ Izgleda da je ovaj rasulidski vladar imao veliko zanimanje za strane jezike iz kojeg je proizašao i Rasulidski heksaglot ili Kraljev rečnik, rukopis koji obuhvata šestojezični glosar na arapskom,

Sa stručne tačke gledišta, kritičko izdanje tog glosara i propratna istraživanja o njemu evidentno ga svrstavaju u jedno od najdetaljnije predstavljenih dvojezičnih arapskih leksikografskih ostvarenja klasične epohe.²⁷ Zbog konzistentnosti ispoljene u organizaciji rečnika, koju Bulah ističe, pretpostavlja se da je ovaj glosar autorsko delo jednog (nepoznatog) autora (Bulakh 2017: 5). On ima predmetno-tematsko ustrojstvo i obuhvata tematski organizovane pojmove koji se odnose na čoveka, njegov privatni i društveni život, zanimanja, oruđa, običaje, okolinu, kao i na osnovne gramatičke kategorije (Bulakh 2017: 8–11).²⁸

Da se radi o posebno značajnom primeru i arapske i etiopske leksikografske baštine Bulah potkrepljuje podatkom da je reč o najstarijem poznatom rečniku koji se bavi leksikom etiopskih jezika i da kao takav daje neprocenjiv uvid u rane faze više tih jezika. Ista autorka podseća da ništa manje značajno nije ni to da ovaj glosar predstavlja vrlo redak primer arapskog dvojezičnog rečnika koji su sastavili Arapi, koji su u svojoj bogatoj leksikografskoj tradiciji u srednjem veku gotovo u potpunosti bili usredsređeni na jednojezične rečnike sopstvenog jezika (Bulakh 2017: 2–3).

Mikrostruktura rečnika potvrđuje da je polazni jezik u njemu bio arapski, ne samo po rasporedu i uređenju teksta u okviru tematskih poglavlja i rečničkih članaka, već i zbog činjenice da je etiopska leksika u njemu zapisivana arapskim pismom, kao i da je za jedan arapski termin obično navedeno više etiopskih ekvivalenata, dok je obrnuto vrlo retko (Bulakh & Kogan 2017: 33–327; Bulakh 2017: 12–13). Izuzetak kod navođenja više etiopskih ekvivalenata jesu primeri neke hrišćanske terminologije (Bulakh 2017: 13–14), što pak ukazuje na lingvokulturološko poreklo autora glosara.²⁹

Iako nosi naziv „arapsko-etiopski”, istraživanja Bulah i Kogana nesumnjivo potvrđuju da ciljni jezik u rečniku nije homogen, već sadrži leksiku iz različitih

---

persijskom, turskom, grčkom, jermenskom i mongolskom. Iako se on često navodi kao autor, Bulah iznosi čvrste argumente da rečnik nije nastao na teritoriji Jemena, već Persije (Bulakh 2017: 5–6). Karter u vezi sa ovim rečnikom navodi da je Afdal naručio listu arapskih reči sa ekvivalentima na turskom, persijskom, mongolskom, grčkom i jermenskom, kao i da je to njegovo interesovanje za rečnike i strane jezike verovatno posledica strateškog položaja Jemena na značajnim trgovačkim trasama. Isti autor ukazuje da je takvo interesovanje izgleda postalo tradicija te dinastije jer je njegov sin Ašraf udao svoju kćerku za čuvenog Firuzabadija (Carter 1990: 108). Nažalost, šestojezični rečnik koji je naručio Afdal nam nije bio dostupan na uvid. Karter takođe ukazuje da je postojao još jedan arapsko-mongolski rečnik čiji je autor Ibn Muhana (Carter 1990: 108), ali ni o rečniku ni o autoru nismo mogli da pronađemo više podataka.

²⁷ Videti analize Bulahove (2015 i 2017) i Bulahove i Kogana (2013, 2014, 2015 i 2017) koje su obuhvatile sve aspekte ovog glosara, rukopisne, leksikološke, leksikografske, kulturološke, kao i samo kritičko izdanje rečnika, Bulakh, M. & L. Kogan (eds.). 2017. *The Arabic-Ethiopic Glossary by al-Malik al-Afdal: An Annotated Edition with a Linguistic Introduction and a Lexical Index*. Leiden: Brill.

²⁸ Za detaljan uvid u ustrojstvo i sadržaj rečnika videti u Bulakh, M. & L. Kogan (eds.). 2017. *The Arabic-Ethiopic Glossary by al-Malik al-Afdal: An Annotated Edition with a Linguistic Introduction and a Lexical Index*. Leiden: Brill, naročito str. 33–327 i str. 328–401.

²⁹ Detaljna analiza hrišćanske terminologije koja se nalazi u glosaru na raspolaganju je u Булах, М. 2015. Христианская терминология в «Арабско-эфиопском глоссарии» XIV в. У: Вестник ПСТГУ III: Филология. – 2015. Вып. 5 (45). С. 20–29.

etiopskih jezika, čak i nekih nesemitskih, tako da naziv „etiopski” treba najpre shvatiti u geografskom smislu. Ovi autori su u etiopskom delu pobrojali čak četrnaest različitih jezika (Bulakh & Kogan 2017: 25–28). Odabir tema i lingvistička raznolikost ekvivalenata sugerišu da rečnik nije nastao ekscerpcijom građe iz pisane literature, niti u okviru putovanja, već intervjuisanjem informanata, robova, koji su po svemu sudeći bili različite etnolingvističke pripadnosti, dok se za versku pripadnost može pouzdano potvrditi samo hrišćanska terminologija (Bulakh 2017: 15–23 i 28; Булах 2015). Uz brojne dragocene podatke o poreklu i profilu informanata, Bulakh ukazuje na to da su oni izvesno imali zadatak da prevode arapske termine na etiopski, ali da je iz mnogih grešaka vidno da ga nisu dobro znali, kao i da sastavljač rečnika izgleda nije bio svestan da ne govore svi istim jezicima (Bulakh 2017: 28).

Što se tiče arapskog jezičkog materijala u ovom glosaru i on je i te kako vredan pažnje, kako ukazuju Bulakh i Kogan. Kritičko izdanje glosara očuvalo je autentičnu arapsku grafiju koja kod izvesnog broja lema odstupa od već ustaljene norme, te se u nekim primerima javlja nedostatak dijakritičkih tačaka na slovima, a u drugim pak višak. Uz to, vidno prisustvo jemenske dijalekatske leksike, potvrđuje da je glosar izvorno nastao u Jemenu (Bulakh & Kogan 2017: 4–7). I ne samo to – prisustvo jemenske dijalekatske leksike predstavlja dragocen prilog proučavanju istorije tog dijalekta i zanimljivo odstupanje od insistiranja na apstraktnoj formi *kalām al-'Arab*.

5.6. PERSIJSKO-ARAPSKI REČNICI

Persijski jezik je delio sudbinu sa drugim jezicima naroda koji su posle arapskih osvajanja osvanuli u svetu čiji je fokus bio arapski jezik. Ipak, arapski se nije ustalio baš u svim delovima nekadašnje Persije, osobito u udaljenim područjima na obodu halifata. Uz to, Persijanci su od samog početka davali izuzetan doprinos arapsko-islamskom naučnom i uopšte kulturnom stvaralaštvu. Tako je u X stoleću nastao je pokret pod nazivom *šu'ūbiyya*, čiju suštinu možda najbolje opisuje Fersteih: „Pristalice ovog pokreta nisu osporavale zvaničan status arapskog, ali jesu tvrdili da su drugi jezici, a naročito persijski, podjednako sposobni da prenesu versku poruku, ako ne i bolje od arapskog” (Versteegh 2014: 81).³⁰

Stoga je posebno zanimljivo ostvariti uvid kako se to sve odrazilo na polje arapsko-persijske leksikografije. Možda i najveći autoritet po pitanju rane persijske leksikografije, Simeon Baeviski, slaže se sa ranijim Hejvudovim zapažanjem da je arapska klasična leksikografska metodologija van svake sumnje uticala i na persijsku leksikografiju tog doba (Baeviski 2007: 117; Haywood 1965: 116). Istog je mišljenja Auezova koja pravi opravdanu paralelu između turske i persijske leksikografije u XI veku i navodi: „S obzirom na to da je Džauhari bio Farabijev nećak i učenik, može se

³⁰ „Adherents of this movement did not challenge the official position of Arabic, but they did argue that other languages, in particular Persian, were just as suited to the religious message as Arabic, perhaps even superior to it” (Versteegh 2014: 81).

videti da su u XI stoleću i turska i persijska leksikografija imale zajedničke prototipe i izvore inspiracije u arapskoj leksikografiji i to, na prvom mestu, Farabijevim rečnikom *Dīwān al-'adab*, a potom Džauharijevim *Sihahom*” (Auezova 2013: 234).³¹

Kod Baevskog dobijamo jasniju sliku o okolnostima pojave arapsko-persijskih dvojezičnih rečnika sredinom XI veka. Iz njegove jezgrovite predstave lingvističke slike iranskih teritorija u pogledu upotrebe i ustaljenosti arapskog od osvajanja do tog perioda (Baevskii 2007: 117–118), postaje jasno da su arapsko-persijske leksikografske aktivnosti bile ne samo deo duha vremena, već i nasušna potreba:

„Na taj način, pošto je novopersijski postao jezik književnosti u Transoksijani i Horasanu u vreme Samanida, izrada arapsko-persijskih rečnika je izgleda nastala u istim onim delovima Irana i Centralne Azije koji su bili najviše udaljeni od granica sa Sirijom i Irakom, odnosno, tamo gde je potreba za takvim priručnicima bila veća. Prvi arapsko-persijski rečnici su se pojavili nakon što su samanidski emiri kao mecene potpomogli prevođenje kapitalnih arapskih dela, najpre iz domena kuranske egzezeze (ar. *tafsīr*) i *Tabarijeve istorije* (ar. *Ta'rīḥ Ṭabarī*). Po svojoj prilici su ti prevodi pre bili podsticaj i izvor leksikografskih aktivnosti, nego njihov delimični rezultat. Osim toga, svi muslimanski vladari Horasana i Transoksijane su sve do mongolskih osvajanja ponosno čuvali dvojezičnu administraciju, sa besprekornim znanjem persijskog i arapskog” (Baevskii 2007: 117–118).³²

Dvojezični arapsko-persijski rečnici svih formata bili su traženi i rasprostranjeni na teritoriji Irana do te mere da su u XII i XIII veku predstavljali jedini vid leksikografske aktivnosti. Baevski ističe da je ono što je u početku bilo deo praktične obrazovne potrebe za administrativne i druge poslove, kasnije postalo poduhvat od velikog lingvističkog i kulturološkog značaja kako za proučavanje leksike novopersijskog jezika tako i uticaja arapske leksikografske i lingvističke metodologije na proučavanje persijskog, a posredno i drugih jezika kojima je to persijski prenosio. Na razgranatost arapsko-persijske rečničke produkcije ukazuje i to što se može razlikovati više vrsta dvojezičnih rečnika – opštejezični sa klasičnim alfabetskim ili rimovanim uređenjem, predmetno-tematski i nešto što

³¹ „Taking into consideration that al-Jawhari was a nephew and disciple of al-Farabi, one can see that in the 11th c. both Turkic and Persian lexicography had common prototypes and sources of inspiration within Arabic lexicography represented in the first instance by al-Farabi's *Diwan al-Adab* and, in the second, by al-Jawhari's *Sihah*” (Auezova 2013: 234).

³² „Thus it was that, once New Persian had evolved into a literary language in Samanid Transoxiana and Khorasan, the production of Arabic-Persian dictionaries seems to have originated in those same areas of Iran and Central Asia that are farthest removed from the frontiers of Syria and Iraq, that is, areas where the practical need for such manuals was greater. The first Arabic Persian dictionaries appeared some time after the translation of major Arabic works sponsored by the Samanid amirs (notably the Koranic exegesis, *Tafsīr*, and the history, *Ta'rīḥ*, of Ṭabarī); these were therefore more likely an impetus and a source than a partial result of the lexicographical activity. But all the Muslim rulers of Khorasan and Transoxiana up until the Mongol invasions proudly maintained a bilingual chancellery, with a premium on fluency in both Persian and Arabic” (Baevskii 2007: 117–118).

bismo grupno mogli nazvati pedagoškim ili gramatičkim rečnicima³³ (Baevskii 2007: 118–120).

Pored prevođenja kapitalnih arapskih rečnika klasične epohe, koje je u često u arapskoj dvojezičnoj leksikografiji bilo prisutno makar kao prvi korak leksikografskih aktivnosti, analizirajući srednjovekovnu arapsko-persijsku leksikografsku tradiciju Baevski ukazuje na mnoštvo primera koji sasvim jasno odstupaju od uobičajenih tipova ustrojstva i samim tim nude originalni doprinos i arapskoj leksikografiji.³⁴ Recimo, veoma popularni arapsko-persijski rečnik *Niṣāb al-ṣibyān* – „Zaliha [reči] za dečake” Abu Nasra Farahija iz XIII stoleća (ar. ’Abū Naṣr al-Farāhī), najistaknutiji je primer versifikovanog rečnika, gde je svaki rečnički članak u stihu, sa idejom da se čitava rečnička građa nauči napamet i namenjen je obrazovanju mlađe populacije (Baevskii 2007: 122–124). Fahmi ukazuje na to da je upotreba versifikovanog materijala u nastavi arapskog jezika na nearapskim islamskim teritorijama bila uobičajena, ali ističe da je Farahijev doprinos kod rečnika *Niṣāb al-ṣibyān* ogroman jer je prvi autor koji se odlučio da u čitavom rečniku primeni takvo mikrostrukturno uređenje. U svojoj studiji posvećenoj nastavi arapskog jezika kao stranog u srednjem veku, a sa posebnim osvrtom upravo na *Niṣāb al-ṣibyān*, Fahmi ističe da taj rečnik po organizaciji „nije bio lak i jednostavan, ali jeste bio koristan i primeren toj epohi”³⁵ do te mere da se vrlo brzo raširio po teritorijama Persije, Anadolije, Indije i Turkmenistana, a neki kasniji leksikografi su se ugledali na njega (Fahmī 1985: 25–26). Isti autor ukazuje na to da je reč o najvažnijem udžbeniku arapskog jezika na persijskom jeziku iz perspektive istorije metodike nastave arapskog jezika kao stranog. Farahi je uspeo da organizuje leksiku iz oblasti religije, književnosti, istorije, matematike, medicine i prirodnih nauka u ukupno 200 stihova uz upotrebu različitih pesničkih metara čija je uloga bila najpre mnemotehnička, da olakša memorisanje značenjski vrlo razuđene leksike (Fahmī 1985: 26).³⁶

Kao jedan od najpoznatijih arapsko-persijskih rečnika iz srednjeg veka redovno se pominje Zamahšarijev *Muqaddimat al-’adab* – „Uvod u opšte obrazovanje” iz XII veka. Razlog za to je najpre čuvenje njegovog autora, kojeg smo već pominjali u vezi sa njegovim rečnicima *al-Mustaqṣā fī amṭāl al-’Arab* i *’Asās al-balāga*. Prema Baevskom, Zamahšari je ovaj dvojezični rečnik izvorno sastavio za horezmšaha Atsiza da mu pomogne da nauči arapski, da bi kasnije stekao popularnost među

³³ Baevski ovu treću kategoriju deli po gramatičkim kategorijama kojima se bave (Baevskii 2007: 120–122), što nama pak deluje suvišno jer im je namena ista.

³⁴ Pošto lista raznovrsnih arapsko-persijskih dvojezičnih rečnika nastalih u srednjem veku umnogome prevazilazi obim i ciljeve ovog istraživanja, za više informacija preporučujemo studiju Baevskii, S. I. 2007. *Early Persian Lexicography: Farhangs of the Eleventh to the Fifteenth Centuries*. Translated by N. Kilian. Folkestone: Global Oriental, a posebno poglavlje koje se detaljno bavi arapsko-persijskim rečnicima iz te epohe, „Early Bilingual (Arabic-Persian) Dictionaries”, str. 117–126.

³⁵ „[...] lam yakun sahl^{an} maysur^{an}, lakinnahu kān munāsib^{an} li ’aṣrihi wa mufīd^{an} ’ayd^{an}” (Fahmī 1985: 25).

³⁶ Detaljnu analizu ovog rečnika može se naći kod Fahmija (Fahmī 1985: 28–32).

Mamelucima i Mongolima (Baevskii 2007: 121–122). Uprkos svojoj vrlo zametnoj makrostrukтури, koju Baevski s pravom opisuje kao „komplikovani hibrid gramatičke i tematske kategorizacije, uz delimično rimovano-alfabetsko ustrojstvo” (Baevskii 2007: 122), ovo delo je, kako brojni otkriveni prepisi pokazuju, bilo vrlo traženo i kroz istoriju dopunjavano ekvivalentima iz drugih jezika, kao što je doživelo više kritičkih izdanja³⁷ u moderno doba. Ovde moramo skrenuti pažnju da treba biti oprezan ako bi se u obzir uzelo Houhlandovo viđenje *Muqaddimat al-'adab* u *Enciklopediji arapskog jezika i lingvistike (Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics)*. Taj holandski autor navodi da je reč o pionirskom delu: „U potpunosti uvodi moderno rečničko ustrojstvo, alfabetski navodeći reči prema njihovom korenu”³⁸ (Hoogland 2007: III, 22). Osim što je evidentno da ovaj rečnik nema takvu organizaciju, Houhland u stvari pogrešno parafrazira Hejvudov opis najpoznatijeg Zamahšarijevog rečnika, *'Asās al-balāgha*, a koji smo ranije i mi naveli, govoreći o njemu: „Rečnikom *'Asās al-Balāgha*’, pak, Zamahšari je uveo u potpunosti moderno rečničko ustrojstvo, alfabetski navodeći reči prema njihovom korenu i svih njegovih komponenata, od prve do poslednje”³⁹ (Haywood 1965: 106). S druge strane, Hejvud za *Muqaddimat al-'adab* više nego jasno navodi da „autor nije našao za shodno da primeni isti moderni alfabetski poredak kakav je koristio za *'Asās*”⁴⁰ (Haywood 1965: 118).

Ovde ujedno moramo postaviti opravdano pitanje nije li ispravnije da se *Muqaddimat al-'adab* posmatra kao priručnik za učenje arapskog jezika kao stranog, a ne kao rečnik? Iako je neosporna činjenica da ovom delu nedostaju jasna organizacija i koherentnost kakvu smo videli u *'Asās al-balāgha*, kao i da odstupa od savremenih predstava o udžbeniku stranih jezika, *Muqaddimat al-'adab* ipak sledi tadašnji pristup nastavi (stranih) jezika jer sadrži poglavlja koja su preteča deklinacijskih i konjugacijskih rečnika, kao i poglavlja posvećena usvajanju leksike. Ovakva perspektiva nam omogućava da sagledamo Zamahšarijevu pravu veličinu i domete njegovog umeća, jer se u svom leksikografskom i širem lingvističkom opusu trudio da, poput savremenih leksikografa, prilagodi svoje rečnike svrsi i ciljnoj grupi uz većinski doslednu primenu odabrane leksikografske metodologije, ali i metodike nastave arapskog svog vremena.

Osim već pomenutih očiglednih uticaja arapske leksikografske metodologije na persijsku, kao i neospornih originalnih doprinosa persijskih leksikografa koji

³⁷ Mi smo koristili kritička izdanja Wetzstein, J. D. (ed.) 1897. *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum*. Lipsiae: Sumtu Ioannis Ambrosii Barth i Zamahšarī (al-), 'U. I. 1843. *Muqaddimat al-'adab*. Leipzig: 'Uğist ibn Qanyasal.

³⁸ „It introduces the modern dictionary order in its entirety, listing words under their roots alphabetically” (Hoogland 2007: III, 22).

³⁹ „With the *'Asās al-Balāgha*’, however, al-Zamahšharī introduced the modern dictionary order in its entirety, listing words under their roots according to the alphabetical order of all their component letters from the first to the last” (Haywood 1965: 106).

⁴⁰ „[...] the author didn't see fit in it to use the same modern alphabetical order which he used in the *'Asās*” (Haywood 1965: 118).

nemaju veze s arapskim uticajem, srednjovekovni arapsko-persijski rečnici su dragoceni za proučavanje i kao jezička građa, kako iz arabističke, tako i iz iranističke perspektive. Baevski ukazuje na to da upravo rečničke definicije na persijskom nude „jedinstvene uvide u metode i hronologiju najznačajnijeg leksikološkog događaja u genezi novopersijskog: masivne, a opet selektivne inkorporacije arapske leksike”⁴¹ (Baevskii 2007: 126). Osim proučavanja odlika arapskog jezika korišćenog u originalnim arapsko-persijskim rečnicima, iz arabističke perspektive bi bilo zanimljivo analizirati metodologiju rečnika-udžbenika koje treba posmatrati kao posebnu kategoriju.

5.7. TURSKO-ARAPSKI REČNICI

Hejvud ocenjuje da se intenzivan prodor arapske i persijske leksike u turski jezik odražavao na tursku leksikografiju faktički do modernog perioda s obzirom na to da su se leksikografska ostvarenja većinski svodila na prevođenje arapskih i persijskih glosara sa ciljem da se objasni arapska i persijska leksika koja je ušla u turski (Haywood 1965: 119). Ipak, na to da takvim prevodilačkim poduhvatima u srednjem veku ne treba umanjivati značaj ukazuje Musavi koji naglašava da je Džauharijev rečnik *Şahāh* u prevodu Mehmeda Vankulua iz XVI stoleća bio izuzetno dragocen za širenje samog Osmanskog carstva (al-Musawi 2013: 43). Isti autor ukazuje na to koliki je bio uticaj arapske leksikografske (i jezikoslovne) tradicije na razvoj turske leksikografije sledećim rečima: „Kao što su evropski vernakulari u nastajanju koristili latinski, i turski i persijski su u ogromnoj meri koristili raniji arapski autoritet, što se posebno iskazalo u leksikološkoj aktivnosti jer je retorika bila diskurzivni domen učenjaka” (al-Musawi 2013: 43).⁴²

Prevođenje arapskih rečnika nikako nije bilo jedini vid turske leksikografske aktivnosti. Naprotiv, bilo je značajnih originalnih ostvarenja, a na prvom mestu se ističe rečnik iz XI veka *Dīwān luġāt al-Turk*, „Zbirka turskih dijalekata”, koji je i najstariji originalni rečnik turskih (jezika i) dijalekata. Sastavio ga je Mahmud Kašgari (ar. Maḥmūd ibn al-Ḥusayn ibn Muḥammad al-Kāšġarī) u Bagdadu, između 1072. i 1077. godine, na arapskom jeziku (Ermers 1999: 16)⁴³. Auezova ističe da je Kašgari bio svedok velikog vojnog trijumfa turskih naroda u XI veku širom

⁴¹ „[...] unique insights into the methods and chronology of the most significant lexical event in the genesis of New Persian: the massive, yet selective, incorporation of Arabic vocabulary” (Baevskii 2007: 126).

⁴² „Like the use of Latin by the rising European vernaculars, both Turkish and Persian made enormous use of Arabic antecedent authority, specifically spelled out in a lexical activity whereby rhetoric was the discursive domain for scholars.” (al-Musawi 2013: 43).

⁴³ Hejvud navodi 1032. kao godinu nastanka rečnika (Haywood 1965: 119), dok je u jedinom primerku rečnika, koji se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Turskoj, na zadnjoj strani navedeno da je Kašgari počeo da ga piše 25. januara 1072. godine a završio 10. februara 1074. godine. Ovaj podatak stoji na zvaničnoj strain Turskog lingvističkog društva (TDK), a i veliki lingvistički autoritet Zejnep Korkmaz navodi te godine (Korkmaz 1995: 255).

islamskih teritorija, pa je ponet time sastavio enciklopedijski rečnik da svim ostalim muslimanima predstavi jezik i kulturu turskih zavojevača, jer je u turskom jeziku video „silu ravnu arapskom, jeziku objave islama”⁴⁴ (Ауэзова 2005: 3).⁴⁵ Dakle, Kašgari je odabrao da *Dīwān luġāt al-Turk* sastavi na arapskom, jer je taj jezik bio *lingua franca* čitavog muslimanskog sveta. Samo to ostvarenje je po formi više odgovaralo enciklopediji posvećenoj kulturi turskih naroda, a ne tradicionalnom dvojezičnom rečniku. Bez obzira na prvobitnu autorovu namenu, ovaj rečnik se od XX veka našao u centru pažnje više značajnih istraživanja, bilo kao istoriografski izvor, bilo kao materijal za proučavanje istorije turskih jezika (Auezova 2013: 231).⁴⁶ Bez obzira na razlike, u *Dīwān luġāt al-Turk* je vidan uticaj arapske leksikografske metodologije. Iako Kašgari navodi da je sledio Halilov permutativni metod, iz rečnika je jasno da je zapravo primenjivao rimovano ustrojstvo, a istraživači su složni da je već iz naslova i rasporeda poglavlja više nego očigledno da se ugledao na rečnik iz svoje epohe, Farabijev *Dīwān al-'adab fī bayān luġat al-'Arab* (Ermers 1999: 18; Auezova 2013: 233–234; Гејдарова 2020).

Broj sačuvanih srednjovekovnih dvojezičnih ili višejezičnih rečnika u kojima su arapski i turski makar deo inkorporisanih jezika nije mali. Reč je najviše o glosarima koji su sami po sebi posvećeni objašnjavanju nekog od uključenih jezika ili su pak deo traktata didaktičke prirode. Ilustrativan spisak sa prikazom nalazimo kod Ermersa (Ermers 1999: 15–65), autora koji se zapravo bavio arapskim gramatikama turskog jezika i načinima na koji su objašnjavane gramatičke odlike turskog. Posebnu pažnju privlači delo koje čini okosnicu Ermersovog istraživanja, *Kitāb al-'idrāk li lisān al-'Atrāk* – „Knjiga za razumevanje jezika Turaka” srednjovekovnog gramatičara i teologa Abu Hajana el Andalusija (ar. 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī ili 'Abū Ḥayyān al-Ġarnāī, 1256–1345), koji je živeo i radio u Kairu. Ovo delo, u kom je turski tekst zapisivan arapskim pismom, za koje Musavi ističe da je označilo početak uspona turskog kao jezika carstva (al-Musawi 2013: 43), sastoji se iz dva dela. Prvi deo čini opsežan tursko-arapski glosar prevodnog tipa u vezi sa čijim ustrojem sâm el Andalusi napominje:

„[...] Preneo sam taj jezik slovo po slovo i uredio reči u rečniku turskim alfabetskim redosledom, tako što pomenem reč na turskom i propratim je njenim arapskim

⁴⁴ „Автор видел в языке тюрок силу, равную силе языка мусульманского Откровения – арапского” (Ауэзова 2005: 3).

⁴⁵ O istorijskim okolnostima u kojima je nastao ovaj rečnik, kao i o profilu samog Kašgarija videti više u: Исабекова, У. К. 2017. Языковая личность Махмуда Кашгари в диалоге культур средневековья. U: Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – 2017, Vol. 14 No. 3. Str. 423–430.

⁴⁶ Odličan pregled različitih kritičkih izdanja, prevoda i istraživanja ovog rečnika daje Auezova u Kašgari (al-), M. 2005. Диван Лугат ат-Турк. Перевод и предисловие З.-А.М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, str. 6–12, kao i Sattorova koja se bavi prevodima novijeg datuma u Translations of “Diwan Lugat-Al-Turk”, u Current Research Journal of Philological Sciences 2(6): 21–28, May 2021 DOI: <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-06-05>.

ekvivalentom, a onda dodam [podatke] vezane za morfologiju i gramatiku. Ono što je vezano za leksikografiju/leksikologiju, uzeto je od onih u koje sam imao poverenja što se tiče prenošenja [...]” (al-ʿAndalusī 1891: 9–10).⁴⁷

Iz ovog objašnjenja, kao i same strukture *Kitāb al-ʿidrāk*, vidi se da je drugi, manji deo ovog dela, gramatički opis turskog jezika i različitih njegovih narečja.

Više je razloga zbog kojih ovo delo privlači pažnju. Pre svega, Abu Hajan el Andalusi jeste jedan od retkih arapskih jezikoslovaca koji je otvoreno pokazao da je i privatno znao neke strane jezike. Ermers ukazuje da se u drugim traktatima se bavio i persijskim, etiopskim i koptskim, što ukazuje na to da je imao jasno profilisana lingvistička interesovanja i osvedočene kompetencije koje podsećaju na one koje vidimo kod savremenih lingvista. Inače, već smo više puta istakli da je zanimanje za strane jezike među arapskim jezikoslovcima bilo prava retkost kako u el Andalusijskoj epohi, tako i ranije. Koliko je el Andalusi bio temeljan i ozbiljan istraživač pokazuje i lista izvora za glosar i traktat koje je koristio, koja obuhvata što obrazovane informante, što obilje pisanih izvora (Ermers 1999: 25–26).

Kašgarijev *Dīwān luġāt al-Turk*, Andalusijski *Kitāb al-ʿidrāk li lisān al-ʿAtrāk*, kao i drugi srednjovekovni arapsko-turski rečnici izuzetno su dragocen izvor informacija o turskim jezicima i dijalektima, kulturi, načinu života i sličnom. Što se tiče arabističke perspektive, daju odličan uvid u primenu i adaptaciju arapske leksikografske metodologije, potom u domene arapske lingvističke misli u vezi sa stranim jezicima uopšte, kao i u primenu postulata arapskih gramatičarskih škola na stvaranje deskriptivnih modela stranih jezika.

Koliki su bili (ne)posredni dometi uticaja arapske leksikografske metodologije na leksikografsku praksu drugih naroda, svedoči i čitav niz rečnika nastalih u doba osmanske vladavine našim prostorima. Kao što je to bio čest slučaj u arapsko-turskoj i arapsko-persijskoj leksikografiji, i tu najčešće nalazimo rečnike-udžbenike i glosare didaktičke prirode.

Među najstarijim primerima takvih rečnika jesu dva četvororojezična rečnika u rukopisu, rukopisi 4749 i 4750 koji se danas čuvaju u biblioteci džamije Sulejmanije u Istanbulu. Rukopis 4749 nosi naslov *Luġati fārisī ʿarabī rūmī we srfī* – „Persijsko-arapski-grčki-srpski rečnik”, a rukopis 4750 *Luġati ʿarabī we luġati fārisī we luġati rūmī we luġati srfī* – doslovno „Arapsko-persijski-grčki-srpski rečnik”. Nepoznatog autorstva, ovi rečnici-udžbenici nastali su krajem XV ili početkom XVI veka na dvoru u Istanbulu i namena im je bila glotodidaktička (Маринковић 2010: 280–281; Bačićanin 2019: 235–237). Bačićanin je poređenjem dva rukopisa došao do zaključka da je 4750, „Arapsko-persijski-grčki-srpski rečnik”, izvorno rukopisno

⁴⁷ „[...] Wa qad dābaṭtu ḥaḍā al-lisān ḥarfīn ḥarfīn wa rattabtu al-kalām fī al-luġa ʿalā ḥurūf al-muʿġam bi al-lisān al-turkī fa ʿaḍkur al-lafza al-turkiyya wa ʿatbaʿhā bi murādīfihā min al-luġa al-ʿarabiyya ṭumma ʿardufhā bi ʿilm al-taṣrīf ṭumma bi ʿilm al-naḥw famā kān fīhi min ʿilm al-luġa fa maʿhūd ʿan man ʿaṭīqu bihi fī bāb al-naql [...]” (al-ʿAndalusī 1891: 9–10).

ostvarenje, a da je 4749, „Persijsko-arapski-grčki-srpski rečnik” njegov prepis, kako zbog toga što sadrži dodat tekst kojeg u 4750 nema, tako i što je u njemu izvršena „ijekavizacija” srpskih ekvivalenata i što je sâm srpski jezički sadržaj bliži današnjem jeziku (Bačićanin 2019: 236).⁴⁸ Ova dva rukopisa predstavljaju vredne spomenike takozvane alhamijado literature, ne toliko zbog svog ustrojstva i didaktičke koncepcije, bar iz današnje perspektive, koliko zbog toga što predstavljaju vredan doprinos proučavanju istorije srpskog jezika.

U vezi sa jezicima zastupljenim u ova dva rečnika-udžbenika, M. Marinković detaljno obrazlaže:

„Поставља се питање због чега су настајали овакви удџбеници и ко их је користио, а посебно је занимљиво због чега нема турског језика. Познато је да Турци Османлије све до 19. века нису имали високо мишљење о народном турском језику који није ни био у употреби у државним пословима и у уметничкој књижевности. Језик администрације био је османски турски, једна неприродна мешавина арапских, персијских и турских језичких елемената. Интелектуална елита је готово без изузетака познавала и друга два источна језика – арапски и персијски. Грчки и српски језик, нарочито у 15. и 16. веку, наметнули су се као језици двају народа моћне културе и историје, спретних и интелектуално супериорних појединаца који су налазили службу у османској државној управи. Утицај Грка и Срба започео је са Мехмедом II Освајачем и наставио се са Бајезитом II. Чињеница је да су Турци Османлије осећали поштовање према надмоћној култури освојених народа, да су неретко прихватили елементе њиховог законодавства и права. Османски султани учили су стране језике, међу којима су били арапски, персијски, грчки па и српски. Верује се да је султан Мехмед II Освајач, који је гајио разноврсна интересовања, знао и српски језик, баш као и султан Сулејман Величанствени” (Маринковић 2010: 282).

Nadovezujući se na prethodno, ista autorka u vezi sa konkretnom namenom ova dva rečnika-udžbenika jasno argumentuje stav da je bio namenjen ličnostima na najvišim državnim položajima:

„Оваква четворојезична збирка фраза за употребу језика у свакодневном говору била је удџбеник намењен школовању личности које су се спремале за највише државне положаје. Судајући по визуелном изгледу, рукопису, прецизности у записивању језика неподесних за фиксирање арапским писмом, чињеница да се налазио у султановој библиотеци, неспоран је закључак да је био намењен највишим државним достојанственицима или принчевима” (Маринковић 2010: 282).

⁴⁸ Putanec, koji se takode bavio ovim rečnicima pre Marinković i Bačićanina, ijekavsku varijantu u rečniku 4749, koji naziva „rukopisom B” naziva hrvatskim. V. u Putanec, V. 1990. Poliglottni ar.-perz.-grč.-srp. i ar.-perz.-grč.-hrv. rukopisni konverzacijski priručnici s konca 15.st. na porti u Carigradu (knjižnica u Aja-Sofiji, mss. 4749 i 4750). U: Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Vol. 16 No. 1, na str. 237.

S druge strane, Putanec iznosi stav da je svrha ova dva rečnika bila da „[...] Grk, Srbin (ekavac) (B ijekavac), Hrvat i Perzijanac nauče arapski („sveti jezik Kur’ana”)”, na osnovu rečenice koja se javlja u tekstu rečnika „*Dođi, učimo govoriti arapski, jer nama je odgojitelj zabranio govoriti hvarezmijski, jer sam zaboravio arapski i perzijski, a dosta nam je kurdskog i turskog, a to ćemo postići s pomoću uzvišenog Boga*” (Putanec 1990: 238).

Ovakve razlike u proceni koji je polazni a koji je ciljni jezik ovih rečnika-udžbenika proističe iz činjenice da su dva rukopisa izvesno naknadne redakcije nekog dvojezičnog arapsko-persijskog i persijsko-arapskog rečnika kojima su u XV veku dodati prevodi na grčki i naš jezik (Putanec 1990: 238). Na to nam ukazuju opisi oba rukopisa kod Putaneca (1990), odnosno rukopisa 4749 kod Bačićanina (2019) i 4750 i Marinković (2010), koji su po prirodi svojih istraživanja bili najviše usredsređeni na srpski deo rečnika, a preko kojih ipak možemo steći i jasniju predstavu o ustrojstvu ovih rečnika-udžbenika koje nas ovde najviše i zanima. Tu je naročito informativan rad M. Marinković, koja je inkorporisala i neke skenirane delove rukopisa rečnika 4750 koji nam omogućavaju delimičan uvid u strukturu ovog rečnika-udžbenika (Маринковић 2010: 297–298). U rečniku 4750, polazni jezik je arapski, pri čemu se navode fraze i rečenice koje se mogu koristiti u bazičnoj konverzaciji, za kojima slede arapskim pismom ispisani prevodi na persijskom, grčkom i srpskom (Маринковић 2010: 297–298). Prema integralnom prevodu koji nalazimo kod M. Marinković i Bačićanina, kao i opisima Putaneca, jasno je da je rečnik ustrojen predmetno-tematski i da pokriva teme kao što su svakodnevni život: jelo, rad, školovanje, trgovina, porodica, dužnosti, praktikovanje islama, ali i druge primere svakodnevne komunikacije (Putanec 1990: 238; Маринковић 2010: 284–296; Bačićanin 2019: 238–245).

Iako Bačićanin parafrizira raniju konstataciju O. Zirojević da je „[...] gotovo neočekivano da se ovakvi rukopisi napišu u XV vijeku” (Bačićanin 2019: 235), u tome zapravo nema ničeg neverovatnog. Osim što je ovakav tip rečnika-udžbenika već duže vreme bio prisutan na persijskom i turskom govornom području koji u nekom periodu jesu bili pod arapskom vlašću, kako smo prethodno pokazali, to je i potvrda naše tvrdnje da su dometi arapske leksikografske a i glotodidaktičke prakse iz srednjeg veka bili ogromni, te da su se prelili i na narode koji nisu bili pod neposrednom arapskom vlašću, upravo onako kako je latinska gramatička i glotodidaktička metodologija uticala (i još utiče) na proučavanje i nastavu jezika koji su bili pod uticajem tog civilizacijskog kruga. Uticaj principa utemeljenih u nedrima arapske leksikografije nastavili su da šire narodi koji su na neki način nasledili Arape u ulozi koju su izvorno imali i pod tim uticajima se školovali. Dovoljno je samo pogledati bogato i raznovrsno orijentalno leksikografsko nasleđe sačuvano u Bosni i Hercegovini čiji informativan pregled daje Dž. Babović koja pri tome konstatuje:

„Rječnici koji su nastajali i upotrebljavali se u vrijeme osmanske vladavine u Bosni najvećim dijelom tretiraju leksiku arapskog, turskog i perzijskog jezika, s tim što je

najčešće arapski izvorišni, a turski ili perzijski odredišni jezik. Uglavnom je riječ o dvojezičnim i određenom broju trojezičnih i četverojezičnih rječnika, u kojima se pored tri orijentalna navode i riječi iz bosanskog jezika. Zanimljivo je da su vrlo rijetki rukopisni primjerci “početnih” rječnika perzijskog, turskog pa čak i arapskog jezika koji su nastajali iz potreba nativnih govornika, a kroz koje bi se mogao pratiti razvoj ovih jezika i analiza razvoja utjecaja drugih jezika. U Bosni su uglavnom bili u upotrebi rječnici iz kasnijeg razdoblja, već etablirani kao korisni i važni.

Redoslijed i organizacija leksičkih odrednica u rječnicima uspostavljeni su na temelju nekoliko principa iz kojih su se razvijali različiti leksikografski pravci u orijentalno-islamskoj tradiciji. Među najstarijima je redoslijed po zvučnom principu, odnosno prema konsonantskom korijenu riječi, zatim alfabetski red prema prvom konsonantu riječi, uključujući i složenice u genitivnoj konstrukciji, te alfabetski red prema posljednjem konsonantu, koji je vrlo često podrazumijevao i rimovanje posljednjih slogova u riječi (Begmatova, Sadullayeva, & Usmonova, 2019: 23). Većina rječnika korištenih u Bosni uređena je prema alfabetu prvog ili posljednjeg konsonanta. Ovakva praksa strukturiranja rječnika, pored toga što je značajno pojednostavila i olakšala upotrebu rječnika, vrlo je bliska i koncepciji modernih rječnika.

Analiza leksikografske prakse pokazuje da su autori rječnika ponekada kombinirali nekoliko oblikovnih strategija” (Babović 2022: 132).

Čitajući ovaj i druge opise (Imamović 2010, Bačićanin 2019) leksikografskih dela koja često nisu ni imala arapski deo, poput čuvenog rečnika *Makbuli 'arif* ili *Potur šahidija*, Muhameda Hevajje Uskufije iz 1631. godine⁴⁹, dobijamo jasnu sliku o tome da je arapska leksikografska metodologija nastavila da živi dugo pošto je arapski halifat prestao da postoji, a sama leksikografija prestala da proizvodi originalna dela.

5.8. ZNAČAJ ARAPSKIH DVOJEZIČNIH I VIŠEJEZIČNIH REČNIKA KLASIČNE EPOHE

Govoreći o dometima jednojezične klasične arapske leksikografije, Karter s pravom zapaža da mesto leksikografije u islamskoj kulturi kao celini tek treba da se valjano prouči i dodaje: „Vredelo bi istražiti izvesne sličnosti u motivaciji između islama kao vida supranacionalizma i nacionalizma za koji je poznato da je podstakao izradu evropskih rečnika. U oba slučaja, sama aktivnost prikupljanja čitavog leksikona i njegovog intralingvističkog definisanja imalo je isti efekat: stvaranje jezika, a sledstveno tome strukture moći čiji je izvor i medijum [...]” (Carter 1990: 116).⁵⁰

⁴⁹ V. u Imamović, H. 2020. Bosanska leksikografija kroz historiju: Kratak pregled. Pismo – Časopis za jezik i književnost 08: 301–304 i Bačićanin, F. 2019. Četverojezični konverzacijski rječnici – spomenici orijentalne culture. U: *Оријенталистичка јуче-данас-суџира*, зборник радова (ур. Анђелка Митровић). Београд: Филолошки факултет. – Str. 234–235.

⁵⁰ „There are certain similarities in motivation, which might repay investigation, between Islam, as a kind of supranationalism, and the nationalism which is known to have stimulated the creation of

Pregled istorije dvojezične arapske leksikografije ukazuje na to da je prethodno Karterovo zapažanje i tu primenjivo, i to ne samo u leksikografskim aktivnostima naroda koji su većinski prihvatili islam, poput Turaka i Persijanaca. Čak su i leksikografske i šire lingvističke aktivnosti naroda koji nisu prešli na islam, poput Siraca i Jevreja, bile pod uticajem načina na koji su arapski leksikografi poimali jezička proučavanja i njihovu podređenost teologiji.

Dvojezični rečnici arapskog jezika nastajali su iz nekoliko podjednako važnih, a često i isprepletenih razloga:

- a) izrada rečnika za potrebe prevođenja;
- b) očuvanje jezičkog i kulturnog blaga nearapskih naroda koji su se našli pod arapskom vlašću;
- c) izrada rečnika za potrebe verskog i/ili profesionalnog obrazovanja, gde su rečnici bili ujedno i udžbenici za učenje jednog od dva ili više jezika koje je rečnik obuhvatao, arapskog ili stranog;
- d) lingvističko proučavanje stranih jezika.

Dvojezični i višejezični srednjovekovni arapski rečnici na prvom mestu predstavljaju jezičke i kulturne spomenike nearapskih naroda koji su došli u kontakt s Arapima i arapskim jezikom u okviru različitih arapskih država što su se smenjivale na vlasti na teritoriji Jugozapadne Azije i Severne Afrike od VIII do XVIII veka. U izradi dvojezičnih rečnika prednjačili su pripadnici nearapskih naroda, verovatno kao motivisaniji da zabeleže sopstveni jezik s jedne strane, kao i da nauče arapski s druge. Međutim, to ne treba da nas čudi kad znamo da su pripadnici nearapskih naroda dali impozantan doprinos jednojezičnoj arapskoj leksikografiji, ostavivši za sobom nezaobilazne rečnike kao što su *Šaḥāh* čiji je autor, Džauhari, imao turske korene, *al-Qāmūs al-muḥīt* i *ʿAsās al-balāġa*, čiji su autori Firuzabadi i Zamahšari bili Persijanci. Ali, bilo je i suprotnih, pažnje vrednih primera, poput Džavalikijevog *al-Muʿarrab min al-kalām al-ʿaḡamī ʿalā ḥurūf al-muḡam* – „Arabizovane strane reči u alfabetskom poretku” u kojem se bavio pozajmljenicama, rečnika i gramatičkog opisa turskog jezika *Kitāb al-ʿidrāk li lisān al-ʿAtrāk* – „Knjiga za razumevanje jezika Turaka”, arapskog jezikoslovca i teologa Abu Hajana Andalusija, kao i arapsko-etioopskog glosara sa kraja XIV veka rađenog po nalogu Melika Afdala Abasa, rasulidskog jemenskog sultana, koji pokazuju da je među Arapima ipak bilo interesovanja i za strane jezike.

Iako su arapski dvojezični srednjovekovni rečnici često nastajali prevođenjem kapitalnih arapskih jednojezičnih rečnika, osobito u početku, postojala je i posebna leksikografska produkcija koja je neretko odstupala od uzusa uspostavljenih u jednojezičnoj arapskoj leksikografiji. Osnovano je pretpostaviti da je takvih

---

European dictionaries. In both cases, the mere activity of collecting together the entire word-stock and defining it in terms of itself (intralingually) had the same effect: that of making language, and hence the power structure of which it is the source and medium [...]” (Carter 1990: 116).

originalnih ostvarenja bilo od početka širenja arapskog jezika, odnosno od uspostavljanja svih vrsta jezičkih i kulturoloških kontakata, prevodilačkih i nastavnih aktivnosti. Naprosto, čuvene intenzivne i masovne prevodilačke aktivnosti na arapski i sa arapskog u srednjem veku morale su, po prirodi prevodilačkog posla čija je suština nepromenjena do današnjeg dana, biti praćene izradom glosara svih obima, za šta postoje jasni dokazi u pominjanom *Sirsko-arapskom rečniku* Hasana bar Bahlula.

Pored primarno prevodnih rečnika, koji su po pravilu bili glosarskog tipa, posebno se ističu takozvani rečnici-udžbenici, namenjeni učenju arapskog ili stranog jezika, poput Zamhašarijevog *Muqaddimat al-'adab*, Kašgarijevog *Dīwān luġāt al-Turk*, Farahijevog *Niṣāb al-šibyān*, a onda i za nas posebno zanimljivih četvorojezičnih rečnika anonimnog autorstva *Luġati fārisī 'arabī rūmī we srft* i *Luġati 'arabī we luġati fārisī we luġati rūmī we luġati srft*, kao i mnogih drugih koje ovde nismo uspeli da pomenemo. Takvi rečnici su imali ogroman značaj, ne samo za uvid u arapski uticaj na razvitak metodike nastave stranih jezika na tom području, već dalje, za širenje uticaja arapske leksikografske metodologije van granica arapskog govornog područja. Za primer toga dovoljno je uzeti pominjani arapsko-persijski školski rečnik *Niṣāb al-šibyān* za koji je zabeleženo da se raširio neverovatnom brzinom na svim islamskim teritorijama koje su bile na neki način pod persijskim uticajem, bilo daljim korišćenjem, prevođenjem ili oponašanjem (Fahmī 1985: 32–34), ili pak rečnik koji po jezicima koje obuhvata izlazi iz okvira našeg istraživanja, *Makbuli 'arif* ili *Potur šahidija*, Muhameda Hevajje Uskufije. Iako je reč o tursko-bosanskom rečniku, po primenjenoj metodologiji je sasvim jasno da predstavlja nastavak arapske leksikografske prakse, za šta potvrdu nalazimo kod Filan: „Uskufi je svoj rječnik pisao u stihu pa je, ispunjavajući zahtjeve arapske metrike, nekada navodio prvo riječ na našem jeziku i tumačio je turskim jezikom, a nekada je prvo navodio tursku riječ i tumačio je našim jezikom” (Filan 2006: 205).

Čak i ovlašni uvid u prevodne rečnike i rečnike-udžbenike kao posebnu podvrstu, ukazuje nam na to da su takva leksikografska ostvarenja najčešće bila vrlo zamršena za upotrebu, kako iz perspektive korisnika rečnika, tako i iz perspektive nekoga ko ima za cilj da uči jezik. Autori su neretko insistirali na ustrojstvu koje naprosto nije bilo primenljivo na strane jezike s jedne strane (rimovanje uz korenski princip), a jasno je iz navedenih primera da dugo nije uviđana ni terminološka ni faktička razlika između rečnika i udžbenika jezika. S tim u vezi je korisno osvrnuti se na zapažanje Hejdarove, koja poredeći sličnosti i razlike između Farabijevog jednojezičnog rečnika *Dīwān al-'adab* i Kašgarijevog dvojezičnog rečnika *Dīwān luġāt al-Turk*, iznosi značajnu opasku u vezi sa razlikama između arapskih jednojezičnih i dvojezičnih ili višejezičnih rečnika u srednjem veku:

„[...] arapski prevodni rečnici od X do XIII veka bili su više pomagala za učenje jezika nego rečnici. Ovde su gramatička klasifikacija, fonetska podela i objašnjenja korišćeni

vrlo konveksno. To je dovelo do činjenice da su glavne funkcije rečnika prešle u drugi plan. Jedna od ključnih funkcija rečnika je da ga učini lakim za korišćenje, tako da korisnika ne zbunjuje morfološko, fonetsko i ortografsko ustrojstvo reči da pronade pravu reč i ne postavlja sebi pitanje ‘u kom li poglavlju ovo može biti?’” (Гейдарова 2020: 38).⁵¹

Uz to, klasična arapska leksikografija je neposredno uticala i na razvoj dvojezične leksikografije arapskog na Zapadu. Orijeentalisti su se dugo oslanjali na građu koju su nudili kapitalni jednojezični arapski rečnici iz tog perioda, a najpre na Džauharijev *Šaḥāḥ* i Firuzabadijev *Qāmūs*, kako se vidi iz pionirskih ostvarenja kao što su Golijusov *Arapsko-latinski leksikon* iz 1653. godine⁵², Frejtagov *Arapsko-latinski leksikon* iz 1830.⁵³ i Lejnov *Arapsko-engleski rečnik* iz 1863. godine⁵⁴, koji su dalje ostvarili uticaj i na nebrojene moderne arabističke rečnike koji su inkorporisali deo te građe, među kojima je i *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* odnosno *Arapsko-bosanski rječnik* Teufika Muftića⁵⁵ iz 1973. odnosno 1997. godine i u drugim ponovljenim izdanjima. Što se tiče makrostrukturnog uređenja, tu su se evropski orijentalisti pak opredelili da reorganizuju građu iz rečnika klasične epohe i urede je prema modernom alfabetskom poretku apstraktnog korena reči (Haywood 1965: 123–125; Hoogland 2006: III, 22–23) ipak usvajajući deo već razradene klasične arapske metodologije, čime su ujedno utrljali put za razvoj moderne dvojezične arapske leksikografije.

Sve ovo ukazuje na činjenicu da su dometi uticaja klasične arapske leksikografske metodologije na leksikografsku praksu drugih naroda bili ogromni, kao i da arapska dvojezična i višejezična leksikografija nastala u klasičnom periodu veku i te kako zaslužuje dalju istraživačku pažnju iz arabističke i nearabističke perspektive zajedno.

⁵¹ „[...] арабские переводческие словари XI–XIII веков были больше учебными пособиями по изучению языка, чем словарями. Здесь очень выпукло применялись грамматическая классификация, фонетическое деление и пояснения. Это привело к тому, что основные функции словаря отошли на задний план. Одна из ключевых функций словаря состоит в том, чтобы сделать его простым в использовании, чтобы пользователь для нахождения нужного слова не ломал голову над морфологическим, фонетическим и орфографическим строением слова и не задавался вопросом «в какой книге это может быть?»” (Гейдарова 2020: 38).

⁵² Freytag, G. W. F. 1837. *Lexicon arabico-latinum*. Halis Saxonum: C.A. Schwetschke et filium.

⁵³ Golius, J. 1653. *Lexicon Arabico-Latinum, contextum ex probatoribus Orientis lexicographis*. Leiden: Typis Bonaventuræ & Abrahami Elseviriorum.

⁵⁴ Lane, E. W. 1984. *Arabic-English Lexicon* (ed. Lane-Poole, S.). Cambridge: Islamic Texts Society.

⁵⁵ Muftić, T. 1973. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Sarajevo: Udruženje Ilmije u SRBiH i Muftić, T. 1997. *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem.

Zaključna razmatranja

Prethodni pregled i analiza najvažnijih leksikografskih ostvarenja nastalih tokom deset stoleća klasične arapske leksikografske prakse, leksičke građe koju su ti rečnici obuhvatili i načina njenog prezentovanja na planu makro- i mikrostrukture, eksplicitnih i implicitnih postulata kojim su se njihovi autori rukovali, kao i stavova stručnjaka za tu oblast u užem i širem smislu, nedvosmisleno ukazuju na to da klasična arapska leksikografska produkcija ima višestruki praktični, naučni, ali i civilizacijski značaj.

Šire posmatrano, reč je o jednoj od najstarijih leksikografskih tradicija na svetu čije nam obimno sačuvano nasleđe pruža izuzetnu priliku da razumemo kako se ta grana primenjene lingvistike s vremenom razvijala, sa kakvim se izazovima suočavala na planu ekscerpcije građe, makro- i mikrostrukture, i kako ih je rešavala. Iako je svoje izvorište imala u Kuranu i hadisima, i prvobitno se razvila kao pomoćna kuranska i teološka disciplina sa ulogom da pruži podršku tumačenju Kurana i hadisa, klasična arapska leksikografija je vrlo brzo postala zasebna i vrlo razvijena grana primenjenih jezičkih proučavanja koja je inkorporisala metodološke principe kako teoloških tako i lingvističkih disciplina, razvijajući svoju autentičnu metodologiju, nikako ne prekidajući svoju vezu sa Kuranom. Uprkos neospornim nedostacima i nedoslednostima koje su jednojezični i višejezični arapski rečnici klasične epohe ispoljili i činjenice da njihova upotrebna vrednost u današnje vreme ima sužen opseg, oni predstavljaju izuzetno jezičko, kulturno-istorijsko i civilizacijsko nasleđe čija relevantnost umnogome prevazilazi geografske okvire u kojima su nastali.

Uže posmatrano, jednojezična klasična arapska leksikografija je na čisto jezičkom planu podjednako aktivno učestvovala u beleženju i analiziranju načina građenja leksema i termina, fonetskih promena, značenjskih nijansi leksema i drugih lingvističkih i alingvističkih osobenosti. Takođe, arapski leksikografi su dali ogroman doprinos građenju terminologije i terminosistema, proširivanju i standardizaciji leksičkog fonda klasičnog arapskog jezika, ali i produblivanju teorijskih i praktičnih saznanja o odnosu između formalnog i značenjskog aspekta leksema, pre svega uvođenjem apstraktnog korena reči kao leme i daljim pregnućima na grupisanju formalno i semantički povezanih derivata stalno preispitujući pristupe lematizaciji i eksplikaciji, posebno u opštejezičnim rečnicima.

Stalnim traganjem za boljim načinima na koje se obuhvaćena leksička masa može predstaviti, klasični arapski leksikografi su svojim originalnim idejama, inovacijama i praktičnim opitima dali izuzetno važan doprinos uspostavljanju principa uređenja rečničke mikro- i makrostrukture kakvu danas poznajemo. To su postigli svojim neospornim postignućima od kojih ćemo istaći samo najvažnija:

- prikupljanje, beleženje i tumačenje vrlo razuđenog leksičkog materijala koji su sačuvali od zaborava;
- odabir apstraktnog korena reči za glavnog nosioca značenja što je i danas najzastupljeniji pristup u opštejezičnim rečnicima, kako u jednojezičnoj, tako i u višejezičnoj arapskoj leksikografiji;
- uočavanje potrebe za drugačijim pristupom u organizovanju građe u predmetno-tematskim rečnicima koji su se bavili jezičkim materijalom koji ne podleže analitičko-morfološkom principu;
- uvođenje kvalifikatora u vidu skraćenica koji korisnicima olakšavaju snalaženje u rečničkom članku od kojih se mnoge i danas koriste.

Istovremeno, lutanja i nedoslednosti klasičnih arapskih rečnika, kako na planu makrostrukture, tako i na planu mikrostrukture, takođe su dala nemerljiv doprinos ukupnom poboljšanju organizacije i prezentovanja rečničke građe već u klasičnom periodu, jer su leksikografi te epohe nastojali da sa svakim novim ostvarenjem ponude rešenja za koja su smatrali da poboljšavaju dotadašnju leksikografsku praksu. Dok su praktičnim uvidima i sami spoznali ograničenja i kompleksnost oba permutativna principa, iz razloga koje smo ranije elaborirali, rimovano ustrojstvo nisu napuštali do kraja XVIII veka jer, koliko god je nama danas to ustrojstvo neobično, objektivno jeste bilo jednostavno i pregledno za pretraživanje, a imalo je u značajnu ulogu u memorisanju. S druge strane, alfabetski poredak kakav smo videli u Zamahšarijevom *'Asās al-balāga*, koji je praktično istovetan današnjem načinu organizacije leksikografske građe, nije zaživeo u primeni u tom periodu, moguće iz razloga koji nisu imali veze sa leksikografijom, već sa Zamahšarijevom nepopularnom doktrinarnom orijentacijom.

Učeći na pozitivnim i negativnim stranama ostvarenja velikana klasične leksikografije, od XIX veka rimovano ustrojstvo izlazi iz upotrebe. Isto važi i za raspored i način prezentovanja informacija u rečničkom članku, gde su modernim arapskim leksikografima, osim primera iz evropske leksikografske prakse, na raspolaganju bili postupci klasičnih leksikografa koji su im omogućili da zadrže i unaprede dobra autentična rešenja poput sistema skraćenica iz Firuzabadijevog *al-Qāmūs al-muḥīt*, da uporede rečničke članke različitih ostvarenja u pogledu tipa i količine informacija, načina i redosleda lematizacije, načina egzemplifikacije, navođenja rečničkih definicija i drugog, a sve u korelaciji sa namenom i tipom rečnika, a najpre da konačno uspostave leksikografsku normu koja se tiče isticanja polaznog oblika određene korenske osnove, gde je u opštejezičnim rečnicima

prevagnula upotreba trećeg lica perfekta jednine muškog roda prve glagolske vrste kao svedenije forme i najbliže apstraktnom korenu reči.

Razučeno i kompleksno klasično arapsko leksikografsko nasleđe čije smo određene aspekte interpretirali u ovoj knjizi nudi još mnogo izazova za buduća istraživanja, kako praktična, tako i ona teorijska. U široj perspektivi i ne nužno samo u odnosu na zahteve koje postavljaju savremena leksikografija (i leksikologija), pažnju bi vredelo posvetiti daljoj analizi pojedinačnih rečnika, načinu tretiranja određenih tipova leksike, stavovima prema arapskom i stranim jezicima i mnogim drugim temama na koje smo ukazali. U tome će ova monografija, kao jedina ove vrste na našem govornom području, svojom koncepcijom predstavljati dobar putokaz jer pored isticanja obeležja klasične arapske leksikografske metodologije, pojedinačne i uporedne analize makro- i mikrostrukture i namene najvažnijih jednojezičnih rečnika, konteksta njihovog nastanka, anotiranja uticaja klasičnih arapskih rečnika na leksikografsku praksu drugih naroda i pojave višejezičnih rečnika različite namene, ona obuhvata i kritičku analizu dosadašnje obimne i heterogene literature posvećene temama kojima smo se bavili.

LITERATURA

- ʿAbd al-Ġalīl, ʿA. 2014. *Al-Madāris al-muʿjamiyya: dirāsa fī al-bunya al-tarkībiyya*. ʿAmmān: Dār al-ṣafāʾ li al-naṣr wa al-tawzīʾ.
- ʿAḥmad, ʿA. Q. 1981. ʿAbū Zayd al-ʿAnṣārī. U: ʿAnṣārī (al-), A. Z. 1981. *al-Nawādir fī al-luġa* (taḥqīq M. ʿA. Q. ʿAḥmad). Al-Qāhira: Dār al-Šurūq. Str. 5–25.
- Åkesson, J. 2006. Šarf. In: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Versteegh, K. et al. eds). – Vol. 4. Pp. 118–122.
- Amennou, A. 2021. Lexicon of Ibn Tūnart: Reflections on an Arabic-Amazigh Manuscript from the Middle Ages. In: *Études et Documents Berbères*. – 45–46 (2021). Pp. 59–87.
- Auezova, Z. 2013. Reflections of Persian in the 11th century Turkic Lexicon. In: *Cultural Convergence: The First Conference of Cultural and Civil Interactions of Iran and Kazakhstan*, Soheil, K. & M. R. Anani Sarab. Tehran: Faculty of Letters and Human Sciences – Shahid Beheshti University. Pp. 231–238.
- Baʿlbakī, R. 1987. Ibn Dureid. Fī: Ibn Durayd, A. M. *Ġamharat al-luġa* (taḥqīq R. Baʿlbakī). Bayrūt: Dār al-ʿilm li al-malāyīn. Str. 9–13.
- Baalbaki, R. 1998. Kitāb al-ʿayn and Jamharat al-luġa. In: *Early Medieval Arabic: Studies on al-Khalīl ibn Aḥmad* (ed. Karin C. Ryding). Washington: Georgetown University Press. Pp. 44–62.
- Baalbaki, R. 2004. Early Arab Lexicographers and the Use of Semitic Languages. In: *Grammarians and Grammatical Theory in the Medieval Arabic Tradition*. Aldershot/Burlington: Ashgate. Pp. 117–127.
- Baalbaki, R. 2014. *The Arabic Lexicographical Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century*. Leiden/Boston: Brill.
- Babović, Dž. 2022. Rukopisi rječnika i leksikografska tradicija u Bosni od 16. do 19. stoljeća. U: BOSNIACA 27 (2022). – str. 130–144.
- Bačićanin, F. 2019. Četvorojezični konverzijski rječnici – spomenici orijentalne kulture. U: *Оријенталистичка јуче-данас-сууџра*, зборник радова (ур. Анђелка Митровић). Београд: Филолошки факултет. – Str. 233–248.
- Baevskii, S. I. 2007. *Early Persian Lexicography: Farhangs of the Eleventh to the Fifteenth Centuries*. Translated by N. Kilian. Folkestone: Global Oriental.
- Bātilī (al-), ʿA. I. ʿA. 1992. *Al-Maʿāġim al-luġawiyya wa ṭuruq tartībihā*. Al-Riyāḍ: Dār al-rāya.
- Bergenholtz, H. et al. 1997. *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bugarski, R. 1996. *Jezik i lingvistika*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek.
- Bulakh, M. & L. Kogan. 2013. Towards a Comprehensive Edition of the Arabic–Ethiopic Glossary of al-Malik al-Afḍal Part I: New Readings from the First Sheet. In: *Aethiopica* 16 (2013). – Pp. 138–148.

- Bulakh, M. & L. Kogan. 2014. Towards a Comprehensive Edition of the Arabic–Ethiopic Glossary of al-Malik al-Afḍal Part II: New Readings from the Second Sheet. In: *Aethiopica* 17 (2014). – Pp. 151–168.
- Булах, М. 2015. Христианская терминология в «Арабско-эфиопском глоссарии» XIV в. У: Вестник ПСТГУ III: Филология. – 2015. Вып. 5 (45). С. 20–29.
- Bulakh, M. & L. Kogan. 2015. Towards a Comprehensive Edition of the Arabic–Ethiopic Glossary of al-Malik al-Afḍal Part III: New Readings from the Third Sheet. In: *Aethiopica* 18 (2015). – Pp. 56–80.
- Bulakh, M. 2017. Al-Malik al-Afḍal's 14th-century "Arabic-Ethiopic glossary" as an attempt at language documentation. In: *Chroniques du manuscrit au Yémen – Special issue: From mountain to mountain: exchange between Yemen and Ethiopia, Medieval to Modern* (Regourd A. & N. Um eds.). – 2017 (1, 1). – Pp. 1–30.
- Carter, M. G. 1990. Arabic grammar. In: *Religion, Learning and Science in the `Abbasid Period* (Eds. Young, M. J. L. et al.). Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 118–138.
- Carter, M. G. 1990. Arabic lexicography. In: *Religion, Learning and Science in the `Abbasid Period* (Eds. Young, M. J. L. et al.). Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 106–117.
- Darwīš, A. 1967. Muqaddima. Fī: Kitāb al-'ayn li al-Ḥalīl ibn 'Aḥmad al-Farāhīdī (taḥqīq A. Darwīš). Baġdād: Maktabat al-'Ānī. Str. 3–67.
- Đayf, Š. 1984. *Maġma' al-luġa al-'arabiyya fī ḥamsīn 'ām 1934–1984*. Al-Qāhira: Maġma' al-luġa al-'arabiyya.
- Dichy, Joseph. 2014. Al-Ḥalīl's conjecture: How the first comprehensive dictionary in history was invented". In: *Arab and Arabic linguistics: Traditional and new theoretical approaches*, ed. by Manuela B. M. Giolfo. Oxford: Oxford University Press. Pp. 39–64.
- Dichy, J. 2019. The Intriguing Issue of Dictionary Arrangement in Medieval Arabic Lexicography. In: *The Foundations of Arabic Linguistics IV: The Evolution of Theory* / Giolfo M. E. B. & K. Versteegh, eds. Leiden/Boston: Brill. Pp. 123–132.
- Dotan, A. 1987. From the Beginning of Medieval Hebrew-Arabic Lexicography. In: *Papers in the History of Linguistics: Proceedings of the Third International Conference on the History of the Language Sciences (ICHoLS III)*, Princeton, 19–23 August 1984 (Aarsleff, H. et al. eds.). – Pp. 77–84.
- Đorđević, D. 2013. Razvoj terminologije kao lingvističke discipline kod Arapa. U: *Anali Filološkog fakulteta*. – Sveska I, knjiga XXV. – Str. 245–267.
- Đorđević, D. 2014. *Sportska terminologija u standardnom arapskom jeziku* (neobjavljena doktorska teza). Beograd: Filološki fakultet.
- Đorđević, D. 2016. Razvoj rečničke strukture u arapskoj leksikografiji od pojave islama do kraja 18. veka. U: *Orijentalističko znamenje: sećanje na Mariju*

- Dukanović (1923–1983) / Anđelka Mitrović (prir.)*. – Beograd: Filološki fakultet. – str. 243–260.
- Dorđević, D. 2017. Razvoj rečničke mikrostrutture u klasičnoj arapskoj leksikografiji. U: *Jezik, književnost, Vreme / Mišić Ilić, B. i V. Lopičić (ur.)*. – Niš: Filozofski fakultet. – Str. 459–469.
- Dorđević, D. 2019. Ključni pojmovi arapske srednjovekovne misli o prevođenju. U: *Оријенталистичка јуче-џанас-суџра*, зборник радова (ур. Анђелка Митровић). Београд: Филолошки факултет. – Str. 369–384.
- Драгићевић, Р. 2007. *Лексиколоџија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ermers, R. 1999. *Arabic grammars of Turkic: The Arabic linguistic model applied to foreign languages and translation of 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī's Kitāb al-'idrāk li-lisān al-'Atrāk*. Leiden: E. J. Brill.
- Fahmī, A. A. 1985. *Kitāb Niṣāb al-ṣibyān wa masīrat sittat qurūn ta'līm al-luġa al-'arabiyya li al-muslimīn ġayr al-nāṭiqīn bihā*. Makka: Ġāmi'at 'Umm al-Qurā.
- Filan, K. 2006. Turska leksika u rječniku Makbuli arif Muhameda Hevaija Uskufija. U: „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke” (Sarajevo). – knj. XXIII–XXIV (2006), str. 205–217.
- Гейдарова, Х. И. 2020. Построение словаря Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-Турк» (сравнительный анализ словарей аль-Фараби «Диван аль-адаб фи баян лугатил-л-Араб» и Махмуда Кашгари «Диван лугат-ат-Турк»). U: *International Academy Journal Web of Scholar*. 2 (44). Str. 37–40.
- Guillaume, J-P. 2006. Grammatical Tradition: Approach. In: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Versteegh, K. et al. eds). – Vol. 2. Pp. 175-182.
- Ḥamzāwī (al-), M. R. 1986. *Min qaḍāya al-mu'ġam al-'arabī qadīm^{an} wa ḥadīṯ^{an}*. Bayrūt: Dār al-ġarb al-'islāmī.
- Hassanein, A. T. 2006. Lexicography: Monolingual Dictionaries. In: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Versteegh, K. et al. eds). – Vol. 3. Pp. 37–45.
- Haywood, J. 1965. *Arabic Lexicography: its history, and its place in the general history of lexicography*. Leiden: E. J. Brill.
- Haywood, J. 1991. Bilingual Lexicography with Arabic. In: *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An International Encyclopedia of Lexicography / Encyclopédie internationale de lexicographie, vol. 3 / F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta, eds*. – Berlin/New York: W. de Gruyter, pp. 3086–3096.
- Hirschler, K. 2012. *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hoogland, J. 2006. Lexicography: Bilingual Dictionaries. In: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Versteegh, K. et al. eds). – Vol. 3. Pp. 21–30.

- Imamović, H. 2010. Bosanska leksikografija kroz historiju: Kratak pregled. U: Pismo – Časopis za jezik i književnost. – 08 (2010). – Pp. 301–311.
- Исабекова, У. К. 2017. Языковая личность Махмуда Кашгари в диалоге культур средневековья. U: Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – 2017, Vol. 14 No. 3. Str. 423–430.
- Kico, M. 2003. *Arapaska jezikoslovna znanost: općelingvistička utemeljenja i specifična određenja*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Kiraz, G. A. 2014. Note on the term “garshunography”. In: Hugoye: Journal of Syriac Studies. –Vol. 17.2. Pp. 191–193.
- Koçak, A. Y. 2002. *Handbook of Arabic dictionaries*. Berlin: Schiler.
- Kostić-Tomović, J. 2010. „Klasifikacija rečnika i tipologija leksikografskih informacija”. U: *Prevodilac*, sv. 63, br. 1–2 (januar–jun 2010): str. 24–54.
- Kostić-Tomović, J. 2017. *Savremena nemačka leksikografija: Nemački i srpsko-nemački rečnici u prvoj polovini 21. veka: tipovi, vrste informacija i upotreba*. Beograd: FOCUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.
- Kopf, L. 1956. Religious Influences on Medieval Arabic Philology. In: *Studia Islamica*. – 5 (1956), pp. 33–59.
- Korkmaz, Z. 1995. “Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugatı't Turk”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C.1, S. 629, ANKARA, TDK Yay. 629, 254–260.
- Krenkow, F. 1924. The Beginnings of Arabic Lexicography till the time of al-Jauhari, with special reference to the work of Ibn Duraid. In: *Journal of the Royal Asiatic Society*. Volume 56, S1, October 1924, pp. 255 – 270. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0035869X00150786>.
- Маринковић, М. 2010. Српски језик у Османском царству / „Славистика” (Београд). – бр. XIV (2010), стр. 280–298.
- McCollum, A. 2013. Prolegomena to a New Edition of Eliya of Nisibis's *Kitāb al-turjumān fī ta'līm luġat al-suryān*. In: *Journal of Semitic Studies*. – 58 (2013): 297–322.
- Mujić, M. 2017. *Susret arapske logike i ilm al-kalama u arapskoj retorici*. Sarajevo: Centar za napredne studije / Dubai: Kalam Research and Media.
- Musawi (al-), M. J. 2013. The Medieval Islamic Literary World-System: The Lexicographic Turn. In: *Mamluk Studies Review*. – XVII (2013). Pp. 43–71.
- Naşşār, Ḥusayn. 1988. *al-Mu'ğam al-'Arabī: Naş'atuhu wa-taṭawwuruhu* 1–2. Al-Qāhira: Dār Mişr li al-Ṭibā'a.
- Neubauer, E. 1998. Al-Khalīl ibn Aḥmad and Music. In: *Early Medieval Arabic: Studies on al-Khalīl ibn Aḥmad* (ed. Karin C. Ryding). Washington: Georgetown University Press. Pp. 63–91.
- Olszowy-Schlanger, J. 1999. Early Qaraite grammarians and their concept of the Hebrew «root». In: *Histoire Épistémologie Langage*. – 21, 2. Pp. 101–122.

- Pedersen, J. 1984. *The Arabic Book*. Princeton: Princeton University Press.
- Petronijević, B. 2002. *Nemačko-srpsko-hrvatska leksikografija prve polovine XX veka: kulturno-istorijski transfer*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu / Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika.
- Putanec, V. 1990. Poliglotni ar.-perz.-grč.-srp. i ar.-perz.-grč.-hrv. rukopisni konverzacijski priručnici s konca 15.st. na porti u Carigradu (knjižnica u Aja-Sofiji, mss. 4749 i 4750). U: Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Vol. 16 No. 1. Str. 237–244.
- Рыбалкин, В. С. 1984. *Принципы иосироения арабских лексикографических иругов VIII-XVIII вв.* Ленинград: Академия наук СССР.
- Рыбалкин, В. С. 1990. *Арабская лексикографическая ирадиция*. Киев: Институт языковедения им. А. А. Потебни / Наукова думка.
- Рыбалкин, В. С. 2003. *Классическое арабское языковедение*. Киев: Стилос.
- Rosenthal, F. 2007. *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden/Boston: Brill.
- Ryding, K. 1998. Introduction. In: *Early Medieval Arabic: Studies on al-Khalīl ibn Aḥmad* (ed. Karin C. Ryding). Washington: Georgetown University Press. Pp. 1–15.
- Sattorova, Z. I. 2021. Translations of “Diwan Lugat-Al-Turk”. In: *Current Research Journal Of Philological Sciences* 2(6): 21–28, May 2021, DOI: <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-06-05>.
- Seidensticker, T. 2006. Lexicography: Classical Arabic. In: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Versteegh, K. et al. eds). – Vol. 3. Pp. 30–37.
- Sezgin, F. 1982. *Geschichte des arabischen Schrifttums VIII: Lexicographie bis ca. 430 H.*. Leiden: Brill.
- Sidarus, A. Y. 1978. Coptic Lexicography in the Middle Ages: The Coptic-Arabic Scalae. In: *The Future of Coptic Studies* / ed. R. McL. Wilson. – Leiden: Brill, pp. 125–142.
- Sidarus, A. Y. 2000. La tradition sahidique de philologie gréco-copto-arabe: MSS des XIVe–XVe siècles. In: *Etudes coptes VII: Neuvieme journee d’etudes, Montpellier 3–4 juin 1999 (Cahiers de la Bibliotheque Copte)*. – Paris/Louvain: Peeters. Pp. 265–304.
- Sidarus, A. Y. 2002. The Copto-Arabic Renaissance in the Middle Ages: Characteristics and Socio-Political Context. In: *Coptica*. – 1 (2002), Los Angeles: St. Shenouda the Archimandrite Coptic Society. Pp. 141–160.
- Sidarus, A. Y. 2013. From Coptic to Arabic in the Christian Literature of Egypt (7th–11th centuries). In: *Coptica*. – 12 (2013), Los Angeles: St. Shenouda the Archimandrite Coptic Society. Pp. 35–56.
- Smailagić, N. 1973–1976. *Klasična kultura islama I–II*. Nerkez Smailagić: Zagreb.
- Solomon I. Sara S. J. 2000. The formal approach of ʿal-Khalīl to Arabic lexicography. In: *WORD*. – 51: 1. Pp. 21–39. DOI: 10.1080/00437956.2000.11432497.

- Strottman, V. 2013. *Majd al-Din al-Firuzabadi (1329–1415) : a polymath on the eve of the early modern period*. Leiden: Brill.
- Suyūfī (al-), 'A. Ğ. 1986. *Al-Muzhir fī 'ulūm al-luġa wa 'anwā'ihā I–II*. Şīdā/ Bayrūt: Manşūrāt al-maktaba al-'aşriyya.
- Šipka, D. 2006. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Versteegh, K. 2014. *The Arabic Language*. 2nd edition. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Versteegh, K. 2020. The Arabic Grammatical Tradition. In: INFERENCE. – Vol. 5, No. 3. Pp: 1–9. <https://inference-review.com/article/the-arabic-grammatical-tradition>
- Vycichl, W. 1991. SULLAM (or scala). In: *Claremont Coptic Encyclopedia*. Online: <https://ccdl.claremont.edu/digital/collection/cce/id/2004/>
- Wright, W. 1894. *A Short History of Syriac Literature*. London: A. & C. Black.
- Ya'qūb, 'Ī. 1985. *Al-Ma'āġim al-luġawiyya al-'arabiyya: badā'atuhā wa taṭawwuruhā*. Bayrūt: Dār al-'ilm li al-malāyīn.
- Zgusta, L. 1991. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Zwier, I. E. 1996. The Hebrew linguistic tradition of the Middle Ages. In: *Histoire Épistémologie Langage*. – 18, 1. Pp. 41–61.

IZVORI

- Andalusī (al-), 'A. Ğ. 1891. *Kitāb al-'idrāk li lisān al-'Atrāk*. s. I.: Maṭba'at 'Āmira.
- 'Anşārī (al-), A. Z. 1981. *al-Nawādir fī al-luġa* (taḥqīq M. 'A. Q. 'Aḥmad). Al-Qāhira: Dār al-Šurūq.
- Bulakh, M. & L. Kogan (eds.). 2017. *The Arabic-Ethiopic Glossary by al-Malik al-Afḍal: An Annotated Edition with a Linguistic Introduction and a Lexical Index*. Leiden: Brill.
- Duval, R. (ed.) 1901. *Lexicon syriacum, auctore Hassano bar Bahlule, I–III*. Paris: Leroux.
- Fīrūzābādī (al-), M. M. 2005. *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* (taḥqīq M. N. Q. al-'Arqsūsī). Dimaşq: Mu'assasat al-Risāla.
- Freytag, G. W. F. 1837. *Lexicon arabico-latinum*. Halis Saxonum: C.A. Schwetschke et filium.
- Ġāfiqī (al-), A. I. M. 1932. *The abridged version of „The Book of Simple Drugs” by Gregorius Abu'l Farag (Barhebraus)*. Cairo: The Egyptian University – Faculty of Medicine.
- Ġawālīqī (al-), 'A. M. 1990. *al-Mu'arrab min al-kalām al-'a'ġamī 'alā ḥurūf al-mu'ġam* (taḥqīq F. 'Abd al-Raḥīm). Dimaşq: Dār al-qalam.
- Ġawharī (al-), I. Ğ. 1979. *Al-Şaḥāḥ [Tāġ al-luġa wa Şaḥāḥ al-'arabiyya]* (taḥqīq 'A. 'A. Ğ. 'Atṭār). Bayrūt: Dār al-'ilm li al-malāyīn.

- Golius, J. 1653. *Lexicon Arabico-Latinum* (contextum ex probatoribus Orientis lexicographis). Leiden: Typis Bonaventuræ & Abrahami Elseviriorum.
- Gottheil, R. J. H. (ed.) 1908–1928. *The Syriac-Arabic Glosses of 'Ishō' bar 'Alī I–II*. Roma: Tipografia della R. Accademia dei Lincei.
- Halīl (al-), I. A. F. 1986. *Kitāb al-'ayn* (taḥqīq M. al-Maḥzūmī & I. al-Sāmarrā'ī). Baġdād: Wizārat al-ṭaqāfa wa al-'i'lām.
- Ibn al-'Assāl', 'A. 'I. 1270. *Al-Sullam al-muqaffā wa ḡahab kalāmihi al-muṣaffā*. MS 200 from Library at the Herbert D. Katz Center for Advanced Judaic Studies.
- Ibn Durayd, A. M. 1987. *Ġamharat al-luġa* (taḥqīq R. Ba'lbakī). Bayrūt: Dār al-'ilm li al-malāyīn.
- Ibn Fāris, A. A. 1979. *Maqāyīs al-luġa I–VI* (taḥqīq A. S. Hārūn). Bayrūt: Dār al-fikr.
- Ibn Fāris, A. Ḥ. A. 1986. *Muġmal al-luġa* (taḥqīq Z. 'A. M. Sulṭān). Baġdād: Mu'assasat al-Risāla.
- Ibn Manzūr, 'A. Ḡ. 2003. *Lisān al-'Arab*. Bayrūt: Dār Ṣādir.
- Ibn Qutayba, 'A. M. 'A. M. 1978. *Tafsīr ġarīb al-Qur'ān* (taḥqīq S. 'A. Saqr). Bayrūt: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
- Ibn Sīda, 'A. Ḥ. 'A. 'I. 1993. *Al-Muḥaṣṣaṣ*. Bayrūt: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
- Ibn Sīda, 'A. Ḥ. 'A. 'I. 1996. *Al-Muḥaṣṣaṣ*. Bayrūt: Dār 'iḥyā' al-turāṭ al-'arabī.
- Ibn Sīda, A. I. 2000. *al-Muḥkam wa al-muḥīṭ al-'a'zam I–XI* (taḥqīq 'A. Ḥ. Hindāwī). Bayrūt: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
- Kašġarī (al-), M. 1982. *Dīwān luġāt al-Turk: Compendium of the Turkic dialects* (Edited and translated by Dankoff, R. & J. Kelly). Harvard: Harvard University Printing Office.
- Кашгари (ал-), М. 2005. *Диван Лүгати ай-Турк*. Перевод и предисловие З.-А.М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс.
- Kiraz, G. et al. (eds.) 2019. *The Syriac and Arabic Lexicon of Hasan Bar Bahlul (Olaph-Dolath)*. Piscataway: Gorgias Press.
- Lane, E. W. 1984. *Arabic-English Lexicon* (ed. Lane-Poole, S.). Cambridge: Islamic Texts Society.
- Muftić, T. 1973. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Sarajevo: Udruženje Ilmije u SRBiH.
- Muftić, T. 1997. *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem.
- Obicini, T. 1636. *Thesaurus Arabico-Syro-Latinus*. Romae: Congregationis de Propag. Fide.
- Siġistānī (al-), 'A. B. M. B. 'A. 1963. *Nuzhat al-qulūb fī ġarīb al-Qur'ān* (taḥqīq s. n.). Al-Qāhira: Maktabat wa Maṭba'at Muḥammad 'Alī Ṣabīḥ wa 'awlādihi.
- Siġistānī (al-), 'A. B. M. B. 'A. 2013. *Nuzhat al-qulūb fī ġarīb al-Qur'ān* (taḥqīq Y. 'A. R. al-Mar'ašlī). Bayrūt: Dār al-ma'rifa li al-ṭibā'a wa al-našr.

- Šaybānī (al-), 'A. 'U. 1974. *Kitāb al-ğīm I–IV* (taḥqīq 'I. al-'Anbārī). Al-Qāhira: al-Hay'a al-'āmma li šu'ūn al-maṭābi' al-'amīriyya.
- Wetzstein, J. D. (ed.) 1897. *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum*. Lipsiae: Sumtu Ioannis Ambrosii Barth.
- Zabīdī (al-), M. M. Ḥ. 1965–2004. *Tāğ al-'arūs min ġawāhir al-qāmūs I–XXXL* (taḥqīq 'A. S. 'A. Farāğ). Al-Kuwayt: Maṭba'at ḥukūmat al-Kuwayt.
- Zamaḥṣarī (al-), 'U. I. 1987. *al-Mustaqṣā fī amṭāl al-'Arab, I–II* (taḥqīq s. n.). Bayrūt: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
- Zamaḥṣarī (al-), 'U. I. 1998. *'Asās al-balāğā* (taḥqīq M. B. 'U. al-Sūd). Bayrūt: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
- Zamaḥṣarī (al-), 'U. I. 1843. *Muqaddimat al-'adab*. Leipzig: 'Ūğist ibn Qanyasal.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.411.21'374''7/17''(0.034.2)

811.411.21'373''7/17''(0.034.2)

ЂОРЂЕВИЋ, Драгана М., 1972-

Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju [Elektronski izvor] : (VIII–XVIII vek) /
Dragana M. Đorđević. - Beograd : Univerzitet, Filološki fakultet, 2024 (Beograd :
MAB). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst ; 12 cm

Тираж 10. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-6153-736-3

а) Арапски језик -- Лексикографија -- 8в-18в

б) Арапски језик -- Лексика -- 7в-17в

COBISS.SR-ID 137963273

Monografije – jezik

www.fl.bg.ac.rs

ISBN 978-86-6153-736-3

9

788661

537363